

સમીસાંજનો ઉપદેશ

[શ્રી દશવૈકલિક્ષ્ણ]

સંપાદક

બોપાલદાસ શ્રવાભાઈ પટેલ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૧૮૦૧ કિંમત ૦.૧૨૫

ગ્રંથનામ યાત્રાશીખરનો ઉપદેશ

વર્ગિક પૃથ્વી : ૧૩૬૬

શ્રી પૂનભાઈ જૈનચંથમાલા-૧૮

સમીસાંજનો ઉપદેશ

[શ્રી દશવૈકલિકસૂત્ર]

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

સોચ્ચા જાણઢ કલ્લાણં સોચ્ચા જાણઢ પાવગં ।

ઉમયંપિ જાણણ સોચ્ચા જં છેયં તં સમાયરે ॥

જ્ઞાની પુરુષો પાસેથી સાંભળીને કહ્યાણુ તેમ જ અકહ્યાણુ
જાણી શકાય છે. જ્ઞાનીઓ પાસેથી તે બંનેનું જ્ઞાન મેળવીને, જે
શ્રેય હોય તે આચરવું. ૧૦ ૪-૨-૧૧]

શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ

c/o ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ
મંત્રી, શ્રી જૈન સાહિત્ય પ્રકાશન સમિતિ, અમદાવાદ

મુદ્રક

જીવજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, દાણુપુર, અમદાવાદ

બાર આના

આવૃત્તિ પહેલી, નવેમ્બર ૧૯૩૯

પ્રાપ્તિસ્થાન

નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ અને મુંબઈ ૨

અનુક્રમણિકા

ખંડ ૧લો

દશ અધ્યયનો

ઉપોદ્ધાત	૧
૧. પરમમંગલ	૩
૨. સંયમ	૧૨
૩. આચાર	૨૬
૪. છ પ્રકારના જીવો	૩૪
૫. ભિક્ષાચર્યા	૫૧
૬. મહાચાર	૭૧
૭. વાક્યશુદ્ધિ	૮૦
૮. આચારસંગ્રહ	૯૦
૯. વિનય	૧૦૧
૧૦. ઉપસંહાર	૧૧૬

ખંડ ૨જો

પૂર્તિઓ

૧. રતિવાક્ય	૧૨૫
૨. એકાંતચર્યા	૧૩૩
સુભાષિતો	૧૩૮
સૂચિ	૧૪૭

ઉપોદ્ધાત

૧

આ ગ્રંથ આર્ય શય્યંભવસ્વામીએ રચેલ સુપ્રસિદ્ધ ‘દશવૈકાલિક’ સૂત્રનો છાયાનુવાદ છે. શય્યંભવસ્વામી મહાવીર પછી ૯૮ વર્ષે સ્વર્ગવાસ પામ્યા હતા. તેમના ગ્રંથ ઉપર નિર્યુક્તિ^૧ લખનાર ભદ્રાહુસ્વામી તેમના વિષે તથા તેમના ગ્રંથ વિષે જે માહિતી આપે છે, તે જૂનામાં જૂની હોઈ, આપણે પ્રથમ તેને જાણી લઈએ.

“શય્યંભવસ્વામી ગણધર^૨ હતા; જિન ભગવાનની મૂર્તિનું દર્શન થતાં પ્રતિબોધ પામ્યા હતા; મનક નામના

૧. એટલે કે સૂત્રગત અર્થોની વ્યાખ્યા. સૂત્રે (નિર્યુક્તાનામ્) સંબદ્ધાનામ્ સતામ્ અર્થાણામ્ વ્યાખ્યારૂપા યુક્તિર્યોજનમ્—એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. પરંતુ જે નિર્યુક્તિઓ અત્યારે ઉપલબ્ધ છે એમાં આ લક્ષણ ધટતું નથી. તેમાં તો સૂત્રના ગમે તે શબ્દો લઈ તેમને માત્ર નામ, સ્થાપના વગેરે અનુયોગદ્વારે થોજી આપ્યાં હોય છે. એટલે એ જ અર્થમાં નિર્યોજન સમજવું જોઈએ.

૨. મુનિઓના ગણને ધારણ કરનાર—ગણનાયક.

પુત્રના પિતા હતા; અને તેમણે આ ‘દશકાલિક’ ગ્રંથ ‘પૂર્વ’ ગ્રંથોમાંથી^૧ તારવી કાઢ્યો હતો. [૧૪]

“પોતાના પુત્ર મનકને માટે આ દશ અધ્યયનો શય્યાંભવે તારવી કાઢીને, વિકાસે એટલે કે સાંજને વખતે ગોઠવ્યાં માટે આ ગ્રંથનું નામ ‘દશકાલિક’ છે. [૧૫]

“[૧૪ ‘પૂર્વ’ ગ્રંથોમાંથી] આત્મપ્રવાદ નામના ‘પૂર્વ’-માંથી તેમણે ધર્મપ્રસૂતિ [એટલે કે શ્રીહરિભદ્રસૂરિના જણાવ્યા પ્રમાણે ચોથું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; ‘કર્મપ્રવાદ’ નામના ‘પૂર્વ’માંથી પિંડેપણા [એટલે કે પાંચમું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; ‘સત્યપ્રવાદ’ નામના ‘પૂર્વ’માંથી તેમણે વાક્યશુદ્ધિ [એટલે કે સાતમું] અધ્યયન તારવી કાઢ્યું; અને બાકીનાં અધ્યયન તેમણે નવમા [એટલે કે ‘પ્રત્યાખ્યાન’ નામના ‘પૂર્વ’] માંથી તારવી કાઢ્યાં.” [૧૬-૭]

શ્રીભદ્રબાહુરવામી ૧૮મી ગાથામાં બીજો વિકલ્પ એવો પણ જણાવે છે કે, “અથવા, બાર ‘અંગ’ ગ્રંથોમાંથી તેમણે પોતાના પુત્ર ‘મનક’ ઉપર અનુગ્રહ કરવાને અર્થે આ ગ્રંથ તારવી કાઢ્યો છે.” અંગગ્રંથોમાંથી અગિયાર અંગગ્રંથો તો હાલમાં ઉપલબ્ધ છે; અને ૧૨મું અંગ કે જેમાં ઉપરોક્ત ૧૪ પૂર્વગ્રંથોના સમાવેશ થઈ જતો કહેવાય છે, તે હુમ્મ થઈ ગયેલું છે. તે ૧૧ અંગગ્રંથો ઉપરથી આપણે જાણી

૧. જૈનધર્મના પ્રાચીન ૧૪ ગ્રંથો. જૂના કાળથી જ તે હુમ્મ થઈ ગયા કહેવાય છે. પછીના વખતમાં તેમને ૧૨મા ‘અંગ’ દષ્ટિવાદમાં સમાવી લીધાનું કહેવાય છે; પરંતુ તે બારમું અંગ પણ પ્રાચીન કાળથી જ હુમ્મ થયેલું મનાય છે.

શકીએ છીએ કે, આચારાંગ, સ્થાનાંગ, અને સમવાયાંગ, તેમ જ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર વગેરે અન્ય આગમગ્રંથોમાં આ ગ્રંથનાં ઘણાંખરાં અધ્યયનોનો વિષય મળી આવે છે.

પોતાની નિયુક્તિના છેવટના ભાગમાં ભદ્રબાહુ જણાવે છે કે “આર્ય મનકે આ અધ્યયન (શાસ્ત્ર) છ મહિનામાં શીખી લીધું; અને એ છ મહિના જ દીક્ષિત જીવન ગાળીને તે શુભ ધ્યાનપૂર્વક મૃત્યુ પામ્યો. તે વખતે વૃદ્ધ શય્યંભવ આનંદાશ્રુ પાડવા લાગ્યા. તે જોઈ તેમના શિષ્ય યશોભદ્રે તેમને તેનું કારણ પૂછ્યું, અને શય્યંભવે તે કહી સંભળાવ્યું. પછી સંધે તે બાળતમાં વિચાર કર્યો [અને એ અધ્યયનોને લુપ્ત ન થવા દેવાં એવો નિર્ણય કર્યો.] (ગાથા ૩૭૦-૧).

ભદ્રબાહુએ માત્ર સૂચનરૂપે આપેલી આ માહિતીના વિસ્તાર જાણવા માટે આપણે હરિભદ્રસૂરિએ (ઈ. સ. ૭૦૦ થી ૭૭૦) પોતાની દશવૈકલિકસૂત્ર ઉપરની ટીકામાં, તેમ જ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ (ઈ. સ. ૧૦૮૯-૧૧૭૩) પરિશિષ્ટપર્વમાં આપેલી કથાઓ જોઈ લઈએ. તે બંને કથાઓમાં વિગતોનો ખાસ ફેર નથી; પરંતુ હરિભદ્રસૂરિની કથામાં જ્યાં કેટલુંક સંદિગ્ધ તેમ જ અણુકથ રહી જાય છે, ત્યાં હેમાચાર્યની કથા સ્પષ્ટ વિવરણ આપે છે. એટલે અહીં તો તે બંને કથાઓ મળીને થતી એક કથા જ આપીશું.

આચાર્યપરંપરામાં મહાવીર પછી ક્રમમાં બીજે નંબરે આચાર્યપદે આવેલા સુધર્મરવામી મહાવીરના નિર્વાણ પછી ૨૦ વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. તેમની પછી તેમના શિષ્ય જંબુસ્વામી આચાર્ય થયા. તે પણ મહાવીર પછી ૬૪

વર્ષે નિર્વાણ પામ્યા. તેમના નિર્વાણ પછી આ ક્ષેત્રમાં આ કાળ^૧ પૂરતું કેવળજ્ઞાન હુમ થઈ ગયું. ત્યાર બાદ માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન જ બાકી રહ્યું. તેથી જંબુસ્વામી પછીના^૨ આચાર્યો કેવળજ્ઞાની કહેવાવાને બદલે ‘શ્રુતકેવલી’ કહેવાય છે. જંબુસ્વામી પછી તેમના શિષ્ય પ્રભવસ્વામી^૩ આચાર્ય થયા.

પ્રભવસ્વામીએ જીવનના અંતિમ ભાગમાં પોતાની પાછળ આચાર્યનું સ્થાન લે તેવા યોગ્ય માણસની તપાસ કરવા માંડી. તેમને જૈન સંઘમાં તો કાંઈ લાયક માણસ દેખાયો નહીં. એટલે તેમણે અન્યધર્મીઓમાં તપાસ કરવા માંડી. તો, રાજગૃહ નગરમાં શય્યાંભવ નામના બ્રાહ્મણ ગૃહસ્થ ઉપર તેમની નજર ઠરી. પરંતુ તે તો વેદવાદી હતો તથા યજ્ઞકાંડમાં જ લવલીન હતો. તેને તેની અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જગાડવા માટે પ્રભવસ્વામીએ પોતાના એ મુનિઓને તેના યજ્ઞમંડપમાં મોકલ્યા અને તેમને સૂચના આપી કે, તમારે ત્યાં જઈને તેની પાસે ભિક્ષા માગવી, અને તે તમને (જૈન હોવાને કારણે) ભિક્ષા આપવાની ના પાડે ત્યારે ત્યાંથી નીકળતી વખતે, ‘અહો કષ્ટમ્ અહો કષ્ટમ્ તત્ત્વં ન જ્ઞાયંતે પરમ્’ [‘આ માણસ પરમતત્ત્વ નથી જાણતો એ કેવા દુઃખની વાત છે!’]—એમ બોલવું.

૧. ૨૧૦૦૦ વર્ષ પહેાંચનારા ‘દુઃપમા’ નામના કાળ પૂરતું.

૨. સ્થૂલભદ્રસ્વામી સુધીના. પછી તો પૂર્વગ્રંથોનું જ્ઞાન પણ હુમ થઈ ગયું.

૩. સુધર્મસ્વામી, જંબુસ્વામી અને પ્રભવસ્વામી વિષે વધુ માહિતી માટે જુઓ આ માળાનું ‘સંયમધર્મ’ પુસ્તક પા. ૩-૫.

એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગવા આવેલા તે મુનિઓ પાસેથી ઉપરનું વાક્ય સાંભળી શય્યાંભવને પોતે અત્યાર સુધી આચરેલા જીવનમાર્ગ વિષે શંકા ઊભી થઈ. તેથી તેણે પોતાના ઉપાધ્યાયને તે બાબત પૂછ્યું. તેણે પ્રથમ તો “સ્વર્ગ અને મોક્ષ અપાવનારા વેદો જ તત્ત્વરૂપ છે” એમ જવાબ આપ્યો. પરંતુ પછી શય્યાંભવે વધુ દબાણ કરતાં તેણે યજ્ઞમંડપમાં સ્તાંભ નીચે ગુપ્ત રાખેલી જિનપ્રતિમા બતાવી અને જણાવ્યું કે, “આ અદ્વૈતભગવાને ઉપદેશેશો ધર્મ જ તત્ત્વરૂપ છે એમ હું માનું છું; બાકી આ બધી યજ્ઞક્રિયાઓ તો વિડંબનામાત્ર છે.”^૧ અદ્વૈતભગવાનની

૧. મૂળ કથાનો આ ભાગ સમજાવે નથી. હરિભદ્રસૂરિની કથામાં એ ભાગ આ પ્રમાણે છે : “આ યજ્ઞસ્તાંભની નીચે અદ્વૈતભગવાનની સર્વરત્નમયી પ્રતિમા છે. તે ધ્રુવ છે. માટે અદ્વૈતભગવાનનો ધર્મ તત્ત્વરૂપ છે.” હેમાચાર્ય આ ભાગને આ પ્રમાણે વિસ્તાર્યા છે : “આ યજ્ઞસ્તાંભની નીચે અદ્વૈતભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપેલી છે. તેને એમ નીચે ગુપ્ત રીતે રાખીને પૂજવામાં આવે છે; અને તેના પ્રભાવથી જ આપણું આ યજ્ઞાદિ કર્મ નિર્વિઘ્ને થાય છે. કારણકે જે યજ્ઞમાં તેવી પ્રતિમા રાખવામાં નથી આવતી, તે યજ્ઞનો, મહાતપસ્વી, સિદ્ધપુત્ર અને પરમઅદ્વૈત એવો નારદ વિધ્વંસ કરી નાખે છે.”

આ જવાબથી શું સૂચવાય છે તે સમજી શકાતું નથી. યજ્ઞમાં સ્તાંભ નીચે મહાવીરની પ્રતિમા રાખવામાં આવતી હતી તેવા બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં તો ક્યાંય ઉલ્લેખ મળતો નથી. શતપથ બ્રાહ્મણ, કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર આદિ ગ્રંથોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે યજ્ઞક્રિયાની શરૂઆતમાં ‘મહાવીર’ નામનું પાત્ર વિશિષ્ટ વિધિ

સૌમ્ય મૂર્તિ જોઈ શય્યાંભવને તેમના પ્રત્યે શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ. તેથી તેમના ઉપદેશોલા ધર્મતત્ત્વ વિષે વધુ જાણવાની ઇચ્છાથી તે પેલા મુનિઓને શોધતો શોધતો પ્રભવસ્વામી પાસે આવી પહોંચ્યો. પ્રભવસ્વામીએ શય્યાંભવને પાંચ મહાવ્રત સમજાવ્યાં અને દીક્ષા આપી. શય્યાંભવ ત્યારે આઠ તેમની પાસે જ રહ્યા અને ચૌદ પૂર્વો શીખ્યા. અંતે પ્રભવસ્વામીએ જ્યારે તેમને લાયક થયેલા જોયા, ત્યારે તેમને પોતાને સ્થાને સ્થાપી પોતે પરલોકગમન કર્યું.

જે વખતે શય્યાંભવે સંસારત્યાગ કર્યો, તે વખતે તેમની પત્ની બહુ યુવાન હતી. તેની અવસ્થા જોઈ તેનાં સગાંવડાલાં બહુ દુઃખી થવા લાગ્યાં તથા તેને પૂછવા લાગ્યાં કે ‘તારા ઉદરમાં ગર્ભનો કંઈ સંભવ છે’? ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, ‘થોડાક [મણચમ્] છે.’ પછી જ્યારે તેને પુત્ર જન્મ્યો ત્યારે થોડાંએ તેનું નામ મનક[મણચ] રાખ્યું. તે આઠ વર્ષનો થયો ત્યારે પોતાના પિતા વિષે પોતાની માતાને પૂછવા લાગ્યો. તેની માતાએ કહ્યું કે, ‘તારા શય્યાંભવ નામના પિતાને ધૂર્ત જાતિડાઓએ છંતરીને દીક્ષા આપી

પ્રમાણે તૈયાર કરવામાં આવે છે તથા તેને વિષળ તથા સૂર્યના પ્રતીક તરીકે પૂજવામાં આવે છે. તે પાત્રનો જ સમાન નામને કારણે અહીં ભૂલભર્યાં ઉદ્દેશ્ય થયા હોય તેવી કલ્પના જાય છે. બાકી તો, કદાનો આ ભાગ ત્રુટક અથવા તો સંદિગ્ધ છે, એમ માનવું જોઈએ. અહિંતની પ્રતિમા યજ્ઞ નીચે રાખવાથી જ બીજા અહિંત એ હિંસક યજ્ઞની રક્ષા કરે કે તેને અનુમતિ આપે એ કેવી વિચિત્ર કલ્પના છે !

૧. સંસ્કૃત - મનાક્ ।

દીધી છે.’ પેલો બાળક આ સાંભળી પોતાના પિતાને મળવાની ઇચ્છાથી માને જણાવ્યા વિના ચાલી નીકળ્યો. ફરતા ફરતો તે ચંપા નગરી નજીક આવી પહોંચ્યો ત્યારે દૈવયોગે શય્યાંભવસ્વામી દિશાએ જવા બહાર નીકળ્યા હતા. તેમની નજર તેના ઉપર પડતાં તેમને તેના તરફ નૈસર્ગિક વાત્સલ્ય પ્રેમ ઊપજ્યો. એટલે તેમણે તેને પૂછ્યું કે, ‘તું કોણ છે, અને ક્યાંથી આવ્યો છે?’ પેલાએ બધી વાત તેમને કહી તથા પૂછ્યું કે, ‘તમે પણ જૈન સાધુ દેખાઓ છો; તો તમે મારા પિતાને જાણો છો? તે જે મને મળે તો મારે પણ સાધુ થઈને તેમની પાસે રહેવું છે.’ ત્યારે શય્યાંભવે તેને કહ્યું કે, ‘તે તો મારો પરમ મિત્ર છે. અને અમને એનાં તું શરીરથી પણ એક જ જાણ. મારે તું મારી પાસે જ દીક્ષા લઈ લે.’

પેલો છોકરો કબૂલ થયો એટલે તેને લઈને શય્યાંભવ અપાસરે આવ્યા અને તેને દીક્ષા આપી. પછી યોગદષ્ટિથી જ્ઞેતાં તેમને જણાયું કે ‘આ છોકરાનું આયુષ્ય હવે છ મહિનાનું જ છે; એટલે તેને પદ્ધતિપૂર્વક બધાં શાસ્ત્રો ભણાવવાં નિર્ધારિત છે.’ પછી, તેમણે આવશ્યક કારણ માની,^૧ ‘પૂર્વ’ ગ્રંથોમાંથી સાંજને વખતે આ દશ અધ્યયનો તારવી કાઢ્યાં, અને તે છોકરાને ભણાવ્યાં. તે છોકરાએ પણ શુદ્ધ ચિત્ત વડે એ અધ્યયનોને ભણીને

૧. એવો નિયમ છે કે, છોકરો દશપૂર્વી શાસ્ત્રમાંથી અવશ્ય સારોફાર કરે; અને ચૌદ પૂર્વ જાણનાર મુનિ કોઈ ખાસ કારણ આવી પડે તો જ કરે.

યથેચ્છિત રીતે આરાધ્યાં.^૧ પછી છ માસ પૂરા થતાં તે છોકરો પોતાનો દેહ છોડી સ્વર્ગવાસી થયો. એ છોકરાએ ટૂંક સમયમાં પણ જે શ્રદ્ધા-ભક્તિથી સર્વ શાસ્ત્રોમાં સારરૂપ એ અધ્યયનો આરાધ્યાં હતાં, તે વિચારતાં વિચારતાં શય્યાંભવ-સ્વામીની આંખમાંથી આંસુ નીકળી પડ્યાં. તે વખતે પાસે બિભેલા તેમના શિષ્યોએ તેમને આ પ્રમાણે આંસુ પાડવાનું કારણ પૂછ્યું. એટલે શય્યાંભવસ્વામીએ સાચી વાત કહી દીધી કે, ‘એ છોકરો મારો પૂર્વાશ્રમનો પુત્ર હતો; પરંતુ તેને ગુરુપુત્ર જાણી તમે તેની પાસેથી યથાયોગ્ય સેવા ન લો એમ માની એ વાત મેં તમને જણાવી નહોતી.’ અસ્તુ ત્યાર બાદ નિરુપયોગી હોવાથી પેલાં દશ અધ્યયનો શય્યાંભવસ્વામીએ સંહરી લેવાનો વિચાર કર્યો; પરંતુ મધ્યે અર્ધી વાત જાણ્યા બાદ એવો નિર્ણય કર્યો કે, હવે પછીના કાળમાં લોકોનું આયુષ્ય તથા ખુદ્ધિ વટતાં જવાનાં છે; તે વખતે આ અધ્યયનો ઘણાને ધર્મતત્ત્વ જાણવા સમજવામાં ઉપયોગી થશે; માટે તે ભલે કાયમ રહે.

હરિભદ્રસૂરિ અને હેમાચાર્યની કથાઓમાં દશવૈકલ્પિક સૂત્ર કેવા સંયોગોમાં રચાયું તેનું વિગતભર્યું આતું વર્ણન છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પોતે પણ આ કથાના મુખ્ય ભાગોને

૧. કથા ઉપરથી તો એમ જ લાગે છે કે, શય્યાંભવ મનક આગળ છેક છેવટ સુધી છતાં થયા જ નહોતા. પરંતુ તે છોકરાએ પણ પિતાને મળવાનો આશ્રદ્ધ કદી ન કર્યો, અને વચ્ચે જ ‘પિતાના કોઈ મિત્ર’ પાસે રહી પડ્યો, એ વસ્તુ કથાના પ્રવાહમાં બંધ બેસતું નથી જ થતું.

સૂચિત કર્યા છે. એટલે આપણે એ કથાને ઘણા પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી કહી શકીએ.^૧ પરંતુ અત્યારે જે દશવૈકાલિકસૂત્ર મળે છે, તેમાં દશ અધ્યયનો ઉપરાંત છેવટે એ ચૂડાઓ (પરિશિષ્ટો) ઉમેરેલી હોય છે. ભદ્રબાહુસ્વામીએ પણ તેમના ઉપર નિયુક્તિ લખેલી હોવાથી તે ચૂડાઓ જૂના જમાનાથી જ તે ગ્રંથમાં ઉમેરાતી આવી છે એમ કહી શકાય. હેમાચાર્યે પોતાના પરિશિષ્ટપર્વમાં એ ચૂડાઓ વિષે એવી દંતકથા આપી છે કે, મહાવીર પછી ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયેલા ભદ્રબાહુસ્વામીના ગુરુમાર્ગ સંભૂતિવિજયની

૧. આદી આગળ એક વિવાદગ્રસ્ત બાબતનો ઉલ્લેખ કરી લેવા જોઈએ. જૈન આચાર્યપરંપરામાં ભદ્રબાહુનું નામ બે વખત આવે છે. એક ભદ્રબાહુ તે મહાવીર પછી માત્ર ૧૭૦ વર્ષે સ્વર્ગવાસી થયા હતા. અત્યારે બીજા ભદ્રબાહુ ઈ. સ. ના ચાથા સદામાં થઈ ગયા. સામાન્ય માન્યતા તે પ્રથમ ભદ્રબાહુને જ આ બધી નિયુક્તિઓના લેખક માને છે. પરંતુ અર્વાચીન વિદ્વાનો બીજા ભદ્રબાહુને જ આ નિયુક્તિઓના લેખક માને છે. કારણ કે, દશવૈકાલિકની નિયુક્તિમાં (૧-૮૧) ગોવિંદ વાચકનો ઉલ્લેખ છે; અને નંદીસૂત્રની પદ્માવલીમાં ગોવિંદવાચકને નાગાર્જુનના શિષ્ય જણાવ્યા છે, એટલે તે ઈ. સ. ૩૫૦ ની આસપાસમાં થયા હોવા જોઈએ. તે પછી નિયુક્તિના લેખક ભદ્રબાહુ તે તેથી પણ પછીના કાળમાં થયા હોવા જોઈએ એવું સિદ્ધ થાય જ. જો કે નિયુક્તિમાં પછીના કોઈ બાપ્યકારની ગાથાઓ પણ સેળસેળ થઈ ગઈ છે, એવું હરિભદ્રસૂરિ પણ જણાવે છે. એટલે નિયુક્તિના અમુક ભાગમાં આવતા ઉલ્લેખ ઉપરથી આખી નિયુક્તિનો કાળ નિશ્ચિત કરવો મુશ્કેલ તો છે જ.

પછી આચાર્યપદે આવેલા તથા ભદ્રબાહુસ્વામીના સમકાલીન એવા સ્વૃક્ષભદ્રસ્વામીની અહેને, મુનિ થયેલા પોતાના બીજા ભાઈ શ્રીયકથી ઉપવાસ ન થઈ શકતા હોવાથી, પર્યુષણ પર્વ વખતે તેને દિવસના ચોથા ભાગ (પૌરુષી) જેટલો ઉપવાસ કરવાને સમજાવ્યો. તે કબૂલ પણ થયો. પછી તેટલો સમય પૂરાં થતાં તેની અહેને તેને બીજો ચોથો ભાગ પણ ખેંચી કાઢવા સમજાવ્યો, કારણકે, ‘ પર્યુષણ એ અહુ દુર્લભ પર્વ છે ’. એમ કરતાં કરતાં તેની અહેને તેને આખો દિવસ પૂરો કરાવ્યો અને ‘ રાત તો ગ્રંધમાં ચાલી જશે ’ એમ કહી રાત્રે પણ ઉપવાસ ચાલુ રખાવ્યો. પરંતુ પેલો તો ક્ષુધાની વેદનાથી રાત દરમ્યાન જ મરણ પામ્યો. આ જોઈ તેની અહેને ચમકી, અને પોતે ઋષિહત્યાનું પાપ કર્યું એમ માની બેઠી. સંધે તો તેની ભાવના શુદ્ધ હોવાથી તેને નિર્દોષ દરાવી; પરંતુ તેના મનનો સંદેહ દૂર ન થયો. તેણે જણાવ્યું કે, જિનેશ્વર ભગવાન પોતે તેને સ્વમુખે નિર્દોષ કહી તો તેનો સંદેહ દૂર થાય. પરંતુ આ કાળમાં, આ ક્ષેત્રમાં કાઈ જિન હોય નહિ; તેથી મહાવિદેહક્ષેત્રમાં વિચરતા તીર્થંકર પાસેથી નિર્ણય મેળવવા માટે આખો સંઘ ધ્યાન લગાવીને બેઠો. ત્યારે શાસનદેવતા આવીને પ્રગટ થઈ. તેની દ્વારા સંધે પેલી યક્ષા સાધ્વીને મહાવિદેહક્ષેત્રમાં શ્રીમંધરસ્વામી પાસે (આકાશમાર્ગે) મોકલી. ત્યાં તેમણે તેને સ્વમુખે નિર્દોષ કહી, એટલું જ નહિ પણ ‘ ભાવના, ’ ‘ વિમુક્તિ, ’ ‘ રતિકલ્પ ’ અને ‘ વિચિત્રચર્યા ’ એ ચાર અધ્યયનો તેને શીખવ્યાં. પેલી આર્યાએ પાછા આવી એ ચાર અધ્યયનો સંધને અર્પણ કર્યાં. સંધે તેમાંથી પહેલાં બેને આચારાંગસૂત્રની ચૂડારૂપે

સ્થાપ્યાં અને છેલ્લાં એનાં દશવૈકલિકસૂત્રની ચૂડાઓરૂપે સ્થાપ્યાં.

પરંતુ, હરિભદ્રસૂરિ એ એ ચૂડાઓ ઉપરની પોતાની ટીકામાં પહેલી ચૂડા માટે તો આવી કરી દંતકથા આપતા જ નથી. માત્ર બીજી ચૂડામાં મૂળ સૂત્રમાં જ, ‘કેવલીએ કહેલ જ્ઞાનરૂપ ચૂડા હવે હું કહું છું’ એવો ઉલ્લેખ હોવાથી, તેની ટીકામાં હરિભદ્ર બીજા કોઈનું નામ લીધા વિના માત્ર નીચેની ટૂંક કથા આપે છે : “કાઈ અસહિષ્ણુ સંયત – મુનિ – ને આર્યાએ ચાતુર્માસ વખતે એક ઉપવાસ કરાવ્યો; પણ તે તો તે ઉપવાસ પૂરો કરતાં મરણ જ પામ્યો. પછી પોતે ઋષિહત્યા કરી એમ માની તે આર્યા પિત્ર થઈ ગઈ. (મને દોષ લાગે કે નહીં) એ હું તીર્થ કરને પૂછું એવો તેને વિચાર આવ્યો. તેની ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલી દેવતા તેને શ્રીસીમંધરસ્વામી પાસે લઈ ગઈ. ત્યાં જઈ તેમને પૂછ્યું. ‘તારા ચિત્તમાં તેને મારવાનો ખ્યાલ નહોતો માટે તું તેના વધ કરનારી ન ગણાય’—એમ કહી તેમણે તેને આ ચૂડા શીખવી.” એટલે હરિભદ્રસૂરિ જાણે બીજી ચૂડા જ આ રીતે સીમંધરસ્વામી પાસેથી આવી દેાય એમ માનતા લાગે છે.

ભદ્રચાલુ પણ પોતાની નિર્યુક્તિમાં આ ચૂડાઓ ગાયત કરી દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના^૧ માત્ર એટલું જણાવે છે

૧. આ કથન, હરિભદ્રસૂરિની ટીકાવાળી દેવચંદ લાલભાઈવાળી દશવૈકલિકસૂત્રની આવૃત્તિ મુજબ કરેલું છે. તેમાં નિર્યુક્તિની કુલ ૩૭૧ ગાથાઓ આપી છે. નિર્યુક્તિના બીજા કોઈ પાઠમાં ૪૪૭ ગાથાઓ છે, અને તેમાં છેલ્લી ગાથામાં આ બંને ચૂડાઓ સીમંધરસ્વામીએ આપાને શીખવી હતી તેમ જણાવ્યું છે.

કે, “આ ચૂડાઓના વિષયનો મૂળ (દશવૈકાલિક) ગ્રંથમાં સંગ્રહ થઈ જ ગયો છે. એટલે આ ચૂડાઓ તો તે ગ્રંથમાં કહંલા-નકહંલા વિષયના સંક્ષિપ્ત સારરૂપ છે.” (ગા. ૩૫૯). એટલે આ ચૂડાઓને લગતી દંતકથાને ફટલું મહત્ત્વ આપવું તે વિચારવા જેવું છે.

૨

ઉપર આપણે જોઈ આવ્યા તે પ્રમાણે આ ગ્રંથ મહાવીર પછી માત્ર ૯૮ વર્ષે દેહત્યાગ કરનારા જૈન સંઘના વડા આચાર્યે અસાધારણ સંજ્ઞાઓમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાંથી તારવેલો છે. એટલે આ ગ્રંથમાં આપણને મહાવીર પછીના તરતના જમાનામાં જૈન ધર્મ અને આચારનું પ્રચલિત સ્વરૂપ કેવું હતું કે કેવું મનાતું હતું કે તે જોવા મળે છે. નિર્યુક્તિકારે આ સૂત્રનું નામ ‘દશવૈકાલિક’ પડવાનું જે કારણ આપ્યું છે, તે આપણે જોઈ આવ્યા. પરંતુ તે વિષે કાંઈક વિશેષ વિચાર કરવો પ્રાપ્ત થાય છે.^૧ ભદ્રબાહુ પોતાની નિર્યુક્તિમાં આ સૂત્રનું નામ ૭ વખત^૨ ‘દશકાલિક’ આપે છે અને એ વખત^૩ ‘દશવૈકાલિક’ આપે છે. તેમાંય, જ્યાં તેમણે આ સૂત્રના નામનો અર્થ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, ત્યાં તો ‘દશકાલિક’ નામ જ આપ્યું છે. છતાં તેનો અર્થ તો

૧. આ ચર્ચા ‘ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ ક્વાર્ટર્લી’ પૃ. ૧૪, પા. ૪૩૨માં આવેલા શ્રી. ઘાટધેના લેખમાંથી લીધી છે.

૨. ગાથા ૧, ૭, ૧૨, ૧૪, ૨૫. (પ્રો. અભ્યંકરની આવૃત્તિ. નીચેની નોંધોમાં પણ તે જ આવૃત્તિ ગણવી.)

૩. ગાથા ૬, ૩૬૭.

‘દશવૈકાલિક’ નામ અનુસાર જ કયો છે.^૧ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં (અ. ૨૫, ગા. ૧૨ તથા ૧૮) દિવસ અને રાતનો છલ્લો (ચોથો) ભાગ સ્વાધ્યાય માટે વિહિત ગણ્યો છે. અને ચૂર્ણિકારના જણાવ્યા મુજબ આ દશવૈકાલિક ગ્રંથ દિવસના ત્રીજા ભાગમાં એટલે કે સ્વાધ્યાયના કાળથી કાંઈક પહેલાં રચાયો હતો; એટલે તે ‘વિકાલે’ રચાયો કહેવાય. પરંતુ એટલા જ કારણથી આખા ગ્રંથને આ નામ મળે એ બરાબર નથી લાગતું. ઉપરાંત મનક તો છ મહિના જીવવાનો હતો, એટલે જરા વધુ થોભીને પણ શય્યાંભવસ્વામી ચોથી પૌરુષીમાં જ વિહિત સમયે આ સૂત્ર રચી શકત. એટલે આ સૂત્રનું આ નામ પડવાનું કાંઈક બીજું કારણ આપણે વિચારવું જોઈએ.

એવું એક કારણ નીચે મુજબ દેખાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, સામાન્ય નિયમ મુજબ દીક્ષા લીધે ૧૯ વર્ષ થાય ત્યારે સાધુ પૂર્વગ્રંથો ભણી શકે. પરંતુ મનક તો એ પ્રમાણે અભ્યાસનો વિહિતકાળ સાચવી શકે તેમ હતું નહીં; એટલે તેને માટે શય્યાંભવે પૂર્વગ્રંથોનું દોહન કરી, તેને દીક્ષા આપ્યા બાદ તરત જ—અયોગ્યકાળે—પૂર્વગ્રંથોના સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપી દીધું. આમ મનકે તે જ્ઞાન અકાળે—વિકાળે—મેળવ્યું કહેવાય; અને તે કારણે આ સૂત્રનું નામ ‘વૈકાલિક’ પડ્યું હોય એમ બનવાજોગ છે.

આ બધી દલીલોમાં સૂત્રનું ‘દશવૈકાલિક’ નામ ગૃહીત લેવામાં આવે છે. પરંતુ ઉપર જોઈ આવ્યા તેમ આ સૂત્રનું ખરું નામ તો ‘દશકાલિક’ લાગે છે. અને એ

૧. ગાથા ૭, ૧૨, ૧૫.

નામનો અર્થ તો આ દલીલો નથી જ બતાવી શકતી. તો પછી ‘દશકાલિક’ નામનો અર્થ શો ? આપણે તે પ્રશ્નના જવાબ વિચારીએ. જૈન શાસ્ત્રગ્રંથોને ચાર વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવે છે : દ્રવ્યાનુયોગ (તત્ત્વજ્ઞાનને લગતા); ચરણુકરણાનુયોગ (આચારવિધિને લગતા); ગણિતાનુયોગ, અને ધર્મકથાનુયોગ. ચૂર્ણિકાર કહે છે કે (પા. ૨), ‘ચરણકરણાનુયોગો નામ કાલિયસુચમ્’ । એટલે કે, જે ગ્રંથોમાં ચરણુ (આચાર) અને કરણુ (ભિક્ષાવિધિ) બતાવ્યાં હોય તે ‘કાલિક’ શાસ્ત્ર કહેવાય. હવે દશવૈકાલિકસૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચરણુ અને કરણુનું જ વર્ણન છે. એટલે તેને ‘કાલિક’ ગ્રંથ કહી શકાય, અને એ રીતે આ દશ અધ્યયનો ‘દશકાલિક’ કહેવાયાં હોય એમ બનવાનું છે.

પરંતુ, નંદીસૂત્રમાં શાસ્ત્રોના ‘કાલિક’ અને ‘ઉત્કાલિક’ એવા બેદો જુદા જ કારણે પાડ્યા છે : જે ગ્રંથનું અધ્યયન દિવસના (ચાર ભાગમાંથી) છેલ્લા ભાગમાં અને રાત્રીના (ચાર ભાગમાંથી) પ્રથમ ભાગમાં—એમ સ્વાધ્યાય માટેના વિહિતકાળમાં જ થઈ શકે, તે ‘કાલિક’; અને જે ગ્રંથનું અધ્યયન કરવામાં એવી કશી કાલમર્યાદા નથી, તે ઉત્કાલિક. તે વિભાગવ્યવસ્થામાં દશવૈકાલિકસૂત્રને ‘ઉત્કાલિક’ વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. આપણે ઉપર બોધે આપ્યા કે, આ ગ્રંથનું મૂળ નામ તો ‘દશકાલિક’ હતું, અને તેના અર્થ ‘આચારવિધિ દર્શાવનારાં દશ અધ્યયનો’ હતા; પરંતુ પછીથી જ્યારે નંદીસૂત્રમાં જણાવેલો કાલિક-ઉત્કાલિક વિભાગ પ્રચારમાં આવ્યો હશે, અને ‘દશકાલિક’ સૂત્રને

ઉત્કાલિક વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું હશે, ત્યારે તેનું કાલિક નામ તેના ઉત્કાલિક વિભાગ સાથે અસંગત લાગતાં, તથા તેનું કાલિક નામ પડવાનું મૂળ કારણ ભુલાઈ જતાં, તેનું નામ બદલાઈને ‘દશવૈકાલિક’ થઈ ગયું હશે. અને પછીથી વૈકાલિકનો અર્થ કરવાનો પ્રસંગ ઊભો થતાં, કથા અનુસાર તેની રચના સાયંકાળે (વિકાસે) થયેલી ગણી, તે રીતે તેનો અર્થ કરવામાં આવ્યો હશે.

આ બધી છંદો તે કલ્પનાઓ જ છે. એટલે આ અનુવાદ પૂરતું તે સૂત્રનું પ્રચલિત ‘દશવૈકાલિક’ નામ જ સ્વીકારીને આ અનુવાદનું નામ ‘સમીક્ષાંજનો ઉપદેશ’ રાખ્યું છે.

આ સૂત્રને આગમગ્રંથના ‘મૂલસૂત્ર’ કહેવાતા વિભાગમાં મૂકવામાં આવ્યું છે. જૈન ધર્મગ્રંથોમાંથી બીજા બે ગ્રંથોને^૧ એ રીતે મૂલસૂત્ર કહેવામાં આવે છે : ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર, અને આવશ્યકસૂત્ર. હવે ‘મૂલસૂત્ર’ એટલે શું એ વિષે ઘણો મતભેદ છે. ‘મૂલસૂત્ર’ એટલે જેમાં ‘મૂળ શબ્દો’ અર્થાત્ મહાવીરના પોતાના શબ્દો છે તે ગ્રંથ — એવો અર્થ થાય છે. કેટલાક એમ કહે છે કે, જૈન ધર્મના અભ્યાસીને (નવા દીક્ષિતને) ભણવાના શરૂઆતના પ્રાથમિક ગ્રંથો હોવાથી આ ગ્રંથો ‘મૂલસૂત્ર’ કહેવાય છે. દશવૈકાલિકસૂત્રને એ બંને અર્થો એક રીતે

૧. પિંડનિર્યુક્તિ કે આવનિર્યુક્તિને ગોણું મૂલસૂત્ર કહેવામાં આવે છે. પણ તેના નામ ઉપરથી સૂચિત થાય છે તેમ, મૂળે તે સ્વતંત્ર ગ્રંથ હોવાને બદલે આવશ્યકસૂત્રની નિર્યુક્તિ જ હશે.

લાગુ પડી શકે તેમ છે. કારણ કે તે મૂળ પૂર્વગ્રંથોમાંથી જ કરેલા ઉતારારૂપ હોઈ, તેમાં ‘મૂળ’ શબ્દો જ છે. ઉપરાંત તેમાં સાધુજીવનનો આવશ્યક વિધિ દ્રઢમાં તથા સહેજે સમજાઈ જાય તે રીતે મૂકવામાં આવ્યો હોવાથી, તે ગ્રંથ શરૂઆતના અભ્યાસીને કામમાં આવે તેવો જ છે. ઉપરાંત એ સૂત્રમાં મુમુક્ષુએ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાના બધા ધર્મોનો સંગ્રહ થયેલો હોવાથી, તે સૂત્ર દિવસ અને રાત્રીના સંધિ ટાણે એટલે કે સમીસાંજે યાદ કરી જવા જેવું છે. દશવૈકલિકસૂત્રમાં (ચૂડા ૧-૧૨) જણાવ્યું છે કે, સાધુએ પોતાના ધર્મોમાંથી ‘શું આચર્યું છે અને હજી શું આચરવાનું બાકી છે’ એ રોજ વિચારી જવું જોઈએ. એ રીતે આ ગ્રંથ ‘સમીસાંજે યાદ કરી જવાના ઉપદેશ’—રૂપ પણ છે. અને તેથી આ અનુવાદનું નામ, ‘સમીસાંજે તારવેલો ઉપદેશ’ તેમ જ ‘સમીસાંજે યાદ કરી જવાનો ઉપદેશ’ એમ બંને અર્થોનું સૂચિત કરે તેવું ‘સમીસાંજનો ઉપદેશ’ રાખ્યું છે.

૩

હવે આપણે ‘દશવૈકલિક’ સૂત્રના વિષય તરફ નજર કરીએ. આપણે શરૂઆતમાં જોઈ આવ્યા કે, આ ગ્રંથ નાની ઉમરના એક ભિક્ષુને ધર્મજીવનનું તત્ત્વ સમજાવવા માટે તારવી કાઢેલો છે. તેથી કરીને આમાં મુખ્યત્વે ભિક્ષુધર્મની જ વાત હોય એ સહેજે કહી શકાશે. આ સૂત્રના પ્રથમ શ્લોકમાં જ આચાર્યે ધર્મનું સ્વરૂપ સમજાવતાં કહ્યું છે કે, ‘ધર્મ એ જ પરમ મંગલ છે; તથા અહિંસા, સંયમ અને તપ એટલે જ ધર્મ.’ ગ્રંથકર્તા આ ત્રણ

બાબતોમાં જ ધર્મનું તમામ તત્ત્વ સમાવી દેવા માગે છે; અથવા કહેા કે અંથકર્તાની નજરે જૈનધર્મ એટલે એ ત્રણ વસ્તુઓ છે. અલગત, ત્યાં અંથકર્તા ભિક્ષુના ધર્મની કે ગૃહસ્થના ધર્મની વાત નથી કરતા, પરંતુ ‘પરમ મંગળ’રૂપ એટલે કે મનુષ્યનું પરમ કલ્યાણ કરનારા ધર્મની વાત કરે છે. તોપણ, તેમની દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ ધર્મજીવનનો અર્થ ઉત્તમ ભિક્ષુજીવન જ છે, એ બાબતમાં શંકા નથી.

અંથકર્તા ધર્મનું ઉપર પ્રમાણે લક્ષણ બાંધીને તરત જ પછીના શ્લોકમાં એ ધર્મને અનુસરવા ઇચ્છનારનો આચાર કહેવા બેસે છે. તેમાં મુખ્યત્વે આંતર-બાહ્ય બંધનોનો ત્યાગ, ભિક્ષાયર્થા અને તપાચરણ એ ત્રણ વસ્તુઓનું વિધાન છે. અને ઉપર જણાવેલી ધર્મની બ્યાખ્યામાંથી એ વસ્તુ જ ફલિત થઈ શકે છે. જો અહિંસા એ ધર્મનું પ્રથમ પગથિયું હોય, તો પોતાના શરીરના સુખોપભોગ કે નિભાવ માટે કરવામાં આવતી હિંસાનો ત્યાગ પ્રથમ જ વિચારવો જોઈએ. જ્યાં સુધી શરીર અને તેના સુખનાં સાધનોની કામના છે, ત્યાં સુધી અન્ય જીવોના ઉપમર્દપૂર્વક તે સુખોની પ્રાપ્તિ માટેની પ્રવૃત્તિ અનિવાર્ય છે. તેથી સુખોપભોગની કામનાનો, અને નિર્બોધમાં પણ સુખોપભોગનો જોડલો અંશ છે તેટલા પૂરતો તેનો પણ સંયમ આવશ્યક જ છે. અને એક વાર એ આંતરિક સંયમ આવ્યો, તેની સાથે જ કામનાઓ પૂરી કરવા માટે સ્ત્રીકારેલા સ્ત્રી-પુત્ર-ધન-ધાન્યાદિ પરિગ્રહનો પણ સંયમ અર્થાત ત્યાગ આવીને ઊભો જ રહ્યો. જ્યાં સુધી સ્ત્રીપુત્રાદિ પરિગ્રહ છે, ત્યાં સુધી અહિંસા અને સંયમનું યથાર્થ પાલન જ શક્ય નથી, એવી આચાર્યશ્રીની સ્પષ્ટ માન્યતા છે.

આમ, શરીરના સુખોપભોગ માટેની પ્રવૃત્તિ ભલે છોડી, પરંતુ શરીરના નિર્વાહનો પ્રશ્ન તો ઊભો જ રહ્યો. શરીરનો નાશ કરવાથી જે જીવનનો હંમેશને માટે અંત આવી શકતો હોત, તો તો અહિંસા અને સંયમનું યથાર્થ પાલન કરવાનો એકમાત્ર રસ્તો આત્મહત્યા જ રહેત. પરંતુ, જ્યાં સુધી પૂર્વકર્મોનું અંધન જીવ ઉપર છે, ત્યાં સુધી જીવને ફરી ફરી શરીરધારણ થવાનું જ. એટલે નવાં કર્મ ઊભાં થતાં અટકાવવાં એ જ બસ નથી; પરંતુ ફરી જન્મ ન થાય એમ કરવું એ આવશ્યક છે. પરંતુ પૂર્વકર્મનો નાશ કરવાનો રસ્તો તો (નવાં કર્મ ઊભાં ન થાય તે રીતે) તપાચરણ જ છે. એટલે એ તપાચરણ માટે શરીરને જીવંત તો રાખવું જોઈએ. તો પછી શરીરનિર્વાહનો અહિંસક અને સંયમી રસ્તો કયો? આચાર્ય કહે છે કે, તેનો રસ્તો ભિક્ષાચર્યા જ છે.

પરંતુ અહીં આગળ પ્રશ્ન ઊભો શકે કે, ભિક્ષાચર્યાથી જીવવું એ પણ એક રીતે અર્થોપાર્જનની દિશાનો બોલો પોતાને માથેથી ઉતારીને બીજાને માથે નાખવારૂપ જ ન થયું? અને એમ કરીનેય એ દિશામાંથી વસ્તુતાએ છુટાયું શી રીતે? આ પ્રશ્નની રસિક ચર્ચા ભદ્રાહરિશ્વામીએ જ પોતાની નિર્યુક્તિમાં કરેલી છે. તેનો ટૂંક સાર આ અનુવાદમાં પ્રથમ અધ્યયનને અંતે નોંધમાં આપ્યો છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, ભિક્ષુ પોતાનો બોલો ગૃહસ્થ ઉપર નથી નાખતો; કારણકે ગૃહસ્થ કાંઈ ભિક્ષુને માટે જ કમાવાની કે રાંધવાની પ્રવૃત્તિ નથી કરતો. તેની તો એ પ્રકૃતિ જ છે કે, પોતાને અને પોતાનાં માટે કમાવું અને રાંધવું. ભિક્ષુ તો એ

રાંધેલામાંથી 'વધેલું' અને 'નિરુપયોગી' માગી લાવીને જ
જીવે છે; અને તેવું ન મળે તો ક્ષુધાની વેદના સહન કરે છે,
પરંતુ કાઈ સંજોગોમાં પોતાને માટે તૈયાર કરેલું કે આણેલું
સ્વીકારતો નથી. અરે તે તો પીવાનું પાણી પણ સીધું
જળાશયમાંથી નથી લેતો; પરંતુ ગૃહસ્થોએ ગોળ વગેરેનાં
વાસણ ધોવામાં કે રાંધતા પહેલાં ચોખ્ખા વગેરે ધોવામાં
વાપરેલું તથા નિર્જીવ થયેલું ધોવણ માગી લાવીને જ તેના
વડે તૃણા છિપાવે છે. નાલવાનો તો તેણે આજીવન
ત્યાગ જ કરેલો છે. તેમજ, મોં ધોવાની, દાંત સાફ કરવાની
તથા હાથપગ ધોવાની બીજી પ્રવૃત્તિનો પણ તેણે ત્યાગ કરેલો
છે. તેનો મુકામ પણ ગામગ્યદાર ગૃહસ્થોનાં ખાલી પડેલાં
ઉઘાનો. ઉઘાનગૃહો, કે જુદાર વગેરે કારીગરોની રાત્રિ ખાલી
પડી રહેતી કાઢો કે તળેલાઓ જ છે. આમ, ગૃહસ્થોએ
પોતાના માટે તૈયાર કરેલી પણ પછી નિરુપયોગી થયેલી કે
વધેલી વસ્તુઓ વડે જ તે શરીરનિર્વાહ કરે છે.

જો કે આની સામે પણ એવો પ્રશ્ન થીડી શકે કે ધર્મ
તો અધાને જ માટે હોવો જોઈએ; આ તમે પણ તે ધર્મ
અધા જ પાળે એમ કહ્યો છો; તથા તે રીતનો પ્રચાર પણ
કરો છો. તો પછી અધા જ હોંકો ધર્મનું પાલન કરવા
કહ્યું, તો તેમને અહિંસક એવી આજીવિકા તમે કઈ બતાવી?
અધા જ ભિક્ષુ બને, તો ભિક્ષાચર્યા જ સંભવિત નથી!

આનો જવાબ જૈનધર્મની એક આવશ્યક શરતમાંથી મળે
છે. જૈનધર્મ એવું કહે છે કે, શરીરના નિભાવ અર્થે સ્વીકારેલી
વસ્ત્ર, પાત્ર, પુસ્તક, વગેરે આવશ્યક સામગ્રી એ પરિગ્રહ
નથી. તે નિયમની રૂએ જ એમ કહી શકાય છે કે, જીવનના

આવશ્યક નિર્વાહને અર્થે કરેલી ભિક્ષાચર્યા વગેરે પ્રવૃત્તિથી થતી હિંસા એ પણ હિંસા નથી. એ રીતે જીવનનિર્વાહને જ આવશ્યક એટલી પ્રવૃત્તિ કરવાનું તે વખતે જૈનધર્મ કદાચ આવશ્યક ગણે અને એને અહિંસા જ ગણે. પ્રમાદ અને અસંયમપૂર્વક કરાતી પ્રવૃત્તિ જ તેને મતે હિંસા છે. સંયમી જીવનમાં આવશ્યક હોવાથી જૈનધર્મ ભિક્ષુને એક ઠેકાણે સ્થિરવાસ કરવાની મના કરી, તેને નિરંતર પગવાળા વિચર્યા કરવાનું આદેશે છે. અને એક રીતે કહી શકાય કે, એ રીતે તો સામાન્ય ગૃહસ્થ પણ ભિક્ષુ કરતાં તો આખી જિંદગીને હિંસાએ ઓછું ચાલતો હશે ! અને ચાલવામાં ગમે તેટલી કાળજી રાખે તોપણ પૃથ્વી-વાયુ વગેરે જીવોની તેમ જ ખીજ પણ સૂક્ષ્મ ત્રસ જીવોની કેટલી બધી હિંસા થાય છે ? તે જ પ્રમાણે ધર્મોપદેશ આપવાની બાબતમાં પણ એકાદ ગૃહસ્થ કરતાં એકાદ આચાર્ય વધારે વાણી-વ્યાપાર કરતા હશે ! એટલે સંયમી જીવન ગાળવાને અર્થે જેટલી આવશ્યક પ્રવૃત્તિ કરવી પડે, તેટલી પ્રવૃત્તિમાં થતી હિંસાને મંજૂર ક્યાં વિના છૂટકો જ નથી.

પરંતુ જ્યાં સુધી વસ્તીનો મોટો ભાગ ગૃહસ્થ જ છે, ત્યાં સુધી તેની નિરુપયોગી કે વધી-ઘટી વસ્તુઓ વાપરીને જ કોઈ ભિક્ષુસમુદાય જીવવા ઇચ્છે, તો તેમાં સમાજની દાષ્ટ્યે ખાસ વાંધો ઉઠાવવા જેવું લાગતું નથી. અલગત, અહિંસા અને સંયમના પાયા ઉપર જ આખા સમાજજીવનની રચના કરી શકાય, અને એ રીતે અહિંસક નિર્વાહ માટે ભિક્ષાચર્યા સ્વીકારવાની આવશ્યકતા ટાળી શકાય; પરંતુ ત્યાં આગળ ધર્મનું ત્રીજું અંગ તપ આપીને ઊભું રહે છે. એ તપમાં

દેહદમનની ખીજ અનેક વસ્તુઓ ઉપરાંત મુખ્યત્વે ચિત્તનિરોધ-
રૂપી ધ્યાનનો જ સમાવેશ થાય છે. એથા અધ્યયનને અંતે
જણાવ્યું છે કે, “જ્યારે તે પોતાના મન-વાણી-કાયાના
વ્યાપારોનો નિરોધ કરી શૈલ જેવી નિશ્ચલ ‘શૈલેશી’ દશા
પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, નિરંજન બની,
સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરી, શાશ્વત સિદ્ધ બને છે.” એ તપાચરણ
અથવા ધ્યાન એવી વસ્તુ છે કે, તે પોતાને માટે મનુષ્યનો
આખો સમય અને તમામ શક્તિ માગી લે છે. અને
તેથી જ તેનું સર્વથા પાલન કરવાની ઉત્કંઠાવાળાને સાંસારિક
પ્રવૃત્તિઓનો ત્યાગ આવશ્યક થઈ પડે છે. કેટલાક જૈન-
ગૃહસ્થોએ પણ ધ્યાનની ઊંચી કક્ષાઓ પ્રાપ્ત કર્યાના દાખલા
શાસ્ત્રમાં છે; પરંતુ તે દાખલાઓમાં પણ તે તે ગૃહસ્થે પોતાની
અધી પ્રવૃત્તિ છોડી દીધાનો અથવા એછી કરી દીધાનો જ
ઉદ્દેશ્ય છે. એટલે કે, એક પ્રકારના સંન્યાસ વિના તપ-
ધ્યાનનો માર્ગ સાધવો મુશ્કેલ છે, એવી માન્યતા પ્રાચીન
કાળથી ચાલી આવે છે.

તેની સામે પણ એવો પ્રશ્ન ઊભો થઈ શકે કે, પોતાના
કલ્યાણને અર્થે પોતાના જીવનનિર્વાહની આવશ્યક પ્રવૃત્તિનો
ઓળે ખીજ ઉપર નાખવાની ભાવના સમાજની દૃષ્ટિએ
હિતકર છે કે કેમ. પણ એ વાંધો તો, ‘સમાજની પ્રવૃત્તિ-
માત્રમાંથી દાણા જ પાકવા જોઈએ’ એ જાતનો છે. સમાજ
જો ભૌતિક જીવનને ઉપયોગી બાબતો શોધવા પાછળ જીવનનો
સંપૂર્ણ વખત અને શક્તિ અર્પનારા શોધકોને પોષી શકતો
હોય, તો જીવનના અંતિમ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે સર્વસ્વ
ત્યાગનારા વીરોને પોષવામાં તેને શો વાંધો હોઈ શકે? બિલકુલ,

તેવા વીરોનો પ્રવાહ અખંડ ચાલુ રહે તો જ ગૃહસ્થો પણ પોતાના પરિવ્રાજી અને પ્રવૃત્તિમય જીવનનું કાંઈક સમતોલપાણું જાળવવા પ્રયત્નશીલ રહે. તેથી જ ગૃહસ્થો એવા સાધુ-સમુદાયને પોપવામાં ધર્મ અને પુણ્ય સમજે છે. પરંતુ ગૃહસ્થો એ રીતે ભિક્ષુમાત્રને પોપવા મંડી જાય, તો ઘણા પ્રમાદી અથવા ગિનઅધિકારી લોકો પણ ભિક્ષુ બનવા લાગી જાય. તેથી મહાવીર ભગવાને બુદ્ધથી જુદા પડી, સાધુને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલી વસ્તુઓ ન જ સ્વીકારવાની, અને તેથી કરીને ગૃહસ્થોનાં નિમંત્રણોનો હરગિજ ત્યાગ કરવાની આવશ્યકતા માની; અને સાધુએ તો ગૃહસ્થોના વધેલાઘટેલા પદાર્થોથી જ આછવિકા ચલાવવી એવો વિધિ ચાલુ કર્યો.

અલગત, આ બધું કહેવાનો ઇરાદો ભિક્ષુસંસ્થાનું સમર્થન કરવાનો નથી જ. ગૃહસ્થ અને ભિક્ષુ એ બે વર્ગો જુદા પડી જવાથી ગૃહસ્થોમાં અને એવી કલ્પના રૂઢ થતી જાય છે કે, અહિંસાદિ ધર્મનું પાલન કે જીવનના અંતિમ પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પુરુષાર્થ ભિક્ષુવર્ગ માટે જ શક્ય છે; અને ગૃહસ્થે તો તે બધી બાબતોની પરવા છોડતે જ છૂટકો. બીજા બાજુ ભિક્ષુસમુદાયમાં પણ જીવનનિર્વાહની પ્રવૃત્તિનો બોજો ઊતરી જવાથી આજસ, પ્રમાદ, તથા નિર્થક બાબતોમાં પ્રવૃત્તિશીલ થવાનો સંભવ વધતો જાય છે; ઉપરાંત જીવન સાથેના મુખ્ય સંબંધ જ છૂટી જઈ, મિથ્યા કલ્પનાઓ અને વિવાદોમાં જ ચડી જવાનો સંભવ વધી જાય છે. વળી અહિંસક જીવનનિર્વાહ સાધવાની ઇચ્છામાંથી, તે પ્રવૃત્તિનું પાપ અને પરિશ્રમ બીજા ઉપર ઓઢાડી, તેનું ફળ

લેવાની અસામાજિક વૃત્તિ રૂઢ થતી જવાનો સંભવ જિલ્લો થાય છે; અને અત્યારના જૈન આચારમાં તે વૃત્તિ તેની હીનમાં હીન કક્ષાએ પહોંચેલી જોવા પણ મળે છે. એટલે સમાજજીવન અને તેના પુરુષાર્થોની કલ્પના જ એવી રીતે કરવી જોઈએ કે જેથી સમાજને આવશ્યક બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધર્મનું પાલન તેમજ સમાજનું ‘ધારણુપોષણ’ શક્ય બને. અને ગીતાનો નિષ્કામ કર્મમાર્ગ એવો જ કાંઈક ઉદ્દેશ લાવવાનો પ્રયત્ન હોય એમ લાગ્યા વિના નથી રહેતું.

જે જમાનામાં પરદેશીઓના શોષણથી જીવનસંગ્રામ બહુ તીવ્ર બની ન ગયો હોય; અને ભૂમિ તેમજ કુદરતની મહેરબાનીથી મગધ જેવા ભાગોમાં ખેતી વગેરેથી આજીવિકા ચલાવવી એ બહુ સહેલી વસ્તુ હોય, ત્યારે ઉપરની ભાવના પ્રમાણે ચાલનારો કોઈ બિશ્વસમુદાય હોય તો તે અસામાજિક કે સમાજવિરોધી છે એમ ન કહેવાય. સમાજનો અમુક વર્ગ જીવનસંગ્રામમાં હરીફાઈ કરવાને બદલે માત્ર જીવનનિર્વાહ પૂરતું જ સ્વીકારીને જીવવા તત્પર થાય, એ વસ્તુ ખેતીપ્રધાન સમાજમાં તો એક પ્રકારની આર્થિક આવશ્યકતારૂપ પણ ગણાય. અલગત એ વસ્તુ અમુક કાળ કે અમુક ક્ષેત્ર પૂરતી જ સાચી ગણાય. મુશ્કેલી ત્યારે જ ઊભા થાય કે, જ્યારે પરિસ્થિતિ બદલાય ત્યારે પણ આચારધર્મની આવી ગૌણ બાબતોને અચળ સિદ્ધાંતની પેઠે વળગવાને પ્રયત્ન કરવામાં આવે.

અત્યુ, બિશ્વાચર્યાના પ્રશ્નની આ રીતની આટલી ચર્ચા અહીં કરી લીધી તેનું એક કારણ ઉપર જણાવ્યું તેમ, આ રીતની ચર્ચા ભદ્રઆહુને જ પ્રાચીન સમયમાં કરવી પડી હતી

તે છે. હવે આપણે આગળ ચાલીએ. ગ્રંથકર્તાએ અહિંસા, સંયમ અને તપની વ્યાખ્યા કે વિગતો આપવા એક પણ ઠેકાણે પ્રયત્ન કર્યો નથી. અને તે યોગ્ય જ કર્યું છે. કારણ કે એ શબ્દોનો અર્થ આપી તેમને અમુક જડ કે ચોક્કસ વિગતોમાં જ નિયંત્રિત કરી દો, એટલે તે શબ્દોમાં ભાવના-રૂપે આપ્યા હોવાને વ્યાપવાની જે શક્તિ છે, તે ચાલી જ જાય. અને પછી હોવાના વિકાસ સાથે એ વિગતોની મર્યાદા વિકસાવવાનો પ્રશ્ન ઊભો થતાં, નિયમોના અર્થો, અર્થભેદો અને વિકલ્પોના જટિલ તંત્રમાં જ હોવાનું ગૂંચવાઈ જઈ, હોવામાંથી ધર્મ, કે ધર્મમાંથી હોવાનું જ નામરૂપ ધર્મ જાય. એ બાબતમાં આચાર્યશ્રી, સામાન્ય આચાર્યપણામાંથી મુક્ત થઈ શક્યા છે. તેથી જ તે કહી શકે છે કે, ‘પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા.’

પરંતુ તે જ્ઞાન એટલે માત્ર શાસ્ત્રજ્ઞાન નહીં. કારણ કે ગમે તેટલું શાસ્ત્રજ્ઞાન પણ સાચી ધાર્મિકતા ન પ્રગટાવી શકે. સાંપ્રદાયિક બોર્ડિંગો કે શાળાઓ દ્વારા બાળકોને અકાળે શાસ્ત્ર-જ્ઞાન આપી ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન હલ કરવા ઇચ્છતા હોવાને આચાર્યશ્રીએ આ ગ્રંથમાં આપેલો કાટીકમ ચેતવણીરૂપ તેમજ માર્ગદર્શક થઈ પડશે. હમા ‘વિનય’ અધ્યયનમાં તે જણાવે છે કે, મૂળમાંથી જેમ વૃક્ષનું થડ, શાખાઓ, પાન, પુષ્પ, ફળ અને ફળનો રસ નિષ્પન્ન થાય છે; તેમ ‘વિનય’ ધર્મરૂપી વૃક્ષ નિષ્પન્ન થવાનું મૂળ છે. આ ‘વિનય’ તે આજના પ્રચલિત અર્થમાં નમ્રતા કે શિષ્ટાચાર નથી; પણ જે જે બાબતોથી આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનું (વિન્ની) વિનયન એટલે કે પ્રગટીકરણ થાય તે બધી. તેમનું વિસ્તારથી વર્ણન કરવા

માટે તે એક આખું (દમું) અધ્યયન રોકે છે. તેમાં ઇન્દ્રિય-જયપૂર્વક સદ્ગુરુનો સહવાસ અને વિવિધ પ્રકારનું સદાચરણ એટલાનો મુખ્યત્વે સમાવેશ થાય છે. તેમાંથી ઉતારા કરી અહીં પુનરુક્તિ કરવી આવશ્યક નથી. પરંતુ એ રીતે સદ્ગુરુના સાન્નિધ્યમાં લાંબો વખત કેળવાયેલા હૃદયમાં જ અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપી ધર્મનું સાચું મૂળ રોપાય અને તેમાંથી સાચું ધાર્મિક જીવન પ્રગટે. આ વસ્તુ બરાબર જાણતા હોવાથી જ આચાર્ય શય્યાંભવે મનક સાથેનો પોતાનો સંબંધ તેની પોતાની આગળ કે યશોભદ્ર વગેરે પોતાના શિષ્યો આગળ પ્રગટ કર્યો નહોતો. નહીં તો આચાર્યપુત્ર જાણી, તે બધા શિષ્યો તેની સેવામાં જ લાગી જત, અને મનક પોતે પણ શય્યાંભવના સહવાસનો યથાયોગ્ય લાભ ન ઉઠાવી શકત. એટલે એક રીતે એમ કહી શકાય કે, ધાર્મિક કેળવણી માટે અભ્યાસક્રમ કે પાઠ્યપુસ્તક કરતાં ધાર્મિક ગુરુના સહવાસમાં તિતિક્ષાયુક્ત જીવન ગાળવું જ આવશ્યક છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, પુસ્તક કરતાં ગુરુની જરૂર વધારે છે; અને એટલે જ અંશે ધર્મ જાણવા ઇચ્છતા શિષ્યની પણ જરૂર વધારે છે.

ઉપર જણાવેલા દમ અધ્યયનના ચોથા ઉદ્દેશકમાં કર્તાએ આખી સમાધિ-સાધનાને ચાર અંગોમાં વહેંચી દીધી છે. તે ચાર અંગો તે : વિનય, શ્રુત, તપ અને આચાર. ‘વિનય’માં ગુરુ પાસે રહી તેમની સેવાશુશ્રૂષા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાની સર્વતોમુખી કેળવણીનો સમાવેશ થઈ જાય છે; ‘શ્રુત’ એટલે શાસ્ત્રાભ્યાસ; ‘તપ’ એટલે તિતિક્ષા, નિગ્રહ અને ધ્યાન; તથા ‘આચાર’ એટલે અહિંસક જીવનનિર્વાહ.

આનો અર્થ એ થયો કે, સત્પુરુષની સોખતમાં રહી, સંયમી, તિતિક્ષાપૂર્ણ, અને અલિસક જીવન ગાળો, શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો, અને ધ્યાનપ્રક્રિયા સાધો, એ જ આખી ધાર્મિક ફળવણીનું મૂળ છે. આખા ગ્રંથનો બાકીનો ભાગ એ વસ્તુને જ જુદી જુદી રીતે વિસ્તારથી રજૂ કરે છે.

આચાર્યશ્રીને પોતાના અલ્પવયસ્ક પુત્રના હૃદયમાં ધર્મજીવનનું મૂળ નાખવું છે; તેને શાસ્ત્રજ્ઞ પંડિત બનાવવાનો વખત જ તેમની પાસે નથી. એક રીત દરેક ધર્મજિજ્ઞાસુને પોતાના વખતની કિંમત હોવી જોઈએ અને હોય છે. સુમુક્ત તો મરણને હિંમેશાં નજીક આવેલું જાણીને જ વર્તે છે. એ જ વસ્તુને કયામાં આડકતરી રીતે સૂચવવામાં આવી છે. આમ વખતનો ખ્યાલ જોતે છે, અને તેથી જ તદ્દન આવશ્યક બાબતો જ જોતે ચર્ચાવી છે, એવા આચાર્ય સામાન્ય શાસ્ત્ર-ગ્રંથ કે દર્શનગ્રંથમાં આવતી સૈદ્ધાંતિક વિગતો કે વ્યાખ્યાઓની જટિલતાઓને આ ગ્રંથમાં પેસવા જ નથી દીધી. પગપાળો મુસાફર ભાથાની પોટલીમાં જેમ આવશ્યક વસ્તુઓ જ લઈને ચાલે, તેમ આ ગ્રંથમાં સુમુક્તનું પાથેય સંઘરવા ક્ષમ્યતા આચાર્યે કર્યું છે. અને તેથી જ આ ગ્રંથ સાચા અર્થમાં રોજ સાયંકાળે યાદ કરી જવાનો ‘ઉપદેશ’ છે.

તે પ્રાચીન ગ્રંથ આધુનિક ગુજરાતી વાચકવર્ગને વધુ સુલભ થાય તે આશાથી આ અનુવાદ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. આ માળાના અન્ય ગ્રંથોની જેમ આ ગ્રંથમાં પણ સુભાષિત-સંગ્રહ, સૂચિ, નોંધ, ટિપ્પણ વગેરે ઉમેર્યાં છે. તેથી તેની ઉપયોગિતા વધશે એવી આશા છે.

સમીક્ષાંજનો ઉપદેશ

ખંડ ૧ લો

દશ અધ્યયનો

પરમ મંગલ

ધર્મ એ પરમ મંગલ^૧ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપ રૂપી ધર્મમાં જેનું મન સદા લાગેલું છે, તેને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. [૧]

તેથી, સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા પુરુષો સંયમ વડે આંતર અને બાહ્ય ગ્રંથીઓ છેદી, તપસ્યા-પરાયણ બની, ભમરો જેમ પુષ્પને જરા પણ પીડ્યા વિના તેમાંથી રસ પી તૃપ્ત થાય છે, તેમ બીજાએ આપેલી, તથા પોતે માગીને મેળવેલી નિર્દોષ ભિક્ષાથી નિર્વાહ કરતા વિચરે છે. [૨-૩]

૧. ‘મદ્યંતે સાધ્યતે હિતમનેન’ — જેનાથી કલ્યાણ અથવા હિત સધાય છે, તે મંગલ. — હરિં.

આપણે નિર્વાહ થાય, અને બીજા કોઈને પીડા પણ ન થાય, એ ભાવનાથી જ્ઞાની પુરુષો, ભમરાની પેઠે, ગૃહસ્થો વગેરેએ પોતાના પ્રયોજન અર્થે તૈયાર કરેલા આહાર વડે જ જીવે છે. સ્વાદને કારણે શ્રીમંત કુલોમાંથી જ લિક્ષા મેળવવાનો ખ્યાલ રાખ્યા વિના, ઇન્દ્રિયનિબ્રહ્મપૂર્વક તેઓ જીદે જીદે ઘેરથી આહાર મેળવે છે.

આ કારણે તેઓ સાધુ કહેવાય છે. [૪-૫]

નોંધ

૧. આચાર્યશ્રીએ આ અધ્યયનમાં મુખ્ય બે બાબતો કહી છે : પ્રથમ તો ધર્મનું સ્વરૂપ રજૂ કર્યું છે, અને પછી તે ધર્મ અનુસરવા મચ્છનારની આજીવિકા કયા પ્રકારની હોય તેનો નિર્ણય આપ્યો છે. પ્રથમ આપણે આચાર્યે રજૂ કરેલ ધર્મનું સ્વરૂપ તપાસીએ. આચાર્યની દૃષ્ટિએ ધર્મ એટલે ત્રણ જ વસ્તુઓ છે : અર્દિસા, સંયમ અને તપ. તે ત્રણેનું સ્વરૂપ તથા અંગાંગીભાવ સમજવા માટે આ સ્થળે પ્રથમ એવા અધ્યયનના બીજા ઉદ્દેશમાં આચાર્યશ્રીએ દર્શાવેલો ક્રાટિકમ ટૂંકમાં જોઈ જવો ઉપયોગી થઈ પડશે. ત્યાં તેમણે જણાવ્યું છે કે, “પ્રથમ જ્ઞાન અને પછી દયા – એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે....જીવ કાણ છે અને અજીવ કાણ છે એ જે નથી જાણતો, તે ‘સંયમ’ ક્યાંથી જાણવાનો હતો? જેને જીવ, તથા અજીવનું જ્ઞાન છે, તે જ સંયમને જાણી

શકે છે. કારણ કે જ્યારે જીવ અને અજીવ એ બંને તત્ત્વોને (જ્ઞાની પાસેથી) જાણે છે, ત્યારે સર્વ જીવોની (પોતપોતાનાં કર્મોને અનુરૂપ) અનેકવિધ ગતિને જાણે છે, તથા તે ગતિના કારણરૂપ પુણ્યપાપને તેમ જ બંધ-મોક્ષને જાણે છે. પછી તેને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે સર્વ સંબંધોનો ત્યાગ કરી સાધુ થાય છે, પાપકર્મોનો નિરોધ કરે છે, ઉત્તમ ધર્મનું (તપનું) સેવન કરે છે, અને એ રીતે અજ્ઞાનથી એકદી કરેલી કર્મરૂપી રજા ખંભેરી નાખીને સિદ્ધ થાય છે.”

એટલે કે, અહીં અહિંસાનો અર્થ માત્ર જીવહિંસાનો ત્યાગ નથી સમજવાનો. પરંતુ જીવાજીવના સ્વરૂપના જ્ઞાનથી નીપજેલું તત્ત્વજ્ઞાન, તથા તેને પરિણામે પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા અખત્યાર કરેલા સંયમ અને તપની સહભાવી એવી અન્ય જીવો પ્રત્યે અનુકંપા, એવો વિશાળ અર્થ સમજવાનો છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનથી પોતા વિષે ભ્રાન્તિપાણું માન્યું છે, ત્યાં સુધી અન્ય પ્રાણીઓનું ભોગ્યપણું ભૂલી શકાતું નથી. પરંતુ જ્યારે જીવનું સાચું નિઃસંગસ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે અન્ય પદાર્થો પ્રત્યે ભોગ્યપણાની શુદ્ધિ નિવૃત્ત થાય છે, અને અન્ય જીવો પ્રત્યે પણ આત્મૌપમ્ય જન્મે છે. એ આત્મૌપમ્યના અનુભવથી જ પોતાને માટે અન્ય જીવને દુઃખ દેવાની વૃત્તિ નિર્મૂળ થઈ જાય છે.

દશમા અધ્યયનના સાતમા શ્લોકમાં જ્ઞાન, સંયમ અને તપ એ ત્રણનો ઉદ્દેશ્ય છે. એ પણ અહીં ધ્યાનમાં રાખવા જેવો છે. માત્ર જીવહિંસાના ત્યાગનો તો સંયમમાં પણ સમાવેશ થઈ જઈ શકે. જૈન ગ્રંથોમાં ‘જીવે જીવવર્ગોની

હિંસાનો ત્યાગ કરવો ' એમ કહેવાને બદલે ' હવે જીવવર્ગોમાં સંયમિત રહેવું ' એવો જ પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એટલે, અહીં તો અહિંસા એટલે, જ્ઞાન અને તેને પરિણામે નીપજતી સર્વ જીવો પ્રત્યે અનુકંપાની અને આત્મૌપત્યની લાગણી - એવો વિસ્તૃત અર્થ સમજવાનો છે.

૨. શ્લોક ૨-૩માં એવા અનુપમ ધર્મનું યથાર્થ પાલન કરનારનું બાહ્ય જીવન કેવું હોઈ શકે તેની આખી જૈન કલ્પના આચાર્યશ્રીએ ટૂંકમાં રજૂ કરેલી છે. જેને સિદ્ધિપદ જોઈએ છે, એટલે કે જેને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું છે, તેણે અનાત્મ પદાર્થોની પાછળ દોડવાનું કે તેઓમાં બંધાઈ રહેવાનું છોડી દેવું જોઈએ. એટલે કે તેણે કામ-રાગ આદિ આંતર બંધનોનો સંયમ - ત્યાગ - કરી, તેમને પરિણામે ઊભા થયેલાં ઘર કુટુંબ વગેરે બાહ્ય બંધનોનો છેદ ઉડાડવો જોઈએ. ત્યાર બાદ, અન્ય જીવોની હિંસા ન થાય તે રીતે શરીરનિર્વાહ કરીને તપાચરણ કરવાનું રહે. (કારણ કે તપાચરણ જ પૂર્વ કર્મનાં બંધનોમાંથી છૂટવાનો એકમાત્ર માર્ગ છે.) પરંતુ અહિંસક રીતે જીવવાનો એકમાત્ર માર્ગ આચાર્યશ્રીની દૃષ્ટિએ મધુકર-વૃત્તિ એટલે કે ભિક્ષાચર્યા જ છે. એટલે અહીં આપોઆપ ભિક્ષાવૃત્તિનો સ્વીકાર આપીને ઊભો રહ્યો. પરંતુ ભિક્ષાવૃત્તિને શરીરનિર્વાહનો એક માત્ર અહિંસક રસ્તો કેવી રીતે કહી શકાય એવી શંકા ઊડી શકે, અને તેટલા માટે જ ભદ્રબાહુસ્વામીએ એ સ્થળે પોતાની નિર્બુક્તિમાં (૯૮ ૪૦) તેની વિસ્તૃત ચર્ચા નીચે પ્રમાણે કરી છે :

‘ગૃહસ્થો પણ પુણ્યપ્રાપ્તિના સંકલ્પથી શ્રમણ-સાધુ માટે આહાર તૈયાર કરે છે; અને તેમાંથી જ તેઓ સાધુઓને

ભિક્ષા આપે છે. એટલે સાધુઓને પણ તે રાંધવાની ક્રિયા નિમિત્તે થતો દોષ લાગે જ. કહ્યું છે કે, માંસ ખરીદનાર, માંસ ખાનાર અને માંસ માટે જીવેને મારનાર એ ત્રણે સરખા દોષપાત્ર છે. તેનો જવાબ એ છે કે, વરસાદ વરસે છે તેથી ઘાસ ઊગે છે; પરંતુ તેથી એમ ન કહેવાય કે, ઘાસને માટે વરસાદ વરસે છે. તે જ પ્રમાણે ઘાસ પણ મૃગો માટે ઊગતું નથી, કે વૃક્ષ પણ ભમરાઓ માટે ફૂલ ધારણ કરતાં નથી. કાંઈ એમ કહે કે, ‘બ્રહ્માએ જ એ રીતની જુદાં જુદાં પ્રાણીઓની ઉપજીવિકા કલ્પેલી છે, માટે એમ જ કહેવાય કે, મૃગો માટે જ ઘાસ ઊગે છે, કે ભમરાઓ માટે જ ઝાડને ફૂલ થાય છે,’ તો તેનો જવાબ એ છે કે, વનસ્પતિજીવ પોતે પૂર્વે આંધેલા કર્મને કારણે ફૂલ ફળ આદિ રૂપો અમુક સમયે ધારણ કરે છે; કાંઈ હંમેશાં ધારણ કરતા નથી; વળી વન વગેરેમાં એવાં અનેક સ્થળો હશે કે જ્યાં ફૂલ થતાં હશે, પણ ભમરા નથી હોતા. એટલે, ફૂલ આવવાં એ વૃક્ષોની પ્રકૃતિ જ છે, એમ કહેવું જોઈએ. તેમજ ગૃહસ્થોની પ્રકૃતિ જ છે કે, તેઓ પોતાને માટે રાંધવાની પ્રવૃત્તિ કરે. બાકી, અરણ્યમાં કે દુકાળના વખતમાં કે રોગચાળાના વખતમાં શ્રમણો બીજી વખત કશું ખાતા નથી, છતાં ગૃહસ્થો તો નિરાંતે બીજી વખત રાંધીને ખાય છે. વળી એવાં અનેક ગામો કે નગરો છે કે જ્યાં શ્રમણો કદી જતા નથી; અને છતાં ત્યાંનો ગૃહસ્થવર્ગ રાંધે તો છે જ. એટલે એ તો તેમની પ્રકૃતિ જ છે. એ પ્રમાણે તેઓએ પોતાને માટે રાંધ્યું હોય તેમાંથી રાગદ્વેષરહિતપણે સાધુઓ પોતાના સંયમજીવનના

નિર્વાહાર્થે^૧ માગી લાવે છે.’

*

*

*

૩. આ અધ્યયનમાં આપેલી પુષ્પ અને ભમરાની ઉપમાની ‘એકાર્થિક’ એવી બીજી ઉપમાઓ ભદ્રબાહુસ્વામી પોતાની નિર્યુક્તિમાં [૩૭] આપે છે. તે આ પ્રમાણે છે :

ગવેપણા : ગાયર : ગાય જેમ બધે ફરીને આહાર મેળવે છે, તેમ સાધુએ સારું ઘર કે પૈમાદાર ઘર જોયા વિના ભિક્ષા માટે ફરવું. અથવા અલંકારોથી વિભૂષિત વણિગ-વધૂના હાથમાંથી ખાવાનું ખાતો વાછરડો તેનું રૂપ કે તેના અલંકાર વગેરે જોતો નથી, તેમ સાધુએ પણ આપનાર તરફ નજર કર્યા વિના ભિક્ષા લેવી.

ત્વચા : ઝાડમાં ચાર જાતના ફાડા થાય છે — ત્વચા ખાનારા, છાલર ખાનારા, લાકડું ખાનારા અને ગર્ભ ખાનારા. તેમાંથી ભિક્ષુએ ત્વચા જેવી નિઃસાર કે નકામી વસ્તુ જ ખાનારા થવું.

ઉંછ : ખેતરમાં કે બગીચામાં વેરાયેલા જુદા જુદા દાણા વીણી લે તે પ્રમાણે જુદે જુદે ઘેરથી ભિક્ષા મેળવવી.

૧. ભિક્ષાનાં છ કારણો નીચે પ્રમાણે ગણવાય છે : ૧. ક્ષુધાદિવેદનાની નિવૃત્તિ અર્થે, ૨. ગુરુ વગેરેની સેવાને અર્થે, ૩. (ભૂખે અંધારાં આવ્યા વિના) કાળજીથી પ્રવૃત્તિ કરી શકાય તે માટે, ૪. સંયમના નિર્વાહને અર્થે, ૫. જીવન ટકાવવાને અર્થે તથા ૬. ધર્મચિન્તન થઈ શકે તે માટે. [ઉત્તરાધ્યયન ૦ ૨૬, ૩૨-૩]

૨. અંદરની ત્વચા તે છાલ કહેવાય.

મેષ : ઘેટા જેમ પાણી થોડું હોય તો પણ તેને ડહોળ્યા વિના પી લે છે, તેમ સાધુએ પણ આકુળવ્યાકુળ થઈને બીજ વગેરે સજીવ પદાર્થોને દાખ્યા — ચગદ્યા વિના ભિક્ષા મેળવવી.

જલૌકા : જળો જેમ બગડેલું — નકામું લોહી ચૂસી લે છે, તેમ સાધુ પણ ગૃહસ્થને નકામો અથવા વધારાનો આહાર લઈને જ જીવે.

સર્પ : સાપ જેમ એકદષ્ટિ હોય છે, તેમ ભિક્ષા માગવા જનાર સાધુએ પણ સંયમ તરફ એકદષ્ટિ રહેવું. અથવા સાપ જેમ દરની આબુખાબુની જમીનને અડક્યા વિના અંદર પેસે છે, તેમ સાધુએ પણ અન્નને સ્વાદ માટે મોંમાં મમળાવ્યા વિના ખાવું.

વ્રણ : ઘા ઉપર આપણે લેપ કરીએ છીએ, તેમાં આપણને રાગદ્વેષનો નહીં પરંતુ માત્ર આવશ્યકતાનો જ ખ્યાલ હોય છે, તેમ સાધુએ ભિક્ષાન ખાવું.

અક્ષ : ધરીને આપણે જેમ ઊંજીએ છીએ, તેમ શરીરયાત્રા નિભાવવાની બુદ્ધિથી જ આહાર ખાવો.

ઘ્રુ : જેમ રથિક સાવધાન ન રહે તો બાણ વડે લક્ષ્ય ન વેધી શકે, તેમ સાધુએ પણ ભિક્ષા માગતી વખતે સંયમરૂપી લક્ષ્ય તરફ સાવચેત રહેવું.

ગોલ : લાખનો ગોળો વાળવો હોય તો અગ્નિની બહુ નજીક નહિ, તેમ બહુ દૂર નહિ, એવી રીતે રાખીને જ વાળી શકાય, તેમ સાધુએ સંયમરૂપી ગોળો ગૃહસ્થોની બહુ નજીક નહિ તેમ બહુ દૂર નહીં એવી રીતે રહીને વાળવાનો છે.

પુત્ર : જંગલમાં ભૂલાં પડેલાં તેમજ ભૂલથી મરણતોલ થયેલાં માતપિતા શરીરને ટકાવવા પોતાના પ્રિય પુત્રનું માંસ ખાય, તે રીતે ભિક્ષુએ ભિક્ષાત્ર ખાતું. (આ ઉપમાનાં અન્ય દૃષ્ટાંતો માટે જુઓ આ માળાનું ‘ધર્મકથાઓ’ પુસ્તક, પા. ૩૩-૬, તથા ૨૫૧-૩)

ઉદક : વનમાં એક વાણિયો તરસથી મરવા પડ્યો, ત્યારે તેને એક કાલવાતું ખાઓચિયું જડ્યું. તેમાં ઘણાં જનવરો મરીને સડતાં હતાં. તે પાણી તેણે આંખ અને નાક બંધ કરી જેમ તેમ કરીને પી લીધું અને જીવતો રહ્યો. તે પ્રમાણે સાધુએ ભિક્ષાત્ર ખાતું.

*

*

*

૪. જૈન પરિભાષામાં ધર્મ, સંયમ અને તપ શબ્દોના થતા અર્થો અને તેમના ગણાવાતા પ્રકારો માટે જુઓ આ માળાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ પુસ્તક, પાન ૯૮-૯ તથા ૧૮૬-૮.

અહિંસા વિષે નિયુક્તિમાં [૪૫] તથા હરિભદ્રસૂરિની ટીકામાં નીચેનું વિવેચન છે :

પ્રમાદપૂર્વક અન્ય જીવનો પ્રાણનાશ કરવો તે હિંસા. તેથી ઊલટું એટલે કે પ્રમાદરહિતપણે, તથા (મન-વાણી-કાયાના) શુભ વ્યાપારપૂર્વક, પ્રાણનાશ ન કરવો તે અહિંસા. તેના ચાર પ્રકાર છે :

૧. દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી : કોઈ પુરુષ મૃગને મારવાની ઇચ્છાથી (‘ભાવ’) બાણ છોડે અને મૃગને મારે (‘દ્રવ્ય’), તો તે દ્રવ્યથી તેમ જ ભાવથી એમ બંને પ્રકારે હિંસા થઈ કહેવાય.

૨. દ્રવ્યથી ખરી પણ ભાવથી નહિ : જેમકે, સાવધાનતાપૂર્વક જોઈ તપાસીને પગ મૂકવા છતાં કોઈ જીવ કચરાઈ જાય તો તે દ્રવ્યથી હિંસા થઈ કહેવાય, પરંતુ ભાવથી ન કહેવાય.^૧

૩. ભાવથી પણ દ્રવ્યથી નહિ : અંધારામાં દોરડાને સર્પ માની, તેને મારવાની ઇચ્છાથી તરવાર ચલાવે, તો વસ્તુતાએ કોઈ જીવ કપાયો નથી, છતાં કાપનારના મનમાં તો જીવને કાપવાનો જ ખ્યાલ હતો, તેથી તે ભાવથી હિંસા થઈ કહેવાય, દ્રવ્યથી નહિ.

૪. દ્રવ્યથી પણ નહિ અને ભાવથી પણ નહિ : હિંસાનો એ પ્રકાર શૂન્ય છે. તે તો અહિંસા જ થઈ.

૧. તેવી હિંસાની બાળતમાં કહ્યું છે કે :

न च तस्य तन्निमित्तो बन्धः सूक्ष्मोऽपि देशितः समये ।

यस्मात् सोऽप्रमत्तः सा च प्रमाद इति निर्दिष्टा ॥

‘કોઈ સાધુ પુરુષ જોઈ-તપાસીને પ્રવૃત્તિ કરે, છતાં અબજાતાં તેનાથી જીવહિંસા થઈ જાય, તો તે કારણે તેને સૂક્ષ્મ બંધન પણ પ્રાપ્ત થતું નથી; કારણ કે તે પુરુષ પ્રમાદરહિત છે; અને શાસ્ત્રમાં તો પ્રમાદને હિંસા કહેલ છે.’

સંયમ

જે માણસ સંકલ્પોને વશ થઈ ડગલે ને પગલે વિષાદયુક્ત તથા શિથિલ બની જાય છે અને કામોનું નિવારણ કરતો નથી, તે શ્રમણપણું શી રીતે આચરી શકે ? [૧]

વસ્ત્રો, ગંધો, અલંકારો, સ્ત્રીઓ અને પદ્મંગો વગેરે ભોગપદાર્થોનો ત્યાગ જેમને પરાણે કરવો પડ્યો છે, તેવા પુરુષો ત્યાગી શી રીતે કહેવાય ? મનોહર તથા પ્રિય ભોગો પોતાને પ્રાપ્ત થયા હોય, તથા પોતાને સ્વાધીન હોય, છતાં જેઓ તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેઓ સાચા ત્યાગી છે. [૨-૩]

પ્રિય-અપ્રિય પદાર્થોમાં સમખુદ્ધિ રાખીને વિચરતાં વિચરતાં કદાપિ મન કાષ્ઠમાંથી નીકળી

જાય, તો, ‘ જેને માટે તું ચાહના કરે છે, તે (ભોગ-પદાર્થ) વાસ્તવિક રીતે મારા નથી, અને હું તેમનો નથી ’ એવી ભાવનાથી તે તરફનો રાગ દૂર કરવો. ૧ [૪]

કામો જીતવા માટે જેમ આંતરિક વિવેક-વિચાર આવશ્યક છે, તેમ તપ વડે શરીરને કસીને તેની સુકુમારતા દૂર કરવી એ પણ આવશ્યક છે. એ બંને પ્રકારે વડે જેણે કામો ઓળંગ્યા, તેણે દુઃખસમુદ્રને પણ ઓળંગ્યો સમજવો. જેણે પદાર્થ પ્રત્યેના રાગદ્વેષ દૂર કર્યા છે, તે આ સંસારમાં સુખી થાય છે. [૫]

એક વાર જે કામભોગોને ત્યાગ્યા છે, તે કામભોગોનો ફરી સ્વીકાર કરવો, તે તો ઓકેલું પીધા બરાબર છે. ‘ અગંધન ’^૨ સાપ માંત્રિકે સળગાવેલા તથા ભડભડાટ બળતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરવા કબૂલ થશે, પણ પોતે બીજાના શરીરમાં ઓકેલું ઝેર પાછું ચૂસવા કબૂલ નહિ થાય. [૬]

૧. મનને સમન્તવવા માટે આવાં ૧૮ પદો આ જ પ્રથમાં બીજા ખંડમાં ‘ રતિવાક્ય ’ અધ્યયનમાં જણાવ્યાં છે.

૨. સાપ ‘ ગંધન ’ અને ‘ અગંધન ’ એમ બે પ્રકારના કહેવાય છે. સાપ કોઈને ઠરડ્યો હોય, ત્યારે માંત્રિક પોતાની વિદ્યાના બળે ઠરડનાર સાપને બોલાવે છે, અને ડંશમાંનું ઝેર ચૂસી લેવાનું કરાવે છે. ત્યારે ‘ ગંધન ’ સાપ તો ઝેર ચૂસી લે છે, પરંતુ ‘ અગંધન ’ સાપ તેમ ન કરતાં, બળી મરવાનું કબૂલ કરે છે.

[ત્યાગેલા ભોગો માટે મન શિથિલ થઈ ગયું હોય, તેવે વખતે રાજમતીએ રથનેમિને આપેલો ઉપદેશ^૧ યાદ કરવો. તે કથા ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે : અરિષ્ટનેમિ જ્યારે રાજમતીને પરણ્યા વિના જ સાધુ થઈ ગયા, ત્યારે તેમના મોટા ભાઈ રથનેમિ રાજમતીને પ્રસન્ન કરી પોતાને અનુકૂળ કરવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. પરંતુ, અરિષ્ટનેમિ સાધુ થયા બાદ રાજમતીને પણ કામભોગો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો હતો. તેથી રથનેમિનું મન પોતાના તરફથી નિવૃત્ત કરવા માટે તેણે એક દિવસ મધ, ઘી વગેરે યુક્ત પેય પીને, રથનેમિ સામે ઓકી કાઢ્યું, અને તેમને તે ઓકેલું પી જવાનું કહ્યું. તેમણે જવાબ આપ્યો કે, બીજાનું ઓકેલું શી રીતે પિવાય ? ત્યારે રાજમતીએ તેમને ટાણે માર્યો કે, તો પછી અરિષ્ટ-નેમિસ્વામીએ ઓકેલી મને તમે શા માટે ઇચ્છો છો ?]

‘હૈ કામી ! તમારા યશને ધિક્કાર છે. જીવનના

૧. ઉત્તરાધ્યયન અધ્ય, ૨૨ માં તે આખા પ્રસંગ છે. જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક’ પાન ૧૨૨-૬. આ અધ્યયનના ૭ થી ૧૧ સુધીના શ્લોકો ત્યાં ૪૨, ૪૩, ૪૪, ૪૬ ને ૪૯ માં ગાથાને રથાને છે.

૨. અન્ય ઉદાહરણે નાના ભાઈ કહ્યા છે : ‘દીયર-ભોજનદીપાણી જગમાં છાપજો’-રહનેમિસજ્જાય, પં. વીરવિજયજી.

લોગોને અર્થે તમે બીજાનું ઓકેલું પીવા ઇચ્છો છો તેને બદલે તમારું મરણ થાય એ સારું છે.' [૭]

[^૧આ રીતે ટાણે માર્યા બાદ રાજમતીએ રથનેમિને સારી પેઠે સમજાવ્યા એટલે ભાન આવતાં રથનેમિ સંસારનો ત્યાગ કરી સાધુ થયા. રાજમતી પણ પછીથી સંસારનો ત્યાગ કરી સાધવી થઈ. એક વાર રથનેમિ દ્વારકામાં ભિક્ષા માગી અરિષ્ટનેમિ પાસે પાછા ફરતા હતા, તેટલામાં માર્ગમાં જ વરસાદ પડવાથી તે એક ગુફામાં દાખલ થયા. તે વખતે રાજમતી અરિષ્ટનેમિનાં દર્શન કરીને પાછી ફરતી હતી. તે પણ વરસાદ વરસવાથી તે જ ગુફામાં દાખલ થઈ. ત્યાં દાખલ થયા બાદ, પલંગેલાં વસ્ત્રો સુકવવાના ઇરાદાથી તેણે તેમને શરીર પરથી દૂર કર્યાં. તે વખતે અંદર અંધારામાં અગોચર રહેલા રથનેમિએ તેને જોઈ. તેને જોતાં જ તેના પ્રત્યેનો તેમનો પ્રથમનો કામ જાગ્રત થયો, અને વિદ્વેજ થઈ તે રાજમતી પાસે કામભોગની યાચના કરવા લાગ્યા. એટલે રાજમતીએ તેમને ફરીથી નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યા:—]

૧. સાતમી ગાથાનો વાર્તામાં આ ક્રમ હરિમંદરસૂરિએ જણાવ્યો છે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં તો આ ગાથા પણ પછીને પ્રસંગે બીજી ગાથાઓ સાથે જ મુદ્રાઈ છે.

“હું ભોગરાજ (ના પુત્ર) ઉગ્રસેનની પુત્રી છું; અને તમે અંધકવૃષ્ણિ (ના પુત્ર) સમુદ્રવિજયના પુત્ર છો^૧. એક વાર સંસારનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરી આ પ્રમાણે કામભોગની પ્રાર્થના કરી, રખે આપણે આપણા કુળમાં ગંધન સાપ જેવાં—ઓઢેલું પીનારાં—થઈએ. માટે તમે વિદ્વજતા છોડી સંયમનું પાલન કરો. જે જે સ્ત્રીઓ તમે દેખો, તે બધી પ્રત્યે તમે આવો ભાવ કરવા જશો, તો ઊંડાં મૂળ ન હોવાને કારણે વાયુથી આમ તેમ ફેંકાતા ‘હડ’ નામના ઘાસ જેવા અસ્થિરાત્મા બની જશો.” [૮-૯]

સંયમયુક્ત રાજામતીનાં આ સદ્વચનો સાંભળીને, અંકુશ વડે હાથી જેમ માર્ગ ઉપર આવે, તેમ રથનેમિ પણ ધર્મના માર્ગ ઉપર પાછા આવ્યા. જે પ્રમાણે એ પુરુષશ્રેષ્ઠ ભોગોમાંથી પાછા ફર્યા, તે પ્રમાણે બુદ્ધિમાન, પંડિત તથા વિચક્ષણ પુરુષો વાસનાના બળથી પીડાવા છતાં, વિષયોથી પાછા ફરે છે. [૧૦-૧]

૧. એ સગપણ સમજવા માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે નોંધ ૭.

નોંધ

૧. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ ‘શ્રામણ્યપૂર્વક’ છે. શ્રમણ્યપણાનું ‘પૂર્વ’ એટલે મૂળકારણ ધૃતિ છે. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં નીચેની ગાથા^૧ ટાંકે છે :

યસ્ય ધૃતિસ્તસ્ય તપો યસ્ય તપસ્તસ્ય સુગતિઃ સુલભા ।

યંઽધૃતિમન્તઃ પુરુષાસ્તપોઽપિ સ્વલુ દુર્લભં તેષામ્ ॥

‘જેને ધૃતિ છે, તેને જ તપ સંભવી શકે છે; અને જેનામાં તપ છે, તેને જ મોક્ષગતિ સુલભ છે. જેનામાં ધૃતિ નથી, તેનામાં તપ દુર્લભ છે.’

*

*

*

૨. શ્રમણ્ય (સમણ) નું સ્વરૂપ વર્ણવતાં ભદ્ર્યાહુ નીચેની ગાથાઓ ટાંકે છે :

યથા મમ ન પ્રિયં દુઃખં જ્ઞાત્વા એવમેવ સર્વજીવાનામ્ ।

ન હન્તિ ન ઘાતયતિ ચ સમમણતિ તેનાસૌ ‘સમણઃ’ ॥ [૧૫૪]

‘જેમ મને દુઃખ પ્રતિકૂળ હોવાથી પ્રિય નથી, તેમ બધા જીવોને પણ પ્રિય નથી. એમ જાણી જે અન્ય જીવોનો ઘાત કરતો—કરાવતો નથી, કે કોઈ કરતો હોય તેને અનુમતિ આપતો નથી, તે (સમમ્ અણતિ – ગચ્છતિ તુલ્ય આચરણ રાખે છે તેથી) ‘સમણ’ કહેવાય છે’

નાસ્તિ ચ તસ્ય કશ્ચિદ્ દ્રેષ્યઃ પ્રિયો વા સર્વેષ્વેવ જીવેષુ ।

એતન ભવતિ સમમનાઃ એષોઽન્યોઽપિ પર્યાયઃ ॥ [૧૫૫]

૧. અહીં બધે મૂળ ગાથા ન આપતાં તેની સંસ્કૃત છાયા જ ટાંકી છે.

‘વળા, તેને કાઈ દ્રેષ્ય નથી કે, પ્રિય પણ નથી; આમ તે બધા જીવો પ્રત્યે સમાન મનવાળો હોવાથી પણ ‘સમણ’ (સમમનાઃ) કહેવાય છે.’

તતઃ શ્રમણો યદિ સુમનાઃ ભાવેન ચ યદિ ન ભવતિ પાપમનાઃ ।

સ્વજને ચ જને ચ સમઃ સમશ્ચ માનાપમાનયોઃ ॥ [૧૫૬]

‘આમ જેનું મન સુંદર હોઈ, જેના ભાવો પણ પાપી નથી, તથા જે સ્વજન કે પરજન, અને માન તથા અપમાનમાં સમબુદ્ધિવાળો છે, તે ‘સમણ’ છે.’

આ પછીની ગાથામાં [૧૫૭] શ્રમણની કેટલીક ઉપમાઓ ભદ્રબાહુએ આપેલી છે. તે જેમ કે :

સાપ જેવો : બીજાએ કરેલા દરમાં રહેતો હોવાથી, અથવા આહારનો સ્વાદ ન લેતો હોવાથી, તથા સંયમ તરફ એકદષ્ટિ રહેતો હોવાથી.^૧

પર્વત જેવો : સંકટો અને મુશ્કેલીઓથી પવનાથી અકંપ રહેતો હોવાથી.

અગ્નિ જેવો : તપથી તેજથી યુક્ત હોવાને લીધે; તથા અગ્નિ જેમ ઘાસથી તૃપ્ત થતા નથી તેમ શાસ્ત્ર અને તેના ઉપદેશથી તૃપ્ત ન થતો હોવાથી; તથા અગ્નિ જેમ સુંદર અસુંદર એવો કશો ભેદ રાખ્યા વિના તમામ વસ્તુઓ બાળી નાખે છે, તેમ સાધુ પણ ભિક્ષા વખતે કશો ભેદભાવ ન રાખતો હોવાથી.

સાગર જેવો : ગંભીર હોવાને લીધે, જ્ઞાનાદિ રત્નોની ખાણરૂપ હોવાને લીધે, તથા પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન ન કરતો હોવાને લીધે.

૧. બુદ્ધાસા માટે જુઓ પાનું ૯.

આકાશ જેવો : (આધાર વિનાનો) નિરાલંબ હોવાને લીધે.

વૃક્ષ જેવો : મુક્તિરૂપી ફળ ઇચ્છનાર જીવોરૂપી પક્ષીઓનું નિવાસસ્થાન હોવાને લીધે; તેમજ ચંદન વૃક્ષ જેમ સર્વત્ર સુંદર સુગંધ ફેલાવે છે, તેમ શીલસંયમની સુગંધ ચોતરફ ફેલાવતો હોવાથી.

ભમરા જેવો : નિયત (એક જ) કેકાણેથી આજીવિકા ન મેળવતો હોવાને લીધે.

મૃગ જેવો : હરણુ પારધીથી ઉદ્વિગ્ન રહે, તેમ સંસાર-રૂપી પારધીના ભયથી હંમેશાં ઉદ્વિગ્ન રહેતો હોવાને લીધે.

ધરતી જેવો : બધો ખેદ - પરિશ્રમ સહન કરતો હોવાને લીધે.

કમલ જેવો : કામભોગરૂપી કાદવમાંથી જ ઉત્પન્ન થયેલો હોવા છતાં, તેનાથી અલિપ્ત રહેતો હોવાથી.

સૂર્ય જેવો : સમગ્ર લોકમાં જ્ઞાનાદિ પ્રકાશ યુક્ત હોવાને લીધે.

પવન જેવો : કયાંય રોકાયા વિના સર્વત્ર ગતિ કરતો હોવાને લીધે.

૧૫૮મી ગાથામાં ભદ્રચાલુ સ્વામીએ શ્રમણના પર્યાય શબ્દો આ પ્રમાણે આપ્યા છે :

પ્રવ્રજિત : એટલે કે આરંભ (હિંસા) પરિગ્રહાદિમાંથી દૂર (પ્ર) ગયેલો (વ્રજિત).

અનગાર : ઘરઆર વિનાનો.

પાખંડી : નિર્મલ 'પાખંડ' એટલે કે વ્રત ધારણ કરનાર.

ચરક : એક સ્થાને સ્થિર ન રહેતાં વિચર્યા કરનારો.

તાપસ : તપયુક્ત.

ભિક્ષુ : ભિક્ષાથી આજીવિકા કરનાર.

પરિવ્રાજક : પાપનો સર્વ પ્રકારે ત્યાગ કરીને વિચરનારો.

નિર્ઐથ : બાહ્ય અને આભ્યંતર ગ્રંથીઓ વિનાનો.

સંયત : અહિંસાદિમાં (સમ) ભલી પ્રકારે (યત)

પ્રયત્નશીલ.

મુક્ત : બાહ્ય અને આંતર બંધનોથી છૂટા થયેલો.

તીર્ણ : સંસારને તરી ગયેલો.

ત્રાતા : ધર્મોપદેશાદિ વડે સંસારદુઃખોમાંથી છુવેને

અચાવનાર.

દ્રવ્ય : જ્ઞાનાદિ પ્રકારો પ્રત્યે દ્રવે છે - તેમને પામે છે મારે.

મુનિ : મનનશીલ હોવાને લીધે.

ક્ષાન્ત : ક્ષમાશીલ, ક્રોધવિજ્યથી.

દાન્ત : ઇન્દ્રિયોનું દમન કરનાર.

વિરત : હિંસાદિમાંથી નિવૃત્ત થયેલ.

રુક્ષ : સ્નેહનો પરિત્યાગ કરનાર (લૂખા મનવાળો).

તીરથી : સંસારને તરી સામે કિનારે જવા ઇચ્છતો.

*

*

*

૩. કામોનું વિશેષ વિવરણ ૧૬૨ મી વગેરે ગાથામાં ભદ્રબાહુએ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :—

“શબ્દ-રસ-રૂપ-ગંધ-સ્પર્શ” વગેરે મોહનો ઉદય કરનાર જે બાહ્ય પદાર્થો છે, તે પણ આંતર કામના હેતુભૂત હોવાથી કામ કહેવાય છે. આંતર કામ બે પ્રકારના છે : ઇચ્છાકામ અને મદનકામ ચિત્તમાં સારી-નરસી જે ઇચ્છાઓ થાય છે, તે

ચિત્તના અભિલાષરૂપ હોવાથી ‘ ઇચ્છાકામ ’ કહેવાય છે. પરંતુ આ અધ્યયનમાં તો મુખ્યત્વે મદનકામ જ અભિપ્રેત છે. સ્ત્રીની પુરુષના શરીર સાથે જે ભોગેચ્છા, તેમજ પુરુષની સ્ત્રીના શરીર સાથે જે ભોગેચ્છા તે ‘ મદનકામ ’ કહેવાય છે. વિષયસુખોમાં આસક્ત થયેલા. સ્ત્રી વગેરે અજ્ઞાની પરિવારથી વીંટાયેલા, તથા કામભોગની ઇચ્છાથી વ્યાપ્ત થયેલા જીવને ધર્મમાર્ગમાંથી ઉત્ક્રમણ કરાવે છે, (ઉક્કામયંતિ) તેથી તે ‘ કામ ’ કહેવાય છે. પરંતુ પાંડિતાએ તેનું ખીજું નામ ‘ રોગ ’ જ આપેલું છે. કારણ કે કામભોગની ઇચ્છા કરનારો જંતુ વાસ્તવિક રીતે રોગની જ ઇચ્છા કરે છે.” [૧૬૫]

*

*

*

૪. ‘ ડગલે પગલે ’ શબ્દ ઉપર નિયુક્તિમાં [૧૭૫] જણાવ્યું છે કે, ધર્મમાર્ગમાં નીચેનાં પગલાં સાચવવા જેવાં છે :

‘ ઇન્દ્રિયો, સ્પર્શોદિ વિષયો, ક્રોધાદિ કપાયો, ભૂખતરસ વગેરે પરીવહેા, વેદના (દુઃખાનુભવ) અને વિદ્વો (દેવો વગેરેએ કરેલાં). એ બધાં મોક્ષમાર્ગનાં એવાં સ્થાનો છે, કે જ્યાં વિપરીત (મંદ) બુદ્ધિવાળા જીવો શિથિલ થઈ જાય છે. હરિભદ્રસૂરિ એ બાળતનું એક ઉદાહરણ દાંકે છે : એક વૃદ્ધ પોતાના પુત્ર સહિત દીક્ષા લીધી. તે છોકરો તેને અતિ પ્રિય હતો. એક વાર તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી જોડા વિના ચાલી શકાતું નથી. ત્યારે વૃદ્ધ તેને જોડા મેળવી આપ્યા. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે, મારા પગના ઉપરનો ભાગ ફાટે છે. ત્યારે તેને માટે ચામડાનો પટો લાવી આપ્યો. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારું માથું બહુ તપી જાય છે. એટલે

તેને માથે પહેરવાનું લાવી આપ્યું. ત્યારે તે કહેવા લાગ્યો કે, ભિક્ષા માગવા રખડવાનું મને નથી કાવતું. એટલે વૃદ્ધ તેને અપાસરે બેઠાં જ ભિક્ષા લાવી આપવા લાગ્યો. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી જમીન ઉપર સુવાતું નથી. ત્યારે તેને બિછાનું લાવી આપ્યું. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી વાળ ટૂંપાવાના^૧ નથી. ત્યારે તેને અસ્ત્રા વડે હળમતની વ્યવસ્થા કરી આપી. પછી તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી નાહ્યા વિના નથી રહેવાતું. ત્યારે તેને પાણીની વ્યવસ્થા કરી આપી. એમ તે જે જે માગે તેની તેની તેનો વૃદ્ધ પિતા તેને છૂટ આપે. એમ વખત જતાં તે કહેવા લાગ્યો કે, મારાથી સ્ત્રી વગર નથી રહેવાતું. ત્યારે છેવટે, ‘આ છોકરો શક અને અયોગ્ય છે,’ એમ વિચારી વૃદ્ધે તેને હાંકી કાઢ્યો. આમ, જે માણસ ડગલે પગલે શિથિલતા બતાવે છે, તે છેવટે સંકલ્પોને વશ થઈ જાય છે.

*

*

*

૫. ભોગપદાર્થોનો પરાણે ત્યાગ કરવા વિષે હરિભદ્રસૂત્ર નીચેનું દષ્ટાંત ટાંકે છે : નંદને ગાદીએથી ઉઠાડી ચંદ્રગુપ્ત રાજા થયો એ બધી વાત આવશ્યકસૂત્રમાં તે પ્રસંગે જણાવી છે. પછી જ્યારે બિંદુસાર રાજા થયો ત્યારે નંદનો સંબંધી સુબંધુ તેનો પ્રધાન થયો. તેને ચાણક્ય ઉપર સ્વાભાવિક દ્વેષ હતો. એટલે તેણે યુક્તિપ્રયુક્તિથી રાજાનું મન ચાણક્ય તરફ અભાવવાળું કર્યું. ચાણક્ય બધી વસ્તુસ્થિતિ સમજી ગયો. એટલે તેણે ધન વગેરેની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરી દીધી; તથા પોતે આહાર-ત્યાગપૂર્વક મૃત્યુ સ્વીકારવા ચાલ્યો ગયો. જતા પહેલાં

તેણે એક ડાબલીને બહુ બહુ જતનપૂર્વક પોતાના ઘરમાં પેટી-પટારા વગેરેમાં સાચવીને મૂકી. ચાણુક્યના મૃત્યુ પછી સુબંધુએ ચાણુક્યનું ઘર રહેવા માટે રાજ પાસેથી માગી લીધું. તેમાં પેટ્રો મોટા પટારો બંધ જોતાં તેણે તેને ઉઘાડ્યો; તો તેમાં એક બીજી પેટી બરાબર બંધ કરેલી નીકળી. એમ અંદર અંદરની પેટી ખોલતાં છવટે પેલી ડાબલી નીકળી. તે ખોલતાં તેમાંથી એક પ્રકારની ગંધ નીકળી, તથા એક કાગળ નીકળ્યો. તેમાં લખ્યું હતું કે, “આ ડાબલીની સુગંધ જે સૂંધે, તેણે ત્યારથી માંડીને સ્ત્રી, પલંગ, આભૂષણ, સ્વાદિષ્ટ ભોજન વગેરે સર્વ ભોગપદાર્થો ત્યાગવા, તથા કઠોર તપ આચરી સાધુના જેવું જીવન ગાળવું; નહીં તો તેનું મરણ થશે.” સુબંધુએ એ બાબતની ખાતરી કરવા તે ડાબલીની ગંધ બીજા પુરુષને સૂંધાડી જોઈ, અને પછી તેને ભોગપદાર્થો ભોગવાવ્યા. તો તે તરત મરી ગયો. એટલે ત્યારથી માંડીને સુબંધુ બધા ભોગપદાર્થો તજી, કઠોર જીવન ગાળવા માંડ્યો. એવો પરાણે આચરેલો ત્યાગ એ સાચો ત્યાગ નથી.

*

*

*

૬. ભોગો પ્રાપ્ત થયા હોય છતાં ત્યાગે તો સાચો સાધુ કહેવાય. તે વાક્યની સામે શંકા ઉઠાવાય કે, કાઈ ગરીબ હોય, છતાં વિવેક-વૈરાગ્યથી કામભોગોનો ત્યાગ કરી સાધુ થાય, તો શું તેને ત્યાગી ન કહેવો? તેના જવાબમાં હરિભદ્રસૂરિ નીચેનું ઉદાહરણ ટાંકે છે : એક કઠિયારાએ સુધર્મસ્વામી પાસે દીક્ષા લીધી. તે ભિક્ષા માગવા જતો ત્યારે લોકો કહેતા કે, ‘ભાઈને મજૂરી કરવી પડતી હતી એટલે સાધુ થયા!’ આથી ત્રાસી તેણે ગુરુને એ ગામ છોડી

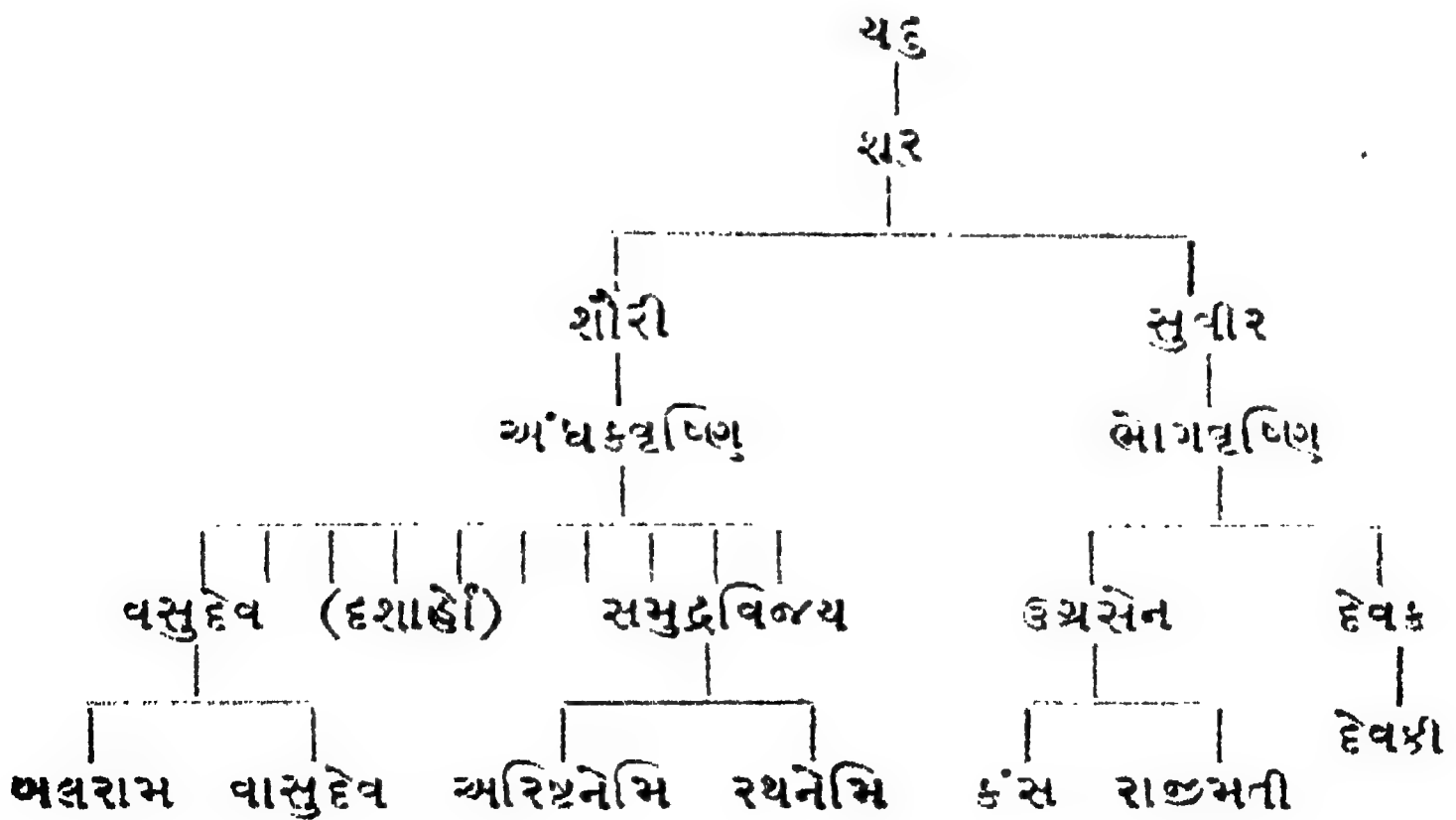
ખીજે ગામ જવા વીનવ્યા. આ વાત અભયકુમારના જાણવામાં આવતાં તેણે તેમને આશ્વાસન આપ્યું અને લોકોનું મોં બંધ કરવા એક યુક્તિ કરી. તેણે ત્રણ કરોડ રત્નોનો ઢગ કરાવીને નગરમાં ઢંઢેરો પિટાવ્યો કે અભયકુમાર દાન આપવાનો છે. લોકો આવ્યા. તેણે કહ્યું : જે માણસ અગ્નિ, પાણી અને સ્ત્રી ત્રણનો સર્વથા ત્યાગ કરે, તેને હું આ ત્રણ કરોડ રત્ન આપીશ. ત્યારે લોકોએ કહ્યું કે, ખાન, પાન અને સ્ત્રી એ ત્રણ રત્નો ભોગવવાનાં ન હોય તો આ રત્નો શું કરવાનાં? ત્યારે અભયકુમારે કહ્યું કે, તો પછી તમે આ કઠિયારાને કેમ ખીજવો છો? તે ગરીબ છે, છતાં તેણે તમારાં મુખ્ય ત્રણ રત્નોનાં તો ત્યાગ કર્યો જ છે! એટલે લોકોને ભાન આવ્યું.

*

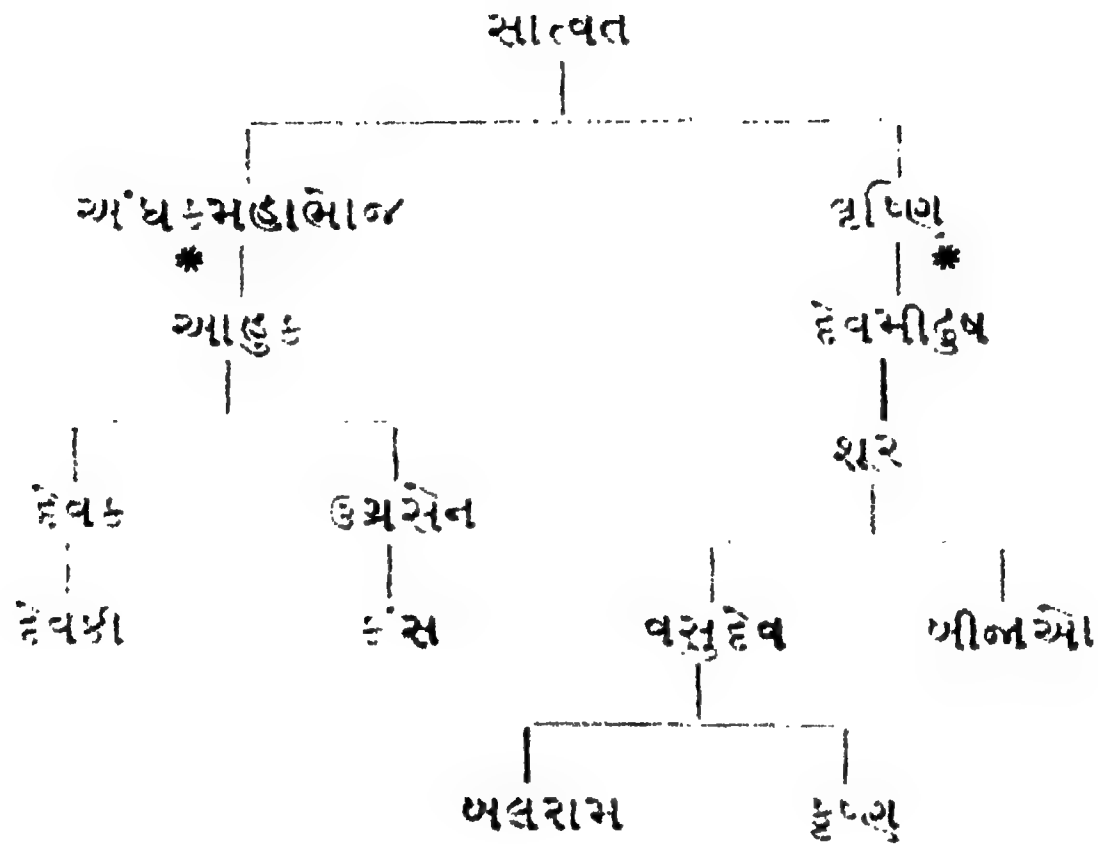
*

*

૭. રાજમતી અને રથનેમિનું સગપણ સમજવા માટે યાદવોનું નીચેનું વંશવૃક્ષ ઉપયોગી થશે.

જૈનોના અરિષ્ટનેમિને બદલે વૈષ્ણવોમાં તે વાસુદેવ કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધારે મનાયું છે. પુરાણગ્રંથોમાં તેમની વંશાવળી આપવામાં આવી છે, તે જૈન વંશાવળી કરતાં તદ્દન જુદી છે.

* અંધક અને વૃષિણ બંને કેટલી પેઢીઓએ આહુક અને દેવમીદુષ આજ્યા તે વિષે તે વંશાવળીઓમાં બહુ ગરવડ છે.

આચાર

સંયમધર્મમાં સારી રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલા, આંતર તથા બાહ્ય એવાં વિવિધ બંધનોમાંથી છુટા થયેલા, પોતાનું તેમ જ બીજાનું પાપમાર્ગમાંથી રક્ષણ કરનારા, તથા મોક્ષરૂપી મહાન વસ્તુની ઇચ્છા કરનારા સાધુઓ માટે નીચેની વસ્તુઓ અનાચારરૂપ છે; માટે તેમણે તેમનો ત્યાગ કરવો. [૧]

૧. સાધુને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલી વસ્તુ.
૨. સાધુને નિમિત્તે ખરીદેલી વસ્તુ.
૩. જે વસ્તુ લેવા આવવા માટે સાધુને નિમંત્રણ આપ્યું હોય તેવી વસ્તુ.
૪. ગામ-પરગામથી સાધુને નિમિત્તે લાવીને રજૂ કરેલી વસ્તુ.

૫. રાત્રીભોજન.

૬. સ્નાન.

૭. સુગંધી પદાર્થો.

૮. માળાઓ (પુષ્પની).

૯. વીંજણો. [૨]

૧૦. સંઘરો (કરવો).

૧૧. ગૃહસ્થનાં વાસણુ (માં ભોજન કરવું ઇં).

૧૨. ‘કેને શું જોઈએ છે ?’ એવી રીતે પૂછીને રાજાએ (દાનશાલાદિમાં) આપેલો આહાર, કે બીજી રીતનો પણ રાજાને ત્યાંનો આહાર (રાજપિંડ).

૧૩. હાડકાં, સ્નાયુ, ચામડી અને વાળ એ ચારને સુખ થાય તે રીતનું ચાર પ્રકારનું મર્દન.

૧૪. દાંત સાફ કરવા.

૧૫. ગૃહસ્થવિષયક સંદોષ પડપૂછ; અથવા ‘હું કેવો છું’ એવું બીજાને પૂછ્યા કરવું.

૧૬. દર્પણાદિમાં શરીરને જોવું. [૩]

૧૭. દૂત. અથવા ગૃહસ્થોને લગતી ધન-ધાન્યાદિ ઉપાર્જન કરવા વિષયક ચર્ચા.

૧૮. નાલિકા.^૧

૧૯. છત્ર ધારણ કરવું.

૧. ચાલાકી કરીને પાસા ન નાખે માટે નળીમાં કે તેવા બીજા વાસણમાં પાસા હલાવીને નાખવાની શરતવાળું દૂત.

૨૦. વૈદું.

૨૧. જોડા પહેરવા.

૨૨. અગ્નિ સળગાવવો. [૪]

૨૩. જેણે ઉતારો આપ્યો હોય તેને જ ઘેરથી ભિક્ષા લેવી (શય્યાતરપિંડ).

૨૪. બેસવા માટે માંચો વગેરે વાપરવાં.

૨૫. સૂવા માટે ખાટલો વગેરે વાપરવાં.

૨૬. ગૃહસ્થના ઘરની અંદર કે બે ઘરના આંતરાઓમાં બેસવું-સૂવું.

૨૭. શરીરનો મેલ ઉખેડવો વગેરે શરીર-સંસ્કાર. [૫]

૨૮. ગૃહસ્થની સેવાચાકરી.

૨૯. ‘હું’ તમારાં જ જાતિકુલ વગેરેનો છું,’ અથવા ‘હું’ દાન આપવાને યોગ્ય બ્રાહ્મણાદિ જાતિનો છું’ એ પ્રકારે પોતાનાં જાતિકુલ વગેરે કહીને ભિક્ષા મેળવવી.

૩૦. ઊનું કરેલું પણ પૂરેપૂરું નિજીવ (અચિત્ત) ન થયેલું એવું મિશ્ર કે સજીવ (સચિત્ત) પાણી પીવું.

૩૧. ભૂખ વગેરેના વેગથી પીડાતી વખતે,

પહેલાંની તે તે બાબતોનો ઉપલોગ કરતી વેળાની દશા યાદ કરવી^૧.

૩૨. નિર્જીવ^૨ નહિ થયેલો મૂળો.

૩૩. નિર્જીવ નહિ થયેલું આફ.

૩૪. નિર્જીવ નહીં થયેલો શેરડીનો બટકો^૩.

૩૫. સજીવ કંદ.

૩૬. સજીવ મૂલ.

૩૭. કાચાં (સજીવ) ફલ.

૩૮. કાચાં (સજીવ) બીજ. [૭]

૩૯. સજીવ સંચળ.

૪૦. સજીવ સૈંધવ.

૪૧. „ સાંભર લૂણ.

૪૨. „ રુમા લૂણ^૪ (ખાણુનું મીઠું).

૪૩. „ સમુદ્રનું મીઠું.

૪૪. „ ઊખર ખાર (ખારો).

૧. બધી જ દીકઝા ‘આતુરશરણાનિ’ એવા વિકલ્પે પાઠ લઈ, ‘હોષાતુરને એટલે કે રોગાદિથી પ્રાપ્ત થયેલાને શરણ આપવું’ એવા અર્થે પણ દરે છે !

૨. સજીવ વનસ્પતિ બરાબર કંપાવાથી કે રંધાવાથી નિર્જીવ થાય છે.

૩. બે પિરાઈ સુધીનો શેરડીનો ટુકડો સજીવ દહેવાય છે.

૪. ‘રોમઃ દ્વાર,’ ‘અમુઃ ખાસ ખાણુનું મીઠું’ એવા અર્થો દીકઝામાં છે.

૪૫. ,, કાળું લૂણ^૧ (પર્વતમાં થતું). [૮]
 ૪૬. પોતાના વસ્ત્રને સુગંધી કરવા ધૂપ દેવો,
 અથવા રોગ ન થાય તે માટે ધૂમ્રપાન કરવું.
 ૪૭. આરોગ્યાદિને અર્થે^૨ વમનક્રિયા.
 ૪૮. બસ્તીકર્મ.
 ૪૯. જીલાબ.
 ૫૦. અંજન.
 ૫૧. દાતાણ.
 ૫૨. શરીરે તેલ વગેરે ચોળવાં.
 ૫૩. શણુગાર. [૯]

—આ બધું સંયમ અને તપમાં પરાયણ, તથા
 સર્વ ઉપાધિઓનો ત્યાગ કરવાથી હલકા બનેલા, અને
 વાયુની પેઠે સર્વત્ર ફરનારા નિર્ગંધ મહર્ષિએ ન
 આચરવું. [૧૦]

હિંસાદિ પાંચે પાપકર્મોનો ત્યાગ^૨ કરનારા,
 મન-વાણી-કાયાનું દુષ્પ્રવૃત્તિમાંથી સંરક્ષણ કરનારા,
 છયે પ્રકારના જીવોને પીડા ન થાય તે માટે આત્મ-
 નિગ્રહ કરનારા, પાંચે ઈન્દ્રિયોને વશમાં રાખનારા,

૧. ‘સૈન્ધવ લવણના પર્વતના એક ભાગમાં થતું.’ —દ્રીકા.
 ‘મેવાડમાં અમુક ખાણમાં થતું’ એવો અર્થ પણ દરાય છે.

૨. મૂળમાં ‘પરિજ્ઞા’ શબ્દ છે. તેમાં ‘જ્ઞાનુત્તું’ અને ‘ત્યાગત્તું’
 એમ બેનો સમાવેશ થાય છે.

બુદ્ધિમાન તથા સંયમપરાયણ^૧ નિર્ઞંથ સાધુઓ સમય અનુસાર ગરમીના દિવસોમાં યથાશક્તિ તડકામાં ઊભા રહી ‘આતાપના’ લે છે; ઠંડીના દિવસોમાં ઉઘાડા શરીરે ઊભા રહે છે; અને વર્ષાના દિવસોમાં એક ઠેકાણે સંકોચાઈને રહે છે. એ રીતે તે સંયમી અને સમાધિયુક્ત મહર્ષિઓ ક્ષુધા-પિપાસા વગેરે પરીપક્ષો (મુશ્કેલીઓ^૨)ને ગણકાર્યા વિના, મોહને દૂર કરી, તથા શબ્દાદિ વિષયોમાં રાગદ્વેષ રહિત રહી, સર્વ દુઃખોના નાશને અર્થે વિચરે છે. [૧૨-૩]

એ પ્રમાણે દુષ્કર વસ્તુઓ આચરીને, અને દુઃસહ વસ્તુઓ સહન કરીને કેટલાક દેવગતિ પ્રાપ્ત કરે છે; તેા કેટલાક [તે ભવે જ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. દેવલોકમાં ગયેલા પણ ત્યાંથી રચુત થઈ, આર્ય દેશમાં સારા કુળમાં જન્મ પામી^૩,] પૂર્વ કર્મોના

૧. મૂળમાં ‘ઋજુદર્શિનઃ’ છે. હરિઃ જળાતિ છે કે, મોક્ષ પ્રતિ સીધો (ઋજુ) રસ્તો સંયમનો છે. તે સંયમને ઉપાદેય તરીકે જ્ઞેનારા (દર્શિનઃ) એટલે કે, સંયમમાં પ્રતિબદ્ધ મુનિઓ તે ઋજુદર્શિન કહેવાય.

૨. ક્ષુધા, તૃષ્ણા, શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, મચ્છર, નમ્રતા, અરતિ (કંટાળો), સ્ત્રી, નિંદા, માર, યાચના, અત્રાભ, રોગ, તૃણસ્પર્શ, વગેરે ૨૨ પ્રકારના પરીપક્ષો માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૧૦-૫.

૩. ચારસ ટ્રીસમાં [] મૂકેલો અર્થ ટ્રીજાકાર હરિમદ્-સૂરિનો છે.

સંયમ અને તપથી નિઃશેષ ક્ષય કરી, મોક્ષમાર્ગને અનુસરી, તથા એ રીતે પોતાને સંસારગતિમાંથી તારી લઈ, સર્વથા મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૪-૫]

નોંધ

ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ આ અધ્યયનના ક્રમનું સમર્થન કરતાં જણાવે છે કે, આગળના અધ્યયનમાં ધૃતિની વાત કરી; પરંતુ તે ધૃતિ શામાં દાખવવી, તે જણાવવા માટે અહીં આચારનું વર્ણન કર્યું છે. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ ‘ક્ષુલ્લકાચાર’ છે. ક્ષુલ્લક એટલે નાનું. અહીંયાં ‘નાનું’ એટલે શો અર્થ લેવો તે બાબતમાં ભદ્રબાહુસ્વામી પોતાની નિયુક્તિમાં [ગાથા ૧૭૯] જણાવે છે કે, અહીં ‘અપેક્ષાએ નાનું’ એવો અર્થ લેવો. એટલે કે, આગળ પાંચમા છઠ્ઠા અધ્યયનમાં વિગતવાર ‘લાંબી’ આચારકથા છે, તેના કરતાં આ ‘ટૂંકી’ છે.

‘આચાર’ શબ્દથી જૈન પરિભાષામાં શું સમજવામાં આવે છે તે જણાવતાં ભદ્રબાહુસ્વામી નિયુક્તિમાં [ગાથા ૧૮૧ ૪૦] જણાવે છે કે, આચાર પાંચ પ્રકારનો છે : દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, અને વીર્યાચાર. તેમાં દર્શનાચાર એટલે : ૧. નિઃશંકિતા, ૨. નિષ્કાંક્ષિતા, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢદષ્ટિતા, ૫. સમાનધર્મીઓના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરવી, ૬. તેમને ધર્મપાલનમાં સ્થિર કરવા, ૭.

તેમના ઉપર વત્સલતા રાખવી, અને ૮. ધર્મકથાદિ દ્વારા ધર્મનો પ્રચાર કરવો તે.*

જ્ઞાનાચાર એટલે : ૧. જે કાળે શાસ્ત્રાધ્યયન (સ્વાધ્યાય) થઈ શકે, તે કાળે જ કરવું; ૨. વિદ્યા આપનાર ગુરુ પ્રત્યે વિનયભાવ રાખવો; ૩. ગુરુનું બહુમાન કરવું; ૪. શાસ્ત્ર ભણતી વખતે જે તપકર્મ કરવાનું હોય (ઉપધાન) તે કરવું; ૫. જેની પાસેથી વિદ્યા મેળવી હોય તેનું નામ છુપાવી બીજું કહેવું નહીં; શાસ્ત્રમાં — ૬. શબ્દભેદ, ૭. અર્થભેદ, ૮. ઉભયભેદ — ન કરવા.

ચારિત્રાચાર : પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુણ એ પ્રમાણે ચિત્તસ્વાસ્થ્યપ્રધાન જે આઠ યોગો — વ્યાપારો — તેમનાથી યુક્ત રહેવું તે.

તપાચાર : બ્રાહ્મ અને આબ્યંતર એવા અનશન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે બાર પ્રકારના તપનું ગ્લાનિરહિતપણે, યથા-શક્તિ, તથા બીજા કોઈ કળતી આકાંક્ષા રાખ્યા વિના આચરણ કરવું તે.

વીર્યાચાર : ઉપરના છત્રીસે પ્રકારના આચારમાં બ્રાહ્મ કે આબ્યંતર શક્તિ ચોર્યા વિના પરાક્રમ કરવું તે.

* વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું 'ચાગશાસ્ત્ર' પુસ્તક, પા. ૭૧, નોંધ ૩; તથા પા. ૧૬, નોંધ ૩

છ પ્રકારના જીવો

શ્રીસુધર્મસ્વામી કહે છે :

હે આયુષ્મન ! શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે નીચેનું અધ્યયન પોતાના જ્ઞાનના પ્રભાવથી જાણીને દેવમનુષ્યાદિને ઉપદેશ્યું છે; તથા પોતે પણ ભલે પ્રકારે આચર્યું છે. તે અધ્યયન ધર્મનું જ્ઞાન કરાવી ચિત્તશુદ્ધિ કરાવનાર હોવાથી, તેને સાંભળવું અને વિચારવું અતિ શ્રેયસ્કર છે. તે આ પ્રમાણે છે :—

૧.

જીવો છ પ્રકારના છે : ૧. પૃથ્વીકાયિક^૧ જીવો, ૨. જળકાયિક જીવો, ૩. અગ્નિકાયિક જીવો, ૪.

૧. પૃથ્વીકાયિક એટલે કે પૃથ્વીરૂપી કાયા — શરીરવાળા જીવો.

વાયુકાયિક જીવો, ૫. વનરૂપતિકાયિક જીવો, અને ૬. ત્રસકાયિક^૧ જીવો.

પૃથ્વી સજીવ છે; તથા જુદા જુદા અનેક જીવ-યુક્ત છે. સિવાય કે, અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી તે નિર્જીવ થઈ હોય. તે જ પ્રમાણે પાણીનું પણ સમજવું, અગ્નિનું પણ સમજવું અને વાયુનું પણ સમજવું. વળી, ટોચડું વાવવાથી ઊગતી (અગ્રખીજ), મૂળ વાવવાથી ઊગતી (મૂળખીજ), પિરાઈ (ગ્રંથી) વાવવાથી ઊગતી (પર્વખીજ), ડાળ વાવવાથી ઊગતી (સ્કંધખીજ), ખીજ વાવવાથી ઊગતી (ખીજરુડ્ડ), કે કોઈ ખીજ વિના જ ઊગતી તૃણ, લતા વગેરે ભેદ-વાળી (સંમૂર્ણિમ^૨) વનરૂપતિ પણ સજીવ છે તથા જુદા જુદા અનેક જીવયુક્ત છે. સિવાય કે, કુહાડી અગ્નિ વગેરે શસ્ત્રથી તે નિર્જીવ થઈ હોય.

૧. ‘ત્રસ’ એટલે કે ‘ત્રસનશીલ’ — દુઃખથી ત્રાસીને દર ખસી શકે તેવાં જંગમ શરીરવાળા જીવો તે ત્રસકાયિક

૨. મનુષ્ય વગેરે જંગમ પ્રાણીઓમાં પણ એવો ભેદ સ્વીકારવામાં આવ્યો છે, તે પછીના રૂકરામાં આવશે. ટીકામાં જણાવ્યું છે કે, “સંમૂર્ણિમ એટલે કે જન્મનું કોઈ પણ ખીજ પ્રસિદ્ધ નથી; એટલે કે — પૃથ્વી, વર્ષા વગેરેથી થતાં, તે તે પ્રકારનાં તૃણ વગેરે. અને તે નથી સંભવતાં એમ પણ નથી; કારણ કે બળેલી જમીનમાં પણ તે સંભવે છે.”

ત્રસ પ્રાણો તો અંડજ, પોતજ, જરાયુજ, રસજ, સંસ્વેદજ, સંમૂર્છનજ, ઉદ્ભેદજ, ઉપપાતજ વગેરે^૧ અનેક પ્રકારના સુપ્રસિદ્ધ છે. જે કોઈ પ્રાણીઓ સમજપૂર્વક સામા આવવું, પાછા વળી જવું, ગાત્ર સંકોચવાં, ગાત્ર ફેલાવવાં, અવાજ કરવો, ભ્રમણ કરવું, ત્રાસ પામવો, પલાયન કરવું, જવું, આવવું વગેરે ક્રિયાઓ કરે છે, તે ‘ત્રસ’ કહેવાય. તે જેવાકે, કૃમિ વગેરે બે ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, કુંથવા વગેરે ત્રણ ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, પતંગ વગેરે ચાર ઇન્દ્રિયવાળા જીવો, તેમજ ગાય, મનુષ્ય, નારકી, દેવ વગેરે પંચેન્દ્રિય જીવો.

એ બધા પૃથિવી આદિ જીવો સુખાભિલાષી^૨ છે. માટે એ સર્વે જીવોને જાતે કદી દુઃખ

૧. ઈંડામાંથી જન્મનાર પાંખી વગેરે ‘અંડજ’. ‘પોતજ’ એટલે બચ્ચાડપે જ સીધા જન્મનારા હાથી વગેરે. ‘જરાયુ’ – ગર્ભની આબુખાબુનું આવરણ – તેનાથી વીંટાયેલા જન્મનારા ગાય વગેરે જરાયુજ. ‘રસજ’ – દહીં વગેરે રસોમાં થતા. ‘સંસ્વેદજ’ – પરસેવામાં થતા વ્હૂ, માંકણ વગેરે. ‘સંમૂર્છનજ’ – તીડ, વગેરે (સ્ત્રીસંયોગ વિના થતા). ‘ઉદ્ભેદજ’ – કશું ફેાડીને થતા પતંગ વગેરે. ઉપપાતજ – એટલે દેવશય્યા કે નરકની ભીંતના ગોખમાં ગર્ભ-વાસાદિ વિના જ ઉત્પન્ન થતા દેવો અને નારકો.

૨. મૂળમાં તેને માટે ‘પરમધર્મી’ શબ્દ છે. હરિભદ્રસૂરિ તેનો અર્થ આ રીતે કરે છે : ‘પરમ’ એટલે કે સુખ, તે સુખ-રૂપી ધર્મવાળા એટલે સુખાભિલાષી.

ન આપવું, બીજા પાસે ન અપાવવું, કે કોઈ આપતો હોય તેને અનુમોદન ન આપવું; અને એવો નિશ્ચય કરવો કે, ‘મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જીવહિંસા નહિ કરું, નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત^૧ ! ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસામાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગહા કરું છું^૨; અને તે હિંસા કરનાર મારી જાતનો^૩ ત્યાગ કરું છું.’ [૧-૨]

‘હે ભદ્રન્ત ! જીવહિંસામાંથી^૪ વિરમવું એ પ્રથમ મહાવ્રત છે. હે ભદ્રન્ત ! હું સર્વ પ્રકારની જીવહિંસાનો ત્યાગ કરું છું. કોઈ પણ પ્રાણ, પછી તે નાનો હો કે મોટો હો, અથવા તે સ્થાવર

૧. ગુરુને સંબોધન. ભવાન્ત, ભયાન્ત એવા અર્થ પણ દરાય છે.

૨. નિંદા પોતાની સામે, અને ગહા ગુરુની સામે દરાય.

૩. કરેલી હિંસામાંથી ‘પાછો ફરવું’ (પ્રતિક્રમમિ) કે, તે કરનાર જાતનો ‘ત્યાગ કરવો’ (વ્યુત્સ્રજમિ) એનો અર્થ એ કે, તે હિંસામાં મારી જે અનુમતિ હતી તે હું પાછો ખેંચું છું.

૪. મૂળમાં ‘પ્રાણાતિપાત’ શબ્દ છે. હરિઃ જણાવે છે કે, પ્રાણાતિપાત એટલે કોઈ પ્રાણનો સહંતર નાશ એટલો જ અર્થ નથી સમજવાનો; પરંતુ કોઈના પ્રાણને મહાદુઃખ આપવું તે પણ પ્રાણાતિપાત જ કહેવાય.

હો કે જંગમ હો, પણ હું જાતે તેની હિંસા નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને પણ અનુમતિ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જીવહિંસા નહીં કરું, નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં કરેલી હિંસામાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગહા કરું છું; અને તે હિંસા કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારની જીવહિંસામાંથી વિરમવારૂપી પ્રથમ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૩]

‘હે ભદ્રન્ત ! અસત્ય બોલવામાંથી વિરમવું, એ બીજું મહાવ્રત છે. હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારની અસત્ય વાણીનો હું ત્યાગ કરું છું. ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હસવામાં હું જાતે અસત્ય નહીં બોલું, બીજા પાસે નહીં બોલાવું, કે કોઈ બોલતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું અસત્ય નહીં બોલું, નહિ બોલાવું, કે કોઈ બોલતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં બોલેલા અસત્ય વચનમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું

છું, તેની ગર્હા કરું છું; અને તે અસત્ય બોલનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારના’ અસત્ય બોલવામાંથી વિરમવારૂપી દ્વિતીય મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૪]

‘હે ભદ્રન્ત ! માલિકે ન આપેલી વસ્તુ ચોરી લેવામાંથી વિરમવું એ ત્રીજું મહાવ્રત છે. હે ભદ્રન્ત ! હું સર્વ પ્રકારની ચોરીનો ત્યાગ કરું છું. ગામ^૨, નગર કે અરણ્યમાં, થોડું, બહુ, નાનું,

૧. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં જણાવે છે કે, અસત્યવચન ચાર પ્રકારનું છે : હોય તેનો પ્રતિષેધ કરવો; ન હોય તેનું ઉદ્ભાવન કરવું; હોય તેને અન્યથા કહેવું; અને ગર્હા કરવી (જેમ કે કાળાને કાળા કહેવો).

૨. હરિભદ્રસૂરિ ટીકામાં ગામ અને નગરની વ્યુત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે આપે છે : — યસમિતિ બુદ્ધ્યાદીન્ ગુણાન્ ઇતિ ગ્રામઃ — બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો હાસ કરે તે ગ્રામ. અને — નાસ્મિન્ કરો વિચિતે ઇતિ નકરમ્ — જેમાં કંઈ જાતનો કર નથી તે નગર. યુરોપમાં જેમ જૂના વખતમાં શહેરો રાજા પાસેથી કર વગેરે બાબતમાં ખાસ સત્તાઓ મેળવતાં તેવું જ કાંઈક આ વ્યુત્પત્તિમાં સંધરાયું છે.

૩. ય. પૂર્વે પાંચમા-છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલ ગૌતમધર્મ-સૂત્રમાં ગામડાને શાસ્ત્રાભ્યાસ તેમજ ધર્માનુષ્ઠાનનું કેંદ્ર માન્યું છે. શહેરમાં તો શાસ્ત્ર વાંચવું પણ નહિ એમ જણાવ્યું છે. તે કલ્પનામાં અને હરિભદ્રસૂરિની ગામડાની આ કલ્પનામાં કેટલો ફેર પડી ગયો છે તે ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે.

મોહું, સજીવ કે નિર્જીવ એવું (માલિકે) ન આપેલું કોઈ પણ હું જાતે નહિ ચોરી લઉં, બીજા પાસે નહિ ચોરાવું કે કોઈ ચોરતું હશે તેને અનુમતિ પણ નહિ આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું (જાતે ચોરી) નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં કરેલી ચોરી-માંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે ચોરી કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારની ચોરીમાંથી વિરમવા-રૂપી તૃતીય મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [પ]

‘હે ભદ્રન્ત ! મૈથુનમાંથી વિરમવું એ ચોથું મહાવ્રત છે. હે ભદ્રન્ત ! હું સર્વ પ્રકારના મૈથુનનો ત્યાગ કરું છું. દેવી,^૧ માનુષી કે પાશવિક કોઈ પણ પ્રકારના મૈથુનને હું જાતે નહીં સેવું, બીજા પાસે નહીં સેવરાવું, કે કોઈ સેવતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયાથી હું જાતે મૈથુન નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં સેવેલ મૈથુનમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું,

૧. અપ્સરા વગેરે સાથે.

તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે મૈથુન સેવનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારના મૈથુનમાંથી વિરમવા-
રૂપી ચતુર્થ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૬]

‘હે ભદ્રન્ત ! પરિગ્રહના સંબંધથી વિરમવું એ પાંચમું મહાવ્રત છે. હે ભદ્રન્ત ! હું સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહનો ત્યાગ કરું છું. થોડું, બહુ, નાનું, મોટું, સજીવ કે નિર્જીવ એવા કશાનો પણ હું જાતે પરિગ્રહ નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા સુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જાતે પરિગ્રહ નહીં કરું, બીજા પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં કરેલ પરિગ્રહમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે પરિગ્રહ કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારના પરિગ્રહથી વિરમ-
વારૂપી પાંચમ મહાવ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૭]

‘હે ભદ્રન્ત ! રાત્રીભોજનથી વિરમવું એ છઠું
વ્રત^૧ છે. હે ભદ્રન્ત ! હું સર્વ પ્રકારના રાત્રીભોજનનો

૧. મૂળમાં પણ ‘વ્રત’ શબ્દ જ છે; ‘મહાવ્રત’ નથી.

ત્યાગ કરું છું. ૧ ખાન, પાન, મેવો, મુખવાસ એ કશું હું રાત્રે નહીં ખાઉં, બીજને નહીં ખવરાવું, કે કોઈ ખાતો હશે તેને અનુમતિ પણ નહીં આપું. મરતા મુધી મન-વાણી-કાયા એ ત્રણેથી હું જાતે રાત્રીભોજન નહીં કરું, બીજ પાસે નહીં કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહીં આપું. હે ભદ્રન્ત ! ભૂતકાળમાં કરેલ રાત્રીભોજનમાંથી પણ હું પાછો કરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગર્હા કરું છું, અને તે રાત્રીભોજન કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.

‘હે ભદ્રન્ત ! સર્વ પ્રકારના રાત્રીભોજનથી વિરમવારૂંપી છઠ્ઠા વ્રતમાં હું સ્થિત થાઉં છું. [૮]

‘આ પ્રમાણે એ પાંચ મહાવ્રતો અને છઠ્ઠું રાત્રીભોજન-ત્યાગ-વ્રત એ બધાંને આત્મહિત (મોક્ષ)ને અર્થે સ્વીકારીને હું વિહરું છું. [૯]

સંયમ અને તપયુક્ત થઈને જૂના પાપકર્મનો હાસ કરનાર તથા નવા પાપને ઊભું ન થવા દેનાર

૧. મૂળમાં એ ચાર માટે અનુક્રમે અશન, પાન, આદિમ અને સ્વાદિમ એ ચાર શબ્દ છે.

૨. એટલે કે એ હિંસાત્યાગાદિ વ્રતો મોક્ષને અર્થે સ્વીકાર્યા હોય તો જ વ્રતરૂપ છે; પરંતુ ચક્રવર્તીપણા વગેરેની ઇચ્છાથી સ્વીકાર્યા હોય તો વ્રતાભાવરૂપ છે; કારણ કે, ચક્રવર્તીપણું ઇચ્છ્યું એટલે હિંસાદિને અનુમતિ આપી જ કહેવાય. —ટીકા.

લિશુ કે લિશુણી, દિવસે યા રાતે, એકલાં કે બધાંની વચમાં, સૂતાં કે જાગતાં, જમીન, નદીકિનારો, શિલા, પથ્થર, રજયુક્ત શરીર, રજયુક્ત વસ્ત્ર, કે રજયુક્ત પાત્રાદિને હાથ, પગ, લાકડું, ડાંબળી, આંગળી, સળી કે સળીઓ વડે જાતે ન ખોતરે, ન ખાણે, ન ખસેડે કે ન ભાગે; બીજા દ્વારા પણ તેમ ન કરાવે; કે કોઈ કરતું હોય તેને અનુમતિ પણ ન આપે. અને એવો નિશ્ચય કરે કે, ‘મરતા મુખી, મન-વાણી-કાયા વડે પૃથ્વીજીવોને ત્રાસરૂપ એ બધું હું નહિ કરું, નહિ કરાવું, કે કોઈ કરતો હશે તેને અનુમતિ નહિ આપું. હે ભદ્રંત ! ભૂતકાળમાં તેમ કર્યું હોય તેમાંથી પણ હું પાછો ફરું છું, તેની નિંદા કરું છું, તેની ગાડાં કરું છું; અને તેમ કરનાર મારી જાતનો ત્યાગ કરું છું.’ [૧૦]

એ જ પ્રમાણે જળકાય જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે પાણી, ઓસ, હિમ, ધૂમસ, કરા, ઝાકળ, વરસાદ, દદડતું કે ભીનું શરીર, વસ્ત્ર કે પાત્રાદિ, એ બધાને ન લૂછે, ન નિચોવે, ન ખંખેરે, ન ઝાટકે, ન તપાવે કે ન સૂકવે.^૧ [૧૧]

૧. બીજા મારફત ન કરાવતું, અનુમતિ ન આપવી, ભૂત-કાળમાં કરેલામાંથી પાછા ફરતું વગેરે બધું પૃથ્વીકાયિકની પેઠે સમજ લેવું.

તે જ પ્રમાણે અગ્નિકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, અગ્નિ, અંગાર, ભરસાડા, લડકો,^૨ જ્વાળા, ઊંખાડિયું, શુદ્ધ અગ્નિ,^૩ કે ગગનનો અગ્નિ (ઉડકા), એ બધાંને ન છાંટવાં, ન સંકેારવાં, ન પ્રજ્વલિત કરવાં કે ન હોલવવાં. [૧૨]

તે જ પ્રમાણે વાયુકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, ચામર, વીંજણો, પંખો, પાન, શાખા, પીંછાં, વસ્ત્ર કે મોં વડે પોતાના શરીરને કે બહારની (ગરમ) વસ્તુને ન ફૂંકવી, કે ન પંખો કરવો. [૧૩]

તે જ પ્રમાણે વનસ્પતિકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, બીજ, અંકુર, ફણુગા, હરિયાળી, તેમના (સજીવ) ટુકડાઓ, કે તે બધાવાળી ચીજો, તથા ઇંડાં વગેરે કે જીવજંતુવાળાં લાકડાં વગેરે ઉપર ચાલવું નહિ, ઊભા રહેવું નહિ, બેસવું નહિ, કે સૂવું નહિ. [૧૪]

૧. મૂળ 'મુર્મુર' — વિરલામિકળં મસ્મ । કાઈ કાઈ તાજુખાવાળી રાખ.

૨. તે બે માટે મૂળમાં અર્ચિઃ અને જ્વાલા એ બે શબ્દ છે. દીકામાં જણાવ્યું છે કે, મૂળ અગ્નિથી છટ્ટી પંડલી જ્વાલા તે અર્ચિઃ, અને મૂળ અગ્નિ સાથે બેડાયેલી હોય તે જ્વાલા.

૩. 'ઇંધણાં વિનાનો' — દીકાં

તે જ પ્રમાણે ત્રસ જીવોની બાબતમાં પણ સમજવું. જેમકે, કીડો, પતંગ, કુંથવો કે કીડી વગેરેને હાથ, પગ, બાહુ, ઊરુ, ઉદર, માથું, વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, પગલૂછણિયું, રત્નેહરણ, ગુચ્છો, કુંડી,* ઢંડ, સૂવાનું પાટિયું, પીઠ ટેકવવાનું પાટિયું, શય્યા,^૧ પથારી, કે તેવી કોઈ જગાએ આવી ચડેલાં જીવો, તો સાવધાનીથી વારંવાર જોઈ-તપાસીને વીણી કાઢે તથા એકાંત સ્થળમાં નાખી આવે; પરંતુ તેમને દબાવા-કચરાવા ન દે. [૧૫]

૨

જે માણસ કાળજીપૂર્વક નથી ચાલતો^૨, કાળજીપૂર્વક નથી ઊભો રહેતો, કાળજીપૂર્વક નથી બેસતો, કાળજીપૂર્વક નથી સૂતો, કાળજીપૂર્વક નથી ખાતો, તથા કાળજીપૂર્વક નથી બોલતો તે ભૂત-પ્રાણીઓની હિંસા કરે છે અને 'પાપકર્મ' બાંધે છે; તથા તેનું કડવું ફળ તેને ભોગવવું પડે છે. [૧-૬]

* મળમૂત્રાદિ માટેની,

૧. રહેવા-સૂવાનું સ્થાન.

૨. મૂળમાં 'અચત્' શબ્દ છે. હરિઃ જાણાવે છે કે, 'અચત્' એટલે 'શાસ્ત્રાજ્ઞા પ્રમાણે નહીં એવી રીતે' 'ચત્ન - કાળજી વિના' એવો બોલે અર્થ દીપિકાકારે આપ્યો છે. 'આત્મનિગ્રહપૂર્વક નહીં એવી રીતે' એવો સામાન્ય અર્થ લેવાય.

તો પછી કેમ ચાલવું, કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બેસવું, કેમ સૂવું, કેમ ખાવું, અને કેમ બોલવું, કે જેથી પાપકર્મ ન બંધાય ? [૭]

કાળજીપૂર્વક ચાલવું, કાળજીપૂર્વક ઊભા રહેવું, કાળજીપૂર્વક બેસવું, કાળજીપૂર્વક સૂવું, કાળજીપૂર્વક ખાવું, અને કાળજીપૂર્વક બોલવું. તો જ પાપકર્મ નહીં બંધાય. [૮]

દુકમાં, સર્વ જીવોને પોતાના બરાબર ગણનારા અને જોનારા તથા ઇન્દ્રિયનિયંત્રી રહીને હિંસાદિ પાપકર્મો ન આચરનારા મનુષ્યને પાપકર્મ બંધાતું નથી. [૯]

પ્રથમ જ્ઞાન, અને પછી દયા — એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે. જે અજ્ઞાની છે, તે શું આચરે, તથા હિત-અહિત કેમ કરીને જાણે ? જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને જ ‘કલ્યાણ શું છે’ તથા ‘પાપ શું છે’, તે જાણી શકાય છે. તે બંનેને જ્ઞાની પાસેથી જાણીને, જે કલ્યાણકારી હોય તે આચરવું. [૧૦-૧]

જીવ કોણ છે અને અજીવ કોણ છે, એ જે નથી જાણતો, તે ‘સંયમને’^૧ ક્યાંથી જાણવાનો હતો ? જેને જીવ તથા અજીવનું જ્ઞાન છે, તે જ સંયમને જાણી શકે છે. કારણ કે, જ્યારે જીવ અને

૧. સંયમ એટલે અહીં સંયમપ્રધાન મોક્ષમાર્ગ.

અજીવ એ બંને તત્ત્વોને જાણે છે, ત્યારે સર્વ જીવોની (પોતપોતાનાં કર્મોને અનુરૂપ) અનેકવિધ ગતિને જાણે છે. જ્યારે જીવોની અનેકવિધ ગતિને જાણે છે, ત્યારે તેના કારણરૂપ પુણ્ય-પાપને, તેમજ બંધ-મોક્ષને પણ જાણે છે. જ્યારે પુણ્ય-પાપ તેમજ બંધ-મોક્ષને જાણે છે, ત્યારે તેને દેવી તેમજ માનુષી ભોગોમાંથી નિવેદ (વૈરાગ્ય) પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તે દેવી તેમજ માનુષી ભોગોમાંથી વિરક્ત થાય છે, ત્યારે તેમનો આંતર-બાહ્ય સંબંધ છોડી દે છે. જ્યારે તેમનો આંતર-બાહ્ય સંબંધ છોડી દે છે, ત્યારે માથું મૂંડાવી, ઘરબાર વિનાનો સાધુ થાય છે. જ્યારે માથું મૂંડાવી ઘરબાર વિનાનો સાધુ થાય છે, ત્યારે પાપકર્મોને રોકી ઉત્તમ ધર્મનું સેવન કરે છે. જ્યારે પાપકર્મોને રોકી, ઉત્તમ ધર્મનું (તપનું) સેવન કરે છે, ત્યારે અજ્ઞાનથી એકઠી કરેલી કર્મરૂપી રજને^૧ ખંખેરી નાખે છે.

૧ આઠ પ્રકારના કર્મમાંથી માતિકર્મરૂપી ચાર કર્મોને કર્મોના આઠ પ્રકાર છે: જ્ઞાનને આવરણ કરનારાં, દર્શનને આવરણ કરનારાં, મોહનીય, અંતરાય, વેદનીય, આયુષ, નામ (ગતિ, શરીર વગેરે નક્કી કરનાર) અને જાત્ર. વિગત માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક પા. ૨૨૬-૬. તેમાંથી પ્રથમ ચાર કર્મો ‘ઘાતી’ કહેવાય છે. કારણ કે, તે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો સીધો ઘાત કરે છે.

જ્યારે અજ્ઞાનથી એકઠી કરેલી કર્મરજ ખંખેરી નાખે છે, ત્યારે તેને સર્વ વિષયક જ્ઞાન—દર્શન^૧ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે તેને સર્વવિષયક જ્ઞાન—દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે કેવલજ્ઞાની જિન, લોક તેમજ અલોકને^૨ જાણી શકે છે. જ્યારે તે કેવલજ્ઞાની જિનને લોક તેમજ અલોકનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તે પોતાના મન—વાણી—કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, શૈલ જેવી નિશ્ચળ ‘શૈલેશી’ દશા પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તે પોતાના મન—વાણી—કાયાના વ્યાપારોનો નિરોધ કરી, શૈલ જેવી નિશ્ચળ ‘શૈલેશી’ દશા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે બાકીનાં સર્વ કર્મોનો^૩ ક્ષય કરી નિરંજન બની, લોકની ટોચે જવારૂંપી ‘સિદ્ધિ’ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. જ્યારે તે બાકીનાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી, નિરંજન બની, લોકની ટોચે જવારૂંપી ‘સિદ્ધિ’-ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે લોકના માથા ઉપર જઈ, શાશ્વત સિદ્ધ બને છે. [૧૨-૨૫]

૧. સામાન્યબોધ તે દર્શન; અને વિશેષબોધ તે જ્ઞાન.

૨. લોકની બહારનું બાહ્ય આકાશ તે અલોક.

૩. આ દેહ ઉત્પન્ન કરનારાં આયુષ વગેરે કર્મો. જુઓ પા. ૪૭, નોંધ ૧. તેમાં જણાવેલાં આઠ કર્મોમાંથી છેવટનાં ચાર કર્મો. તેમને કેવલીકર્મોશ પણ કહે છે. જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૧૬૨-૩.

સુખાસ્વાદક, સુખૈશી, ઊંઘણુશી, તેમ જ ઘો-માંજ^૧ કર્યા કરનારા શ્રમણને સુગતિ હુલ્લ છે. પરંતુ તપોધન, સરળ બુદ્ધિવાળા, ક્ષમા અને સંયમમાં પરાયણ, તથા મુશ્કેલીઓથી ન દબાનારા શ્રમણને સુગતિ સુલભ છે. [૨૬-૭]

શ્રદ્ધાયુક્ત તથા પ્રયત્નશીલ શ્રમણે હુલ્લ શ્રમણપણું પામીને આ અધ્યયનમાં જણાવેલ છ જીવવર્ગોને હુઃખ થાય એવું કાંઈ ન આચરવું. [૨૮]

નોંધ

ગયા અધ્યયનમાં આચાર વિષે વાત કરી. પરંતુ જ્ઞાન વિના આચાર સંભવિત નથી. જ્ઞાન એટલે વસ્તુસ્વરૂપની સમજ. ત્યાં સુધી વસ્તુસ્વરૂપ જાણ્યું નથી, ત્યાં સુધી આચાર કેવો ? તેથી આ અધ્યયનમાં વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવા જીવ અને અજીવ એ તત્ત્વોની સમજ આપી છે. આ અધ્યયનનું મૂળ નામ ‘પડ્જીવનિકાય’ છે. નિકાય એટલે વર્ગ. ‘છ પ્રકારના જીવવર્ગો’ એવો એના અર્થ થયો. જીવના સ્વરૂપનું જ્ઞાન હોય તો જ ‘શું કરવાનું છે’ અને ‘શા માટે કરવાનું છે’ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય. તેથી ભદ્રચાલુ સ્વામીએ ૨૩૩ મી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે, આ અધ્યયનને નીચેનાં નામો સમાન રીતે આપી શકાયઃ (૧) ‘જીવાજીવા-

૧. તેને બદલે , ‘કેતુસુકતા વડે કાર્ય કર્યા કરનારા’ એવો અર્થ પણ લેવાય છે.

ભિગમ' એટલે કે જીવ અને અજીવ તત્ત્વોની સમજ; (૨) 'આચાર' [કારણકે આમાં જીવના સ્વરૂપ ઉપરથી પ્રાપ્ત થતો આચાર પણ વર્ણવ્યો છે]; (૩) 'ધર્મપ્રજ્ઞા' એટલે કે યથાવસ્થિત ધર્મનો ઉપદેશ; (૪) 'ચારિત્રધર્મ' (૫) 'ચરણ' અને (૬) 'ધર્મ'.

ભદ્રપાદસ્વામીએ ૨૨૦ છંદ્યાદિ ગાથાઓમાં જીવના અસ્તિત્વ અને લક્ષણ વિષે જે ચર્ચા ચલાવી છે, તે બોધક છે, તથા જૈનધર્મમાં જીવનું સ્વરૂપ શું છે, તે જાણવાને ઉપયોગી છે. તે ઉપરની હરિભદ્ર સ્વામીની ટીકા પણ જોવા જેવી છે. એ અધી દલીલો અને ચર્ચાના વિસ્તાર માટે હરિભદ્રસૂરિકૃત 'પદ્દર્શનસમુચ્ચય'માંના 'જૈનદર્શન પ્રકરણનો ૫'. એચરદાસકૃત અનુવાદ (પા. ૫૬ ૪૦) જોવો.

ભિક્ષાચર્યા

ભિક્ષાકાળ પ્રાપ્ત થાય, એટલે આકુળ થયા વિના તથા આસક્તિરહિત-પણે નીચેના ક્રમે અન્નપાન શોધવા નીકળવું. [૧]

સમય

જે ગામમાં જે ઉચિત ભિક્ષાકાલ હોય, તે કાળે ભિક્ષા માગવા નીકળવું; અને સ્વાધ્યાયાદિના કાળમાં વિશેષ ન પડે તેવી રીતે યોગ્ય સમયે પાછા ફરી જવું. અકાળનો ત્યાગ કરી, યોગ્ય કાળે યોગ્ય ક્રિયા કરવી. [૨-૪]* વખત વિચાર્યા વિના અકાળે ભિક્ષા

* આ અધ્યયનમાં ફરારને અંતે આવતા કૌંસમાં કોઈ ઠેકાણે શરૂઆતમાં જે બગડો મૂક્યો છે, તે મૂળમાં બીજા ઉદ્દેશકનો સૂચક છે. અનુવાદમાં બંને ઉદ્દેશક ભેગા કરી લીધા છે.

માગવા જાય, તો બહુ રખડવું પડે, પેટ પૂરતું
લિક્ષાન્ન ન મળે વગેરે કારણે પોતાને ત્રાસ થાય,
એટલું જ નહીં પણ ગામના લોકો ઉપર પણ દેશ-
ભાવ ઊપજે. [૨-૫] માટે લિક્ષાનો વખત હોય ત્યારે
જ પુરુષપ્રયત્ન કરી લિક્ષા માટે નીકળવું. તેમ છતાં
પૂરતો આહાર ન મળે, તો પછી શોક ન કરવો, પણ
તે વસ્તુને તપ સમાન ગણી સહન કરી લેવી. [૨-૬]

નીકળતાં પહેલાં

મળમૂત્રાદિથી પરવારીને જ લિક્ષુએ લિક્ષા માટે
નીકળવું, જેથી તેમનો વેગ ધારણ કરી રાખવાનો
પ્રસંગ ન આવે. તેમ છતાં પણ જો મળમૂત્રની
હાજત થાય, તો તેને રોકવી નહીં, પણ યોગ્ય સ્થળ
જોઈ, તે જગાના માલિકની રજા લઈ, જીવજંતુ
વિનાને સ્થળે તે હાજત પૂરી કરવી. [૧૯]

કેવી રીતે ચાલવું

ગામ કે નગરમાં લિક્ષા માગવા નીકળેલા
લિક્ષુએ ધીમે ધીમે તથા પ્રશાંત^૧ અને અવ્યાક્ષિપ્ત
ચિત્તે ચાલવું. તેણે પોતાના શરીર જેટલી લંબાઈ
સુધીનો આગળનો રસ્તો જોતા જોતા તથા સજીવ
બીજે, હરિયાળી, પાણી, માટી વગેરે કચરાય નહીં તે

૧. 'પ્રશાંત ચિત્તે' એટલે મુશ્કેલીઓથી દુર્યા વિના; અને
'અવ્યાક્ષિપ્ત ચિત્તે' એટલે માર્ગમાં મળતાં સુંદર રૂપ, શબ્દ વગેરેથી
જેંંચાયા વિના.

રીતે ચાલવું. ખાડો, (ઊંચીનીચી) વિષમ જગા, ઠૂંઠૂં, કાઢવ વગેરે સ્થળોનો તેણે ત્યાગ કરવો; તથા પાણી વગેરેમાં થઈને જવા પથ્થર, લાકડું વગેરે ગોઠવી રાખ્યાં હોય તેના ઉપર થઈને ન જવું, કારણ કે ત્યાંથી ખસી પડે કે ગબડી પડે તો ત્યાં જે સ્થાવર કે જંગમ જીવો હોય તેમની હિંસા થાય. માટે બીજો માર્ગ લાંબો હોય તો પણ લાંબે રસ્તે જ કાળજીપૂર્વક જવું. પગ ઉપર સજીવ ધૂળ ચોટી હોય, ત્યારે અંગાર, રાખ, ફેતરાં, કે છાણ વગેરેના ઢગલાને ઓળંગીને ન જવું. વરસાદ વરસતો હોય, ધૂમસ પડતું હોય, વંટોળ વાતો હોય, કે જીવજંતુ આમતેમ ઊડતા હોય, ત્યારે પણ તેમાં થઈને ન જવું. [૧-૮]

વેશ્યાના ઘર આગળ થઈને કદી ન જવું; કારણ કે ઇન્દ્રિયનિગ્રહી બ્રહ્મચારીને પણ ત્યાં સ્ખલન થઈ જાય છે. તેવાં અસ્થાનો પાસે વારંવાર જનારને સંસર્ગવશાત્ પોતે લીધેલાં તમામ વ્રતોનો^૧ ભંગ

૧. હરિભદ્રસૂરિ ગાદી 'વૃદ્ધવ્યાખ્યા' તરીકે નીચેનું કથન ટાંકે છે: વેશ્યામાં મન જવાથી અમૈયુનવ્રત ખંડિત થાય છે; વેશ્યાદિમાં ચિત્ત રાખી ભિક્ષા માટે જતાં જીવજંતુ કચરાવાથી હિંસા થાય છે; બીજો પૃષ્ઠે ત્યારે છુપાવવા જતાં અસત્ય બોલવું પડે છે; વેશ્યાની રસ્ત, વિના તેના મુખનું દર્શન કરવું એ ચારી છે, તથા તેનામાં મમતા કરવી એ પરિગ્રહ છે.

થવાની સ્થિતિ ઊભી થાય છે, તથા અંતે તેને પોતાના સાધુપણા ઉપર જ સંશય ઊપજે છે. આમ વેશ્યાદિના ઘર પાસે થઈને આવજા કરતાં દુર્ગતિ વધારનારા દોષોનો સંભવ જોઈને, મુમુક્ષુએ તેવાં સ્થાનોનો ત્યાગ કરવો. [૯-૧૧]

તે જ પ્રમાણે કૂતરો, તરતની વિચાયેલી ગાય, વકરેલો આખલો, ઘોડો (કે હાથી), બાળકોનું કીડાંગણ, તેમ જ કલહ કે યુદ્ધ થતાં હોય તેવું સ્થાન—એ બધાંને પણ દૂરથી ત્યાગવાં. તે જ પ્રમાણે રાજા, મુખી, કોટવાળ વગેરેનાં છૂપી મંત્રણા વગેરેનાં સ્થાનોને પણ દૂરથી ત્યાગવાં. [૧૨, ૧૬]

ચાલતાં ચાલતાં ગૃહસ્થોના ઘરનાં બારી-બારણાં, ભીંતમાં નવાં લીધેલાં ઠીંગડાં, કે ચણી લીધેલાં બાકાં, તથા પાણિયારાં વગેરે તરફ નજર કરતા કરતા ન જવું. [૧૫]

ગરીબને ઘેર જતો હોય કે તવંગરને ઘેર, પણ ભિક્ષુ ઉતાવળો ઉતાવળો ન જાય, બોલતો બોલતો ન જાય, હસતો હસતો ન જાય, બહુ ટટાર થઈને ન જાય, કે બહુ નીચો નમીને ન જાય; પરંતુ બહુ ખુશી દર્શાવ્યા વિના, કે ક્રોધાદિથી આકુળ થયા વિના, ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોની બાબતમાં દમતો દમતો જાય. [૧૩-૪]

કયે ઘેર ન જાય

નિષિદ્ધ^૧ કુલોમાં ભિક્ષા માટે ન જાય; ‘મારે ઘેર કોઈએ ભિક્ષા માટે ન આવવું’, એવી જે ગૃહસ્થે મનાઈ કરી હોય, તેને ઘેર ન જાય; પોતાના જવાથી જેને અપ્રીતિ થતી હોય, તેને ત્યાં ન જાય; પરંતુ જેને ત્યાં જવાથી ઘરઘણી ખુશી થાય તેમ હોય, તેને ત્યાં જાય. [૧૭] જ્યાં ખારણું બહુ નીચું હોય, જ્યાં બહુ અંધારું હોય, તથા જ્યાં ભોંયરા જેવું હોય, ત્યાં પણ ન જાય; કારણ કે ત્યાં આંખ કામ કરી શકે નહીં, અને જીવજંતુ નજરે પડે નહીં. [૨૦] વળી જ્યાં ખારણામાં પુખ્તો, બીજો વગેરે વેરાયેલાં પડ્યાં હોય, તથા જ્યાં આંગણામાં કરેલું નવું લીંપણ ભીનું હોય, ત્યાં પણ ન જાય. [૨૧] ભિક્ષુએ જ્યાં શુદ્ધ ભિક્ષા મળી શકે તેમ હોય ત્યાં

૧. ‘નિષિદ્ધ’ કુલો એ પ્રકારનાં છે : થોડા વખત માટે નિષિદ્ધ; અને હંમેશાં માટે નિષિદ્ધ. વૃદ્ધિ (જન્મ), મરણ આદિના સૂતકને કારણે નિષિદ્ધ બનેલાં કુલો એ પહેલા પ્રકારનાં; અને વાઘરી, ચમાર વગેરે હલકા જાતિનાં ઘર એ બીજા પ્રકારનાં.’ હલકા વર્ણને ત્યાંથી ભિક્ષા ન લેવાનું કારણ હરિમદ્રસૂરિએ એ બતાવ્યું છે કે, ‘તેથી જૈનશાસનની હલકાઈ થાય.’ જે જૈનશાસન જાતિભેદ દૂર કરવા બિંબું થયું હતું; અને જે શાસનમાં હરિકેશી બ્રહ્મ, તેમ જ ચિત્ર સંજ્ઞિત જેવા આંડાળ સાધુઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે, તે શાસન પાળના સમયમાં કેવી રીતે જાતિભેદ માનવા તથા પાળવા લાગ્યું, તે આ ઉપરથી સમજાશે.

જવું; અને ગરીબ ઘરો છોડીને મોટાં ઘરો તરફ જવાની દાનત ન રાખવી. [૨-૨૫]

કેવી રીતે જવું

લિક્ષા માગવા જતી વખતે કોઈને ત્યાં, ઘર આગળ, ઉપર થઈને જવા માટે છૂટું લાકડું, શિલા કે ઇંટાળો છૂટો મૂકેલો દેખાય, કે કાંઈ ખાડો કે પોલાણ દેખાય, તો તેના ઉપર થઈને ન જવું. [૬૫-૬]

વળી, ઘરમાં લિક્ષુને જવાની જે હદ હોય તે વટાવીને બહુ અંદર સુધી ન ચાલ્યા જવું; પરંતુ દરેક ઘરની હદ જોઈ-વિચારીને તેટલી હદ સુધી જ જવું. તે હદમાં પણ જ્યાં ઊભા રહેવાથી નાહવાની જગા કે જાજરની જગા સુધી નજર પહોંચતી હોય ત્યાં ન ઊભા રહેવું; પણ યોગ્ય જગા જોઈ-તપાસીને પાણી વગેરેનો રસ્તો, તથા બીજ, હરિયાળી વગેરે સજીવ વસ્તુઓ કચરાય નહિ તે રીતે ઊભા રહેવું. [૨૪-૬]

ઊભા રહેતી વખતે પણ ઘરના આગળાને, પરિઘને કે ખારણાને અઢલીને ન ઊભા રહેવું. [૨-૯]

ઘરના ખારણામાં કાંઈ પડદો કે વસ્ત્ર ટાંગેલું હોય કે કમાડ બંધ કરેલું હોય, તો એકદમ ઉઘાડવું નહિ; પરંતુ વિધિપૂર્વક ‘ધર્મલાલ’ વગેરે બોલી

પોતાની હાજરી જાહેર કરી, ઘરઘણીની પરવાનગી મેળવીને તેમ કરવું. [૧૮]

બારણામાં ઘેટો, ફૂતરો, વાછડો કે કોઈ બાળક હોય તો તેને ઓળંગીને કે ખસેડીને અંદર ન જવું. [૨૨]

સ્ત્રી વગેરેની આંખ સાથે આંખ મેળવવી નહિ; ઘરમાં અંદર સુધી નજર નાખવી નહિ; ઘરની વસ્તુઓ તરફ ફાટેલી આંખે જોવું નહિ; તથા કોઈ ઘરમાંથી કોઈ પણ આહાર મળે નહિ તો બખડતા બખડતા નીકળવું નહિ. [૨૩]

ત્યાં આગળ બીજાં પણ જે નાનાંમોટાં પ્રાણીઓ આહાર માટે આવ્યાં હોય, તેમના તરફ સીધા ધસી જઈને તેમને ત્રાસ ન આપવો; પણ તેમને ત્રાસ ન થાય તે રીતે પ્રયત્નપૂર્વક જવું. [૨-૭]

વળી ત્યાં બીજા જે કોઈ શ્રમણો, બ્રાહ્મણો, કૃષ્ણો કે દરિદ્રો અન્નપાન માગવા માટે ઊભા હોય, તેમને ઓળંગીને અંદર ન જવું; તેમજ દાતાની નજરે પડેલા ચડાય એવી રીતે પણ ન ઊભા રહેવું. પરંતુ પેલા લોકોને લિક્ષા આપી દેવામાં આવે, કે તેમને ના કહેવામાં આવે અને તેઓ ચાલ્યા જાય, ત્યાં સુધી એકાંતમાં જઈને ઊભા રહેવું; અને ત્યાર પછી જ આગળ આવવું. નહિ તો પેલા બધા

શ્રમણાદિને કે અન્ન આપનારને અપ્રીતિ થાય; અને પોતાના ધર્મની હલકાઈ દેખાય. [૨,૧૦-૩]

કયા દાતા પાસેથી ન લે

ભિક્ષા આપવા આવનારી સ્ત્રી અન્નપાન ઢોળતી ઢોળતી આવતી હોય, કે બીજ, હરિયાળી વગેરે સજીવ વસ્તુઓને અસંયમીપણે કચરતી કચરતી આવતી હોય, તો તેની પાસેથી અન્નપાન ન લેવું. [૨૮-૯]

એક વાસણમાંથી બીજા વાસણમાં નાખીને આપે, કે અગ્નિ વગેરે સચિત્ત વસ્તુઓ સંકેારીને કે ખોરીને આપે, કે પાણી હલાવીને આપે (અથવા આંગણમાં વર્ષાકાળે ભેગા થયેલા પાણીમાં ઊતરીને — તેને ડખોળીને આપે), તો તેને કહી દેવું કે એ અન્નપાન મારે નહિ ખાવે. [૩૦-૧]

હાથ, ચમચો કે વાસણ ઘોઈને આપે, તો પણ ના પાડવી; તેમજ નીંગળતે હાથે, ભીના હાથે, ધૂળવાળા હાથે, કાદવવાળા હાથે, કે ઊસ, હડતાલ, હિંગળોક, મનઃશિલા, અંજન, લવણ, ગેરુ, પીળી માટી, ઘોળી માટી, ફટકડી, લોટ, કૂશકા કે છૂંદા અથવા ચટણીવાળા હાથે આપે તો પણ ના પાડવી. આપનારનો હાથ, ચમચો કે વાસણ ચોખ્ખાં હોય, પણ સાધુને અન્ન આપવાથી ઘોવાં પડે તેવાં થાય

તેમ હોય, તો તે અન્ન પણ નહિ લેવું. પરંતુ જે અન્ન આપવાનું છે તેના વડે જ હાથ વગેરે ખરડાયેલાં હોય, અને તે હાથ વગેરે સાધુને અન્ન આપવા માત્રથી તરત ધોવાં પડે તેમ ન હોય^૧ તો તે અન્નપાન લેવું. [૩૨-૬]

જે જણ જમવા બેઠાં હોય, તેમાંનું એક જ લિક્ષા આપવા બોલાવે, તો બીજાનો અભિપ્રાય જાણ્યા પહેલાં તે અન્ન ન લે. પરંતુ બંને જણનો અભિપ્રાય લિક્ષા આપવાનો જ હોય, અને લિક્ષાત્ર પણ દોષરહિત હોય તો લે. [૩૭-૮]

ગર્ભિણી સ્ત્રી માટે તૈયાર કરેલી વસ્તુઓમાંથી, જ્યાં સુધી તે ખાઈ ન લે ત્યાં સુધી કાંઈ ન લેવું; પણ તે ખાઈ લે ત્યાર પછી વધ્યું હોય તો લેવું.

છેલ્લા મહિનાવાળી ગર્ભવતી સ્ત્રીને લિક્ષા આપવાને નિમિત્તે બેસવું પડે કે બેઠવું પડે તેમ હોય, તો તેને હાથે ન લેવું. બાળકને ધવરાવતી

૧. જે અન્નપાન આપ્યા પછી વાસણ ખાલી થઈ જાય, તો પછી તેને ધોવું જ પડે, અને તેનો દોષ સાધુને લાગે. પરંતુ, વાસણમાં થોડું બાકી રહ્યું હોય, તો પછી તરત ધોવાનું ન રહે, સામાન્ય ક્રમમાં જ ધોવાનું થાય. દૂધમાં, ખાવા વગેરેનું કામ ચાલુ જ હોય, તે દરમિયાન લિક્ષા મળે, તો જ લિક્ષા આપનારને લિક્ષા આપતા પહેલાં કે તરત પછી હાથ વગેરે ધોવાપણું પ્રાપ્ત ન થાય.

શ્રી બાળકને રડતું મૂકીને લિલ્લા આપવા બિઠે, તે
તે અન્નપાન પણ ન લેવું. [૩૯-૪૩]

શું શું ન લે

સાધુએ પોતાને ખપતું અન્નપાન જ લેવું.
જેની બાબતમાં શંકા હોય તે ન લેવું. [૨૭-૪૪]

પાણીના ઘડા વડે ઢાંકેલું હોય, (પથ્થરની
ચપટી) શિલા વડે ઢાંકેલું હોય, કે માટી વગેરેનો
લેપ કરી બંધ કરી દીધું હોય, તેવું અન્નપાન,
ઉપરની ચીજો ઉઘાડી-ઉખાડીને આપવા માંડે તો ન
લેવું. [૪૫-૬]

જે ખાનપાન દાન માટે તૈયાર કર્યું હોય,
પુણ્યને માટે તૈયાર કર્યું હોય, કે દીન-દરિદ્રો માટે
તૈયાર કર્યું હોય, કે શ્રમણસાધુ માટે તૈયાર કર્યું
હોય, તે અન્નપાનને તેવું જાણ્યા બાદ, આપે તો
પણ ન લેવું. [૪૭-૫૪]

વળી જે અન્ન સાધુને ઉદ્દેશીને જ તૈયાર
કર્યું હોય, ખરીદી આણ્યું હોય, તેવા અંશોના
મિશ્રણવાળું હોય, સાધુને ઉતારે જ બહારથી
આણીને રજૂ કરેલું હોય, ગૃહસ્થને પોતાને માટે
તૈયાર થતું હોય તેમાં સાધુને આવ્યા જાણી ઉમેરેલું
હોય, ઉછીનું આણ્યું હોય, કે મૂળથી જ ગૃહસ્થ

અને સાધુ એમ બંને માટે ભેગું રાંધેલું હોય, તે ન લેવું. [૫૫]

સાધુએ પ્રથમથી જ અન્ન વિષે પૂછી લેવું કે આ કેને માટે કે કેણે તૈયાર કરેલું છે. સાંભળીને નિઃસંશય શુદ્ધ લાગે તો લેવું. [૫૬]

જે અન્નપાન પુખ્તો, ખીન્ને કે હરિયાળી સાથે ભેળસેળ થયેલું હોય, જે અન્નપાન પાણી ઉપર કે કીડિયારા ઉપર મૂકેલું હોય, કે અગ્નિ ઉપરથી અગ્નિને ખેરીને, સંકેરીને, ઓછા કરીને, વધારીને, ખૂબ સળગાવીને, કે હોલવી નાખીને આપવામાં આવતું હોય, તે સાધુએ ન લેવું. વળી જે અન્નપાન ઊભરાતું હોવાથી ખીન્ન વાસણમાં કાઢી લઈને, કે તેમાં પાણી વગેરે છાંટીને, કે ચૂલા ઉપરના પાત્ર વડે જ કે તેમાંથી ખીન્ન પાત્રમાં કાઢીને, કે તે પાત્રને નીચે ઉતારીને આપવામાં આવતું હોય, તેને પણ સાધુએ ન લેવું. [૫૭-૬૪]

જે અન્નપાન માળ ઉપર મૂકેલું હોય, અને સાધુને આપવા માટે નિસરણી, બાજઠ, પાટિયું કે માંચો ગોઠવીને કે ખીલા ઉપર ચડીને ઉતારવું પડે તેવું હોય, તે અન્નપાન પણ સાધુએ ન લેવું. કારણ કે ચડનાર જો સરકે તો નીચે પડે અને હાથપગ

લાગે કે ત્યાં આગળના પૃથ્વીકાયાદિ જીવોને તથા બીજા ત્રસ જીવજંતુને કચરે. [૬૫-૬]

નીલકમળ, અરવિંદ, કુસુદ, મોગરો કે અન્ય સજીવ પુષ્પ ચૂંટીને આપે; કે ચૂંટેલા પુષ્પને મસળીને આપે, તો તે પણ ન લેવું. [૨,૧૪-૭]

કંદ, મૂળ, ફળ, કાચાં કે કાપેલાં પાંદડાંનું શાક, તુંબડું^૧ અને આદુ એ સજીવ હોય તો ન લેવાં. બજારમાં ઘણા દિવસ વેચવા માટે ખુલ્લું રહેવાથી ધૂળ વગેરેથી વ્યાપ થયેલું એવું બધું, જેમકે સાથવાનો લોટ, બોરનો લોટ, તલસાંકળી (શણકુલી), ગોળની રાખ, પૂડા, મોદક વગેરે વસ્તુઓ પણ કોઈ આપે તો ન લેવી. વળી બહુ હાડકાંવાળું માંસ, બહુ કાંટાવાળી માછલી,^૨ પનસ, ટિંબરવાં, બીલાં, શેરડીના બડવા, કઠોળની શીંગો

૧. મૂળમાં ‘તુમ્બાક’ છે. ‘આર્દ્ર તુલસી’ એવા અર્થ બીજા લે છે, જેમ હરિદ્ર જણાવે છે. તે પોતે તેને માટે ‘ત્વગ્મજ્જાન્તર્વર્તિ’ ‘છાલ અને મજ્જાની વચ્ચેનું’ (તુંબડું) એટલું જણાવે છે.

૨. હરિભદ્રસૂરિ આહી પ્રસિદ્ધ માંસ અર્થ લે છે; જો કે, બીજાઓ આહી ‘વનસ્પતિ’નો અર્થ લે છે, એવું તે નોંધતા જાય છે. ઉપરાંતમાં તે જણાવે છે કે, આ માંસ લેવાનો પ્રસંગ કોઈ ‘કાળ’ આદિની અપેક્ષાથી (અર્થાત્ દુષ્કાળ કે રોગને વખતે) આવે.

વગેરે, જેમાં ખાવાનું થોડું હોય અને નાખી દેવાનું વધારે હોય, તે પણ ન લેવું. [૭૦-૪]

કમળકંઠ, ભોંયકોળું, ઘોળા-નીલા કમળના ઢંડ, કમલતંતુ, સરસવના ડાંડલા, એ બધાં સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવાં. વૃક્ષ, તૃણ કે હરિયાળીની કૂમળી કુંપળો પણ સજીવ^૧ હોય ત્યાં સુધી ન લેવી. મગ વગેરેની ફળી પણ કાચી કે એક વાર શેકેલી હોવાથી સજીવ હોય તેા ન લેવી. બાપ્રીને નિર્જીવ ન કરેલ ખોર, વાંસકારેલું કે શીવણુ (શ્રીપર્ણી) ફળ ન લેવાં. તલપાપડી કે લીમડાનું ફળ પણ સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવું. ચોખાનો લોટ, તલનો લોટ, તથા સરસવનો ખોળ સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવો. કોહું, બિજોરું, મૂળો, કે મૂળાની કાતળી સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવી. તેમજ ખોર વગેરેનાં ચૂર્ણ, જવ વગેરે બીજોનાં ચૂર્ણ, બહેડાં, રાયણાં વગેરે સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવાં. [૨,૧૮-૨૪]

તે જ પ્રમાણે સારું નરસું પાણી જેમકે : ગોળ વગેરેનાં વાસણુ ધોયેલું પાણી, કણકનું પાણી, કે ચોખાનું ધોવણુ વગેરે તાજું-સજીવ હોય ત્યાં સુધી ન લેવું.

૧. સજીવ એટલે કે જીવો વગેરે વડે બરાબર કપાઈને કે બકાઈને નિર્જીવ નહિ થયેલું.

પણ જોવાથી, જાણવાથી, ચાખીને, પૂછીને, કે સાંભળીને એમ ખાતરી થાય કે, આ લાંબા વખતનું ધોયેલું હોવાથી નિર્જીવ થયેલું છે, ત્યારે તેને લેવું. તે પણ બહુ ખાટું થયેલું, સડી ગયેલું કે તરસ છિપાવવાને યોગ્ય રહ્યું ન હોય તો ન લેવું. અજાણતાં લેવાઈ જાય તો પણ તેને પીવું નહિ કે બીજાને આપવું નહિ; પરંતુ એકાંત નિર્જીવ સ્થળમાં જઈને તેને નાખી આવવું. ઊનું પાણી હોય, તો પણ ત્રણ ઊભરા આવી નિર્જીવ થયેલું ન હોય તો ન લેવું. [૭૫-૮૧, ૨-૨૨]

પ્રસંગવશાત્ અહીં કેરી પીણાનો નિષેધ વર્ણવવામાં આવે છે. પોતાના યશનું સંરક્ષણ કરવા ઇચ્છનારા લિશ્તુએ સુરા, મેરથ વગેરે માદક રસો ન પીવા. કારણ કે કેવલી ભગવાને તેમનો પ્રતિષેધ કર્યો છે.^૧ ‘કેઈ મને જોતું નથી’ એમ વિચારી ચોરી-દુપીથી જે લિશ્તુ મદ્ય વગેરે પીવે છે, તેના દોષો હું કહું છું તે સાંભળો: તેનું વ્યસન દિવસોદિવસ વધતું જાય છે; તે જ પ્રમાણે તેનું છળકપટ અને જૂઠાણું પણ વધતું જાય છે; તેની અપકીર્તિ થાય છે; તેને

૧. મૂળમાં ‘સસાક્ષિક’ શબ્દ છે. અટલે કે, ‘જેના સદા પરિત્યાગમાં કેવલી ભગવાન સાક્ષી છે’ અટલે કે તેમણે જાતે જે બાબતનો પ્રતિષેધ કર્યો છે તે.

નિર્વાણ-શાંતિ પ્રાપ્ત થતી નથી; અને વેશમાં સાધુ-પણું હોવા છતાં વસ્તુતાએ તેનું અસાધુપણું જ વધે છે. ચોરની પેઠે પોતાનાં દુષ્કર્મથી હંમેશાં ઉદ્ધિગ રહેતો તે દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો ભિક્ષુ, મરણાંતે પણ ચારિત્રને આરાધી શકતો નથી; કે આચાર્યો અને સાધુઓની સેવા કરી શકતો નથી. ગૃહસ્થો પણ તેનું દુષ્ટ શીલ જાણી તેનો તિરસ્કાર કરે છે. એ પ્રમાણે દુર્ગુણો આચરનારો અને સદ્ગુણોનો ત્યાગ કરનારો તે દુષ્ટ ચિત્તવાળો ભિક્ષુ મરણ પર્યંત તેવો જ રહે છે. [૨,૩૬-૪૧]

આમ કરવાને બદલે જે બુદ્ધિશાળી ભિક્ષુ મદ્ય વગેરે માદક પીણાં તેમજ ઘી વગેરે માદક પદાર્થોનો ત્યાગ કરી, અભિમાનરહિતપણે તપ આચરે છે, તેના અનેક સાધુપુરુષોથી પ્રશંસિત, વિપુલ તેમજ મોક્ષ-રૂપી અર્થવાળા કલ્યાણનું હું વર્ણન કરું છું તે તમે સાંભળો : તે સાધુ ગુણોની ઇચ્છા કરે છે, દુર્ગુણોનો ત્યાગ કરે છે, અને આચાર્યો તથા સાધુઓની આરાધના કરે છે. ગૃહસ્થો તેને ઉત્તમ જાણી પૂજે છે; તથા મરણકાળે પણ તે ચારિત્રની જ આરાધના કરતો હોય છે. [૨,૪૨-૫]

જે ભિક્ષુ પોતે તપસ્વી ન હોવા છતાં તેવો દેખાવ કરે; વિદ્યા ભણ્યો ન હોય છતાં, તેવો

દેખાવ કરે; ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ્યો ન હોય છતાં તેવો દેખાવ કરે; આચરણ દુષ્ટ હોવા છતાં સારા આચરણનો દેખાવ કરે; તેમજ પોતે ન જાણતો હોવાથી બીજાને પૂછે, અને તેનું સાંભળી લીધા પછી 'હું એમ જ જાણતો હતો' એમ કહી ખોટા ભાવનો દેખાવ કરે, તે મર્યા બાદ કિલ્લિખિક દેવ^૧ થાય છે. અને પોતે શું કામ કરવાથી આવી યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો તેનું તેને (દેવ હોવા છતાં) ભાન હોતું નથી. ત્યાંથી મર્યા બાદ તે બકરા જેવું બેં બેં બોલનારો બોબડો થાય છે; અથવા નરકયોનિ કે પશુપંખીની યોનિને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યાં બોધિ પ્રાપ્ત થવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે જ્ઞાતપુત્ર મહાવીર ભગવાને જૂઠા અને છેતરપિંડીના દોષો વર્ણવ્યા છે; માટે બુદ્ધિમાને તે બધાનો ત્યાગ કરવો. [૨,૪૬-૯]

અન્નપાન કેવી રીતે ખાવું ?

લિક્ષા મેળવ્યા બાદ, ઉતારે આવ્યા વિના ત્યાં ને ત્યાં ખાવાની ઇચ્છા હોય, તો આ પ્રમાણે કરવું : કોઈ ખુલ્લી જગા કે ભીંતના મૂળ આગળની

૧. દેવમાં પણ સ્વામી, દાસ, અંત્યજ એવા વર્ગો છે. કિલ્લિખિક દેવો અંત્યજ જેવા છે. માયાવી, તેમજ સાધુ વગેરેની નદા કરનારો પુરુષ તે યોનિ પામે છે. જુઓ ઉત્તરાન્યયન, ૩૬,૨૬૧-૫.

આચ્છાદિત જગા નિજીવ હોય તો માલિકની રજા મેળવી રજોહરણ વડે સાફ કરવી. પછી હાથ સાફ કરી, સંયમપૂર્વક ખાવું. ખાતાં ખાતાં હાડકું, કાંટો (માછલીનો), તૃણ, લાકડું કે કાંકરો આવી જાય તો તેને હાથ વડે કે મોં વડે ગમે ત્યાં ન ફેંકવું, પરંતુ તેને હાથમાં લઈ, કેઈ એકાંત નિજીવ જગા જોઈ, ત્યાં સાવધાનીથી નાખી આવવું. [૮૨-૬]

પરંતુ, પોતાને ઉતારે જઈને જ ખાવું હોય, તો અન્નપાન લઈને ઉતારે આવવું; અને બહાર કેઈ નિજીવ સ્થાન જોઈ-તપાસી, ત્યાં ઊભા રહી ભોજન તપાસી લેવું. પછી વિનયપૂર્વક અંદર પ્રવેશ કરી, રસ્તે જતાં આવતાં તેમજ અન્નપાન લાવવામાં દોષ થયા હોય તે યાદ કરી ગુરુ સમક્ષ તેની કબૂલાત કરી લેવી. પછી સરળ બુદ્ધિથી તેમજ અનુદ્વિગ્નપણે શું શું અન્નપાન કેવી રીતે મેળવ્યું તે ગુરુ આગળ નિવેદિત કરવું. પછી જે કાંઈ દોષો અન્નણુતાં થઈ ગયા હોય તે બદલ ક્ષમા વગેરે માગી લેવાં.

પછી ભિક્ષુએ સ્થિર તથા એકાગ્ર થઈને ચિંતવવું કે, તીર્થંકર જિનોએ મોક્ષની સાધનાને અર્થે દેહ ધારણ કરવા માટે સાધુને કેવી નિષ્પાપ આજીવિકા ઉપદેશી છે! પછી અહીં તાદિને નમસ્કાર

કરી, એ વિધિ પૂરો કરી, જિનોની સ્તુતિ કરવી તથા સ્વાધ્યાય કરવો; અને પછી થોડી વાર વિશ્રાંતિ લેવી. વિશ્રાંતિ લેતાં લેતાં લાભની ઇચ્છાથી નીચે પ્રમાણે હિતકર ચિંતન કરવું કે, ‘ખીજ સાધુઓ મેં માગી આણેલા અન્નમાંથી જો કૃપા કરીને કાંઈક ગ્રહણ કરે, તો હું તરી જાઉં!’ પછી યોગ્ય વખત થાય એટલે આચાર્યને આહાર લેવા વિનવવા. તે લે તો ઠીક છે; ન લે તો તેમની આજ્ઞાથી વડીલપણના ક્રમથી અન્ય સાધુઓને સમાહિત ચિત્તે વિનંતિ કરવી. અને તેઓમાંનો જો કોઈ સ્વીકાર કરે તેની સાથે આહાર કરવો. કોઈ ન સ્વીકારે તો પછી એકલા જ ખાવા બેસવું. [૮૨-૮૬]

સારું અન્નપાન મળ્યું હોય, તો આચાર્ય વગેરે જોઈને માગી ન લે તે માટે તેને છુપાવવું નહિ. જે ભિક્ષુ તે રીતે પોતાના ગુરુને છેતરે છે, તેને બહુ પાપ લાગે છે. તે હંમેશાં અતૃપ્ત રહે છે અને નિર્વાણ પામતો નથી. કેટલાક કીર્તિના ઇચ્છુક ભિક્ષુઓ એવું કરે છે કે, ભિક્ષામાં મળેલી રસદાર સ્વાદુ વસ્તુઓ રસ્તામાં જ ખાઈ લે છે અને પછી વિવણું તથા વિરસ આહાર લઈને ઉતારે આવે છે; જેથી ખીજ શ્રમણો એમ માને કે, આ મુનિ તો સાચો આત્માર્થી છે, તથા લૂખાસૂઝા આહારથી જ

સંતોષ માનનારો છે ! આ પ્રમાણે પોતાની પ્રશંસા, સન્માન અને પૂજા થાય તે માટે તેઓ છેતરપિંડી આચરે છે, અને એમ કરીને બહુ પાપ બાંધે છે. [૨,૩૧-૫]

[હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ.] બીજાઓને બતાવ્યા છતાં કોઈ સાધુ પોતાના આહારમાં ભાગ લેવા કબૂલ ન થાય, તો પછી લિક્ષુએ એકલા જ ઉઘાડા મોંવાળા વાસણમાં સાવધાનતાપૂર્વક કશું વેરાય નહિ તે રીતે ખાવું. પોતાને લિક્ષામાં કડતું, તીખું, ખાટું, ખારું, ગળ્યું, તૂટું જે કાંઈ મળ્યું હોય, તેને મોક્ષસાધનામાં ઉપયોગી એવા દેહને ટકાવવા પૂરતું ગણી, મધ કે ઘી જેવું (સ્વાદિષ્ટ) માનીને ખાઈ લેવું. રસયુક્ત હો કે વિરસ હો, મસાલેદાર હો કે મસાલા વિનાનું હો, લૂખું હો કે સ્નિગ્ધ હો, થોડું હો કે વધારે હો, તથા સાથવા બાકળા જેવી હલકી ચીજો હો — પણ લિક્ષાજીવીએ લિક્ષામાં મળેલી નિર્દોષ ચીજનો તિરસ્કાર ન કરવો. લિક્ષા તરીકે (કોઈ જાતની આશા વગર) મક્ત દાન આપનાર પણ હુલ્લ છે; અને લિક્ષામાં મક્ત મળેલી વસ્તુ વડે જ જીવનાર પણ હુલ્લ છે. એ બંને સુગતિના અધિકારી છે એમ હું કહું છું. [૮૨-૧૦૦]

ખાવા બેઠા પછી સાધુએ સારું કે નરસું બધું

જ અન્ન તળિયાઝાટક ખાઈ લેવું; વાસણમાં જરા પણ છાંડવું નહિ. [૨-૧]

ઉતારે આવીને ખાવાનું શરૂ કર્યા બાદ એમ લાગે કે, તે પૂરતું નથી, તો ક્ષુધાની અનિવૃત્તિ જેવા સખળ કારણે પૂર્વોક્ત વિધિથી ફરી ભિક્ષા માગવા જવું. જો કે, તે વખતે ભિક્ષા માગવાની વેળા વીતી ગઈ હોવી ન જોઈએ. [૨,૨-૩]

ગૃહસ્થના ઘરમાં પુષ્કળ ખાનપાન હોય, અને તે પ્રત્યક્ષ દેખાતું હોય. છતાં તે આપવાની ના પાડે, તો તેના ઉપર ગુસ્સે ન થવું; માત્ર એટલું જ વિચારવું કે, ‘જેવી તેની મરજી.’ [૨,૨૭-૮]

સ્ત્રી કે પુરુષ, નાનો કે મોટો, ભક્તિભાવપૂર્વક વંદન કરે ત્યારે તેની પાસે કંઈ ન માગવું. અને માગ્યા છતાં ન આપે, તો ‘ફેાગટના નમસ્કાર કરે છે!’ એવી કઠોર વાણી ન સંભળાવવી. કોઈ વંદન ન કરે તેથી ગુસ્સે ન થવું; કે કોઈ વંદન કરે તેથી આનંદિત પણ ન થવું.

એ પ્રમાણે ભિક્ષા માગનારનું શ્રમણપણું અખંડિત રહે છે.* [૨,૨૯-૩૦]

* આ અધ્યયનની ઘણી વિગતો આચારાંગસૂત્રના ખીન્ન શ્રુતરકંધના પ્રથમ ‘ભિક્ષા’ અધ્યયન જેવી છે. ત્યાંની કેટલીક સંદિગ્ધ બાબતો અહીં વધુ સ્પષ્ટ કરેલી છે, એટલું વિશેષ છે. જુઓ આ માળાનું ‘આચારધર્મ’ પુસ્તક પા. ૮૩ ઇ.

મહાચાર

ગામ બહાર ઉદ્યાનમાં ઊતરેલા કેઈ જ્ઞાનવંત, શ્રદ્ધાયુક્ત, સંયમી, તપસ્વી અને શાસ્ત્રજ્ઞ આચાર્યને રાજા, રાજાના પ્રધાનો, બ્રાહ્મણો અને ક્ષત્રિયાદિઓએ ભેગા થઈ, હાથ જોડીને પૂછ્યું કે, આપનો આચાર-વિધિ શો છે? તેના જવાબમાં તે ઇન્દ્રિયનિગ્રહી, તથા સર્વભૂતપ્રાણીના હિતમાં તત્પર આચાર્યે ગૂંચાયા વિના તે બધાને આ પ્રમાણે કહ્યું :

ધર્મરૂપી અર્થની કામનાવાળા નિર્ઐશ સાધુઓનો જે કઠોર અને મુશ્કેલ આચારવિધિ છે, તે હું તમને સંપૂર્ણ રીતે કહી સંભળાવું છું. મુમુક્ષુને માટે એવો આચારવિધિ બીજો ક્યાંય દર્શાવવામાં આવ્યો

નથી. નાના, મોટા, રોગી એમ બધા નિર્ઞંથાને જે ગુણો અખંડિતપણે પાળવા પડે છે, તે આ પ્રમાણે છે. તે અઠાર સ્થાનમાંથી કેઈ પણ એકમાં સ્ખલન પામનારો સાધુ નિર્ઞંથ મટી જાય છે. [૧-૭]

૧. તે અઠારમાં પ્રથમ અહિંસા છે, એમ મહાવીર ભગવાને જણાવ્યું છે. તે ભગવાને અહિંસાનું બહુ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ વિચાર્યું છે, અને સર્વ પ્રકારનાં પ્રાણીઓને દુઃખ ન થાય તે રીતે આત્મ-નિઘ્રહી રહેવાનું ઉપદેશ્યું છે. જગતમાં નાનાં મોટાં સ્થાવર કે જંગમ જે કેઈ પ્રાણીઓ છે, તે બધાં જીવવા ઇચ્છે છે, મરવા ઇચ્છતાં નથી. માટે જાણુતાં કે અજાણુતાં, પોતે કે બીજા મારફતે તેમની હિંસા ન કરવી. [૮-૧૦]

૨. પોતાને માટે કે બીજાને માટે, ક્રોધથી કે ભયથી, કેઈ કારણે બીજાને પીડાકારી એવું અસત્ય જાતે ન બોલવું, કે બીજા પાસે ન બોલાવવું. આ લોકમાં સર્વ સાધુપુરુષોએ અસત્ય વચનની નિંદા કરી છે. કારણ કે તે, બધાં ભૂતપ્રાણીઓના વિશ્વાસનો ભંગ કરવારૂપ છે. માટે અસત્ય વચન કદી ન બોલવું. [૧૧-૨]

૩. સંયમી પુરુષો નાની કે મોટી, સજીવ કે નિર્જીવ એવી કેઈ વસ્તુ — અરે દાંત ખોતરવાની સળી

પણ, માલિકને પૂછ્યા વિના લેતા નથી; એટલું જ નહિ પણ બીજા પાસે લેવરાવતા નથી, અને કોઈ લેતો હોય તેને અનુમતિ પણ આપતા નથી. [૧૩-૪]

૪. મૈથુનને સર્વ પ્રમાણનું મૂલ, અસેવ્ય, અધર્મનું મૂળ કારણ, મહાદોષોનો સમૂહ તથા ઘોર કર્મોના હેતુરૂપ જાણી મુનિઓ તેને સેવતા નથી; તેમજ તેને સર્વ પ્રકારના ચારિત્રને છિન્નભિન્ન કરનારું જાણી તેની નજીક પણ જતા નથી. [૧૫-૬]

૫. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાન મહાવીરની આજ્ઞાનું અનુસરણ કરનારા સાધુઓ સજીવ કે નિર્જીવ મીઠું, તેલ, ઘી, ગોળ^૧ જેવી વસ્તુઓનો પણ બીજા ટંક સુધી સંઘરો રાખતા નથી. કારણ કે, એ પ્રમાણે કરવું એ લોભની શરૂઆત જ છે. તેમ કરનારો સાધુ ગૃહસ્થ જેવો જ છે, ત્યાગી નથી. સાધુઓ વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબળ, અને રજોહરણ રાખે છે, તે સંયમ અને લજ્જાના નિવારણ અર્થે જ હોય છે. જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને તેવા કારણસર રાખેલી વસ્તુને પરિગ્રહ નથી કહ્યો; પરંતુ આસક્તિ-મમતા ને જ પરિગ્રહ કહેલ છે. સાધુપુરુષો તે અનુસાર, ઉચિત ક્ષેત્ર-કાળને સમજી, જીવાદિના સંરક્ષણાર્થે શાસ્ત્રોક્ત સાધનસામગ્રી રાખે છે, પરંતુ તેમાંય તેઓ મમત્વ

૧. મૂળમાં 'શણિત' એટલે કે 'પ્રવાહી ગોળ' છે.

નથી કરતા. એટલું તો શું, તેઓને પોતાના શરીરમાં પણ મમતા હોતી નથી. [૧૭-૨૧]

૬. સર્વ તીર્થંકરોએ આ હિંમેશનું તપકર્મ કેવું વર્ણવી બતાવ્યું છે કે, નિર્વાહ પૂરતું જ^૧ દેહનું પાલનપોષણ કરવું, અને દિવસ દરમ્યાન^૨ જ ખાઈ લેવું ! સ્થાવર તેમજ જંગમ એવા કેટલાય સૂક્ષ્મ જીવો રાત્રે દેખાતા નથી; તે વખતે તેમની હિંસા કર્યા વિના કેવી રીતે ખાઈ શકાય ? આ ભોજન સજીવ પાણીવાળું છે કે નહિ, બીજયુક્ત છે કે નહિ, અંદર જીવજંતુ પડ્યા છે કે નહિ વગેરે બાબતો દિવસે નીરખી શકાય; પરંતુ રાત્રે તે બધું કેમ કરીને દેખી શકાય ? આવા બધા દોષો જોઈને જ મહાવીર ભગવાને કહ્યું છે કે, નિર્બીથે કોઈ પ્રકારનો આહાર રાત્રે ન કરવો. [૨૨-૫]

૭. સુસમાહિત ચિત્તવાળા સંયમી પુરુષો પૃથ્વીકાયિક જીવોની હિંસા મન-વાણી-કાયાથી બંધે કરતા નથી, બીજા પાસે કરાવતા નથી, કે કોઈ કરતું હોય તેને અનુમતિ પણ આપતા નથી. પૃથ્વીકાય

૧. “યાવત્ લજ્જાસમા વૃત્તિઃ” — એટલે કે સંયમનું પાલન (લજ્જા) થઈ શકે તેટલું જ દેહનું પાલનપોષણ.

૨. મૂળમાં તો ‘એકમક્તં ચ ભોજનમ્’ એવું જ છે. પણ હરિભદ્રસૂરિ ‘દિવસ દરમ્યાન જ ખાઈ લેવું’ એવો અર્થ લે છે.

જીવોની હિંસા કરવાની સાથે સાથે તેને આધારે રહેલા બીજા નજરે ન દેખી શકાય તેવા જીવજંતુની પણ હિંસા થાય છે. માટે એ દોષને દુર્ગતિ વધારનારો જાણી, સાધુ પૃથ્વીકાયની હિંસા યાવજીવ છોડી દે છે. [૨૬-૮]

૮. એવું જ જળકાયિક જીવોની બાબતમાં પણ જાણવું.

૯. તે જ પ્રમાણે સાધુ પુરુષો પાપજનક અગ્નિ સળગાવવાની પણ ઇચ્છા નથી કરતા. કારણ કે અગ્નિ બધા જીવોનો નાશ કરનાર તીક્ષ્ણ શસ્ત્ર છે. વળી તે શસ્ત્ર, ઉપર-નીચે-આસપાસ એમ બધી દિશામાં વિનાશ કરતું હોવાથી સર્વથા અગ્રાહ્ય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિને ભૂતપ્રાણીઓનો વિનાશક જાણી, સાધુ પુરુષ ઠંડીનું નિવારણ કરવા તેના વડે તાપતા પણ નથી. [૩૨-૫]

૧૦. તેવું જ વાયુનું પણ છે. સાધુ પુરુષો પંખા વડે, પાન વડે, કંબલ વડે કે બીજી કોઈ વસ્તુ વડે પવન નાખવાની કે બીજો કોઈ નાખે એની ઇચ્છા સુધ્ધાં કરતા નથી. [૩૬-૯]

૧૧. સાધુ પુરુષો વનસ્પતિકાયિક જીવોની પણ મન-વાણી-કાયાદિથી હિંસા કરતા નથી.^૧ [૪૦-૨]

૧. બાકીનું બધું ઉ મુજબ સમજ લેવું.

૧૨. તે જ પ્રમાણે સાધુપુરુષો જંગમ (ત્રસ) જીવોની પણ હિંસા કરતા નથી.^૧ [૪૩-૫]

૧૩. ઋષિઓ સ્વીકારવા યોગ્ય આહાર, શય્યા, વસ્ત્ર અને પાત્રનો જ સ્વીકાર કરે છે; જે સ્વીકારવાને યોગ્ય નથી તેનો ત્યાગ કરે છે. જે ખાનપાનાદિ સાધુઓને નિમંત્રણ કરીને આખ્યાં હોય, તેમને માટે ખરીદીને આણ્યાં હોય, તેમને ઉદ્દેશીને તૈયાર કર્યાં હોય, કે તેમની પાસે લાવીને રજૂ કર્યાં હોય, તેમનો તે સ્વીકાર નથી કરતા. કારણ કે તેવી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરનાર, તે નિમિત્તે થતી જીવહિંસાને અનુમતિ જ આપે છે. માટે ધર્મજીવી મહાપુરુષો તેવી વસ્તુઓનો સ્વીકાર નથી કરતા. [૪૬-૯]

૧૪. સાધુપુરુષો ગૃહસ્થનાં વાસણોમાં^૨ અન્નપાન નથી ખાતા. તેમ કરનાર આચારથી બ્રહ્મ થાય છે. કારણ કે, તે વાસણોને પછીથી ગૃહસ્થ સજીવ પાણીથી ધુએ, અને તે પાણી બહાર નાખે, ત્યારે જીવહિંસા થાય. કેવળજ્ઞાનીઓએ તેમાં એવો દોષ દીઠો છે. ગૃહસ્થનાં વાસણમાં જમતાં પહેલાં તેમજ

૧. આ બાર, સાધુના 'મૂળગુણો' કહેવાય છે. હવે પછીના છ 'ઉત્તરગુણો' કહેવાય છે.

૨. 'હિંસાના, તેમજ કુંડમાંદાદિ (કુંડ વગેરે ?) માંથીનાં વાસણોમાં' એમ મૂળમાં છે.

પછી (તે વાસણુ ઘોતાં-કરતાં) થતી હિસાને કારણે નિર્જંથો તેમનાં વાસણોમાં જમતા નથી. [૫૦-૨]

૧૫. સાધુપુરુષો ભદ્રાસન, સાંગામાંચી, ઢાલિયા અને ખાટલા વગેરેમાં બેસતા-સૂતા નથી. કારણ કે તે બધી વસ્તુઓ અંધકારના આશ્રયરૂપ હોઈ, ત્યાં જીવજંતુ વગેરે બરાબર જોઈ-તપાસી શકાતાં નથી. [૫૨-૫]

૧૬. સાધુપુરુષ ભિક્ષા માગવા જતી વખતે ગૃહસ્થને ઘેર બેસતા નથી. એ અનાચાર જે આચરે છે, તેના જ્ઞાનનો સત્વર લોપ થવાનો પ્રસંગ આવે છે. ગૃહસ્થની સ્ત્રી સાથે પરિચય વધતાં સાધુનું બ્રહ્મચર્યવ્રત જોખમમાં મુકાય છે; અનુરાગવાળી સ્ત્રી તેને નિમિત્તે ખાસ ખાવાનું બનાવે છે તેથી તેમાં થતી હિસાનો તે ભાગી થાય છે; એક સાધુ ઉપર પ્રીતિ થવાથી બીજા માગવા આવનારાઓને માટે આપોઆપ તે ઘરનું ખારણું બંધ થાય છે; અને ગૃહસ્થને પણ પોતાની સ્ત્રીનું કે સાધુનું આચરણ દેખી ગુસ્સો ઉત્પન્ન થાય છે. અથવા તે સાધુનાં ઇગિત દેખી, ગૃહસ્થની સ્ત્રી તેનો ભાવ સમજી લઈ, કાંતો તેનો તિરસ્કાર કરે છે, અથવા તો તેને વધુ લોભાવે છે. આમ કુશીલની વૃદ્ધિ કરનાર આ સ્થાનનો સંયમીએ ત્યાગ કરવો. અલખત્ત, અત્યંત

વૃદ્ધ, રોગિષ્ઠ કે ઉત્કટ તપસ્વી એ ત્રણમાંનો કોઈ (થાક ઇત્યાદિના કારણે) ગૃહસ્થને ઘેર જોડે તો દોષ નથી. [૫૬-૯]

૧૭. રોગી કે નીરોગી કોઈ પણ સાધુ જો સ્નાનની કામના કરે કે તેને સેવે, તો તેના આચાર અને સંયમનો હાસ થાય છે. જમીનની કાટ-ચિરાડોમાં અનેક સૂક્ષ્મ જીવજંતુઓ હોય છે. ભિક્ષુ ભલે નિર્જીવ જળથી સ્નાન કરતો હોય, પરંતુ તે પાણી પેલી કાટોમાં જતાં ત્યાંનાં જીવજંતુને ત્રાસ થાય છે અથવા તેમનો નાશ થાય છે. માટે સાધુઓ તો ઠંડા કે ઊના પાણીથી મરતા મુઘી ન નાહવાનું ઘોર વ્રત આચરે છે. તેઓ પાણીથી નાહતા નથી એટલું જ નહિ, પણ લોધ્ર, પદ્મ વગેરેના લેપ દ્વારા પણ શરીર-સફાઈ કરતા નથી. [૬૦-૩]

૧૮. નમ્ર રહેનારા, માથું મુંડાવનારા, વાળ તથા નખ વધવા દેનારા, તથા મૈથુનથી નિવૃત્ત થયેલા સાધુને આભૂષણોનું શું પ્રયોજન છે? શરીરની ટાપટીપ અને શણગારથી ભિક્ષુને જે કર્મબંધન પ્રાપ્ત થાય છે, તેનાથી તે ઘોર અને દુસ્તર સંસાર-સાગરમાં પડે છે. માટે બહુ દોષવાળા એ શણગાર વગેરેનો સાધુપુરુષો સ્વીકાર કરતા નથી. [૬૪-૬]

આ પ્રમાણે અમોહદર્શી, તપપરાયણ તથા સંયમ અને આર્જવ યુક્ત સત્પુરુષો પોતાના આત્મા ઉપરથી પૂર્વે કરેલાં કર્મોના લેપો ઉખેડતા જાય છે, તથા નવાં પાપકર્મો આચરતા નથી. સદા ઉપશાંત રહેનારા, મમત્વરહિત, નિર્ણિકચન, આત્મવિદ્યાને અનુસરતા, યશસ્વી તથા શરદ ક્રતુના ખિલેલા નિર્મળ ચંદ્ર જેવા તે રક્ષણહાર સત્પુરુષો તે ભવે જ સિદ્ધિને પામે છે, અથવા કાંઈ કર્મ શેષ રહી ગયાં હોય, તો ઉત્તમ દેવલોકોને પામે છે. [૬૭-૮]

વાક્યશુદ્ધિ

બુદ્ધિમાન પુરુષે વાણીના ચાર પ્રકાર જાણીને તેમાંથી બેનો પ્રયોગ કરવો; અને બાકીના બેનો કદી પ્રયોગ ન કરવો. તે ચાર પ્રકાર આ પ્રમાણે છે : સત્ય, અસત્ય, સત્યાસત્ય, અને ન-સત્ય કે ન-અસત્ય.^૧ સાચી હોય, પણ બોલવા જેવી ન હોય,^૨ સાચી-જૂઠી એમ મિશ્ર હોય, અસત્ય હોય, કે સાચી યા જૂઠી ન હોવા છતાં ડાહ્યા પુરુષોએ આચરી ન હોય,^૩

૧. આ છેલ્લો પ્રકાર વ્યવહારમાં સંબોધન, આમંત્રણ, આજ્ઞા, વગેરેમાં વપરાય છે. જેમકે, ‘હે દેવદત્ત !’ ‘આ લાવ’ ‘આ આપ,’ ‘આ શું છે,’ ‘હિંસક મનુષ્ય દુઃખી થાય છે,’ ‘વારુ, ડીક.’ - - વગેરે.

૨. જેમકે રસ્તામાં પારધી પૂછે કે, હરણ હોડવું કઈ બાજુ જાયું? ઇત્યાદિ.

૩. ચોથા પ્રકારમાં કોઈને સંબોધન કરતી વખતે દંડારો કરે, કે અલ્યા હોલ્યા કહે તે.

તેવી વાણી ન બોલવી. પહેલા અને ચોથા પ્રકારની વાણી પણ નિર્દોષ હોય, તથા પોતાને ને બીજાને ઉપકારક હોય, તો બોલવી. તે પણ કર્કશપણે નહિ, અને સંદિગ્ધપણે નહિ એવી રીતે બોલવી. સત્ય વાણી પણ સપાપ હોય કે કર્કશ હોય, અથવા બીજી કોઈ રીતે પણ શાશ્વત પદાર્થની સિદ્ધિમાં પ્રતિકૂળ હોય, કે થોડી સાચી તેમજ થોડી જૂઠી એવી મિશ્ર હોય, તો બુદ્ધિમાન પુરુષે ન બોલવી.
[૧-૪]

સમાન સ્વરૂપ હોવાને લીધે અજ્ઞાણતાં અસત્ય બોલાર્થ જાય — જેમકે કોઈ પુરુષે સ્ત્રીવેશ ધારણ કર્યો હોય અને તેની બબર ન હોવાથી કહે કે, ‘આ સ્ત્રી જાય છે’ તો પણ જૂઠું બોલ્યાનું પાપ લાગે છે; તો પછી જે જાણીબૂજીને જ જૂઠું બોલે છે, તેની તો વાત જ શી? માટે બુદ્ધિમાન પુરુષે ‘જઈશું જ,’ ‘કહીશું જ’ ‘આપણું અમુક કામ થશે જ,’ ‘હું જરૂર કરીશ,’ ‘એ જરૂર કરશે’ એ પ્રકારની ભવિષ્યકાળને લગતી શંકાગ્રસ્ત બાબતો વિષે નિશ્ચયાત્મક વાણી ન બોલવી. તે જ પ્રમાણે વર્તમાનકાળ કે ભૂતકાળને લગતી પણ શંકાગ્રસ્ત બાબત વિષે નિશ્ચયાત્મક ન બોલવું. ભૂત-ભવિષ્ય-કે વર્તમાન એ ત્રણે કાળની બાબતમાં જે વસ્તુ વિષે ‘એ આમ જ છે’ એવું જાણતા ન હોઈએ, કે

જેને વિષે શંકા હોય, તેને વિષે ‘એ આમ જ છે’ એમ ન કહેવું. પરંતુ જે બાબતમાં જરા પણ સંશય ન હોય, તે બાબતમાં જ ‘એ આમ જ છે,’ એમ કહેવું. [૫-૧૦]

મોટા કે વડીલનું દિલ દુખાય એવી કઠોર વાણી સાચી હોય તો પણ ન બોલવી; કારણ કે તેથી પાપબંધન થાય છે. તે પ્રમાણે કાણાને ‘કાણો,’ નપુંસકને ‘નપુંસક,’ રોગીને ‘રોગી,’ કે ચોરને ‘ચોર,’ એમ ન કહેવું. બીજા પણ એવા જે પ્રકારથી બીજાને મરવા જેવું લાગે, તે પ્રકારની વાણીનો બુદ્ધિશાળી મનુષ્ય પ્રયોગ ન કરે. તે જ પ્રમાણે ‘હોલ્યા!’^૧ ‘વણું-સંકર!’ ‘કૂતરા!’ ‘છિનાળ!’ (વૃષલ), ‘કંગાળ!’ ‘કમનસીબ!’ એવાં સંબોધન પણ ન વાપરવાં. સ્ત્રીને સંબોધતાં પણ ‘દાદી,’^૨ ‘મા,’ ‘માસી,’ ‘કાઈ,’ ‘ભાણેજ,’ ‘પુત્રી,’ ‘પૌત્રી,’ ‘હિ,’ ‘ઓ’ ‘હલે,’ ‘બરે’ ‘સ્વામિનિ,’ ‘ગોમિનિ,’^૩ ‘હોલી,’ ‘ગોલી,’ ‘વૃષલી’

૧. મૂળમાં પ્રથમ બે મોટા ‘હોલ’ અને ‘ગોલ’ શબ્દ છે. અવચૂરિમાં હોલ એટલે ‘મૂર્ખ,’ હોલિંક’ અર્થ જાણાવ્યા છે; અને ગોલ એટલે ‘નરનત’ એવા અર્થ આપ્યા છે. હરિંક તો જણાવે છે કે, જુદા જુદા વિભાગોમાં નિપકુર સંબોધનો તરીકે એ શબ્દો વપરાય છે.

૨. મૂળમાં ‘આર્યિંક’ અને ‘પ્રાર્યિંક’ બે શબ્દ છે. મા કે બાપની મા તે ‘આર્યિંક’ અને તેની પણ મા તે ‘પ્રાર્યિંક.’

૩. ગાયવાણી; ગોવાળણ. અહીં તો ગાળના અર્થમાં છે.

એવાં સંબોધનો ન વાપરવાં, પરંતુ કાં તો તેના નામથી તેને બોલાવવી, કે તેના ગોત્રના નામથી તેને બોલાવવી, કે તેની ઉંમર, દેશ કે ઐશ્વર્યાદિનો ખ્યાલ કરી, જે રીતે ઠીક લાગે તે રીતે તેને બોલાવવી. પુરુષને પણ દાદા, બાપા, કાકા, મામા, ભાણેજ, પુત્ર, પૌત્ર વગેરે સંબોધનોથી ન બોલાવતાં તેના નામથી, ગોત્રથી કે યોગ્ય લાગે તે રીતે બોલાવવો. [૧૧-૨૦]

ગાય વગેરે ળીજા પંચેન્દ્રિય પ્રાણીની બાબતમાં પણ ચોક્કસ ખાતરી ન હોય ત્યાં સુધી ‘આ નર છે,’ કે ‘આ માદા છે’ એમ ન કહેવું, પરંતુ સામાન્ય જાતિવાચક શબ્દ વાપરવો. વળી કેઈ મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, અજગર આદિ માટે ‘આ અત્યંત માંસલ છે,’ ‘આ અત્યંત મેદસપત્ર છે,’ ‘આ કાપવા લાયક છે,’ કે ‘આ રાંધવા લાયક છે’ એમ ન કહેવું; પરંતુ જરૂર પડે ત્યારે ‘આ મોટો થયો છે,’ ‘આ વધ્યો છે,’ ‘આ ઉમરમાં આવ્યો છે,’ ‘આ જાતમાં આવ્યો છે,’ કે ‘આ મહાકાય છે’ એમ બોલવું. તે જ પ્રમાણે ‘આ ગાયો દોહવા લાયક છે,’ કે ‘આ વાછડા નાથવા લાયક છે,’ કે ‘આ ઘોડા પલોટવા લાયક છે,’ એમ ન કહેવું; પરંતુ ‘આ વાછડો જીવાન છે,’ ‘આ ગાય દૂધણી^૧

૧. મૂળ : ‘રસદા.’

છે,' 'આ (બળદ કે ઘોડો) નાનો છે,' 'આ મોટો છે', કે 'આ ભાર વહન કરી શકે એવો છે' એમ કહેવું. [૨૧-૫]

તે જ પ્રમાણે ઉદ્યાન, પર્વત કે વનમાં મોટાં વૃક્ષો દેખીને બુદ્ધિમાને એમ ન કહેવું કે, 'આ થાંભલા કરાય તેવાં છે,' 'આ દરવાજાને લાયક છે,' 'આ ઘર બનાવવાને લાયક છે,' 'આ પરિઘ બનાવવાને લાયક છે,' 'આનો આગળો થાય તેવો છે,' 'આ નાવને માટે લાયક છે,' 'આ રેંટના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ બાજઠ બનાવવાને લાયક છે,' 'આ કથરોટ બનાવવાને લાયક છે,' 'આનું હળ થાય તેવું છે,' 'આનું સમાર^૧ થાય તેવું છે,' 'આની લાટ^૨ થાય તેવી છે,' 'આની નાલિ^૩ થાય તેવી છે,' 'આનું ડીમચું^૪ થાય તેવું છે,' 'આ આસન બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ પલંગ બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' 'આ ગાડું બનાવવાના કામમાં આવે તેવું છે,' કે 'આ અપાસરામાં (બારણું વગેરે બનાવવાના)

૧. સૂળ : 'બીજ વાળ્યા પછી તેમને ઢાંકવા ફેરવવાનું પાટિયું.
'મયિ(હિ)કમ્.'

૨. ઘાણી, કોલુ વગેરેની લાટ.

૩. પૈડાની.

૪. જેમાં એરણુ બેસાડેલી હોય છે તે ડીમચું — 'ગંડી.'

કામમાં આવે તેવું છે.’ કારણકે એવી વાણી વૃક્ષાદિ જીવોને પીડા કરનારી છે. પરંતુ તેવે સ્થળે બોલવાની જરૂર પડે તો એમ કહેવું કે, આ વૃક્ષો જાતવાન છે, આ વૃક્ષો લાંબાં છે, આ વૃક્ષો ગોળાકાર છે, આ વૃક્ષો વિસ્તારયુક્ત છે, આ વૃક્ષો શાખાયુક્ત છે, આ વૃક્ષો ડાળીઓવાળાં છે, કે આ વૃક્ષો દર્શનીય છે. [૧૬-૩૨]

તે જ પ્રમાણે કૃળ જોઈને એમ ન કહેવું કે, આ પાકી ગયાં છે, આ પકવીને ખાવા જેવાં છે, આ તૈયાર થયાં છે, આ કુમળાં^૧ છે, કે આમની ચીરીઓ કરવા જેવી છે. પરંતુ જરૂર જ પડે તો એમ કહેવું કે, આ આંખા નમી ગયા છે,^૨ આ આંખા ઉપર કૃળ મોટાં થયાં છે, આ આંખાનાં કૃળને બહુ વખત થયો છે, કે આ આંખા રૂપમાં^૩ આવ્યા છે. તે જ પ્રમાણે ખેતરમાં ધાન વગેરે ઊભું દેખીને એમ ન કહેવું કે, એ પાકી ગયું છે; કે એ નીલા રંગનું^૪ થયું છે; કે એ કાપવા યોગ્ય થયું છે; કે શેકવા યોગ્ય થયું છે; કે પોંક પાડવા જેવું થયું છે. પરંતુ જરૂર પડે તો

૧. એટલે કે ગોટલો બાજે ત્યાર પહેલાં ખાઈ લેવા જેવાં

૨. મૂળ : ‘અસંથડ’. કૃળ મોટાં (પાકાં) થઈ જવાથી તેમના બાર સહેવાને અસમર્થ.

૩. કૃળ બેસવા લાગવાથી. કૃળ કુમળાં છે એ બાવ દર્શાવવા.

૪. એટલે કે વાલ વગેરેની પાપડી બેસી જવાથી.

એમ કહેવું કે, પાક મોટો (સારો) થયો છે; આ પાકને બહુ વખત થયો છે; આ પાક સ્થિર થયો છે; આ પાક નીવડ્યો છે;^૧ આના દાણા હજી ગર્ભમાં છે; આને ડૂંડાં બેઠાં છે; કે આમાં દાણા ભરાયા છે.
[૩૨-૫]

તે જ પ્રમાણે કયાંય જમણુવારના પ્રસંગની વાત હોય તો તેને માટે ('પિતૃ-') 'કૃત્ય', (શ્રાદ્ધ-) 'કાર્ય'^૨ એવા શબ્દો ન વાપરવા. ચોરને માટે પણ 'વધ્ય' એવો શબ્દ ન વાપરવો; નદીને માટે પણ 'સારા ઉતરાણુવાળી' એવો શબ્દ ન વાપરવો. પરંતુ જરૂર જ પડે તો જમણુવારને 'જમણુવાર'^૩ જ કહેવો; ચોરને 'જીવ હોડમાં મૂકનારો' કહેવો; અને નદીને 'મોટે ભાગે સમાન સ્થળોવાળી' કહેવી.
[૩૬-૭]

વળી નદીઓ વિષે બોલવાનું હોય તો, 'તે પૂરેપૂરી ભરેલી છે,' કે 'તરીને પાર કરાય તેવી છે,'

૧. મૂળ: 'ઉત્સૃત'—એટલે કે હરિત ના જણાવ્યા પ્રમાણે બધી ઘાતોમાંથી બચીને નીવડેલા.

૨. કારણકે તેમાં 'કાર્ય'—'કરવા યોગ્ય' એવા અર્થ નીકળે છે.

૩. મૂળમાં 'સંખટિ' શબ્દ છે અને તેની વ્યુત્પત્તિ દીકાકારો આ પ્રમાણે દર્શાવે છે: સંખંડયન્તે પ્રાણીનામાયુંષિ યસ્યામ્— 'જેમાં પ્રાણીજ્ઞાનાં આયુષ્ય ખક્ષાસ કરવામાં આવે છે તે'

કે 'નાવથી પાર કરવા જેવી છે,' કે 'કિનારે જાનવરો પાણી પી શકે તેવી છે' એમ ન કહેવું; પરંતુ, જરૂર પડે તો તેઓ 'વધુ પ્રમાણમાં ભરેલી છે,' કે 'ભાટે ભાગે ઊડી છે,' કે 'બહુ પાણી હોવાથી ઊછળતી આવે છે,' કે 'બહુ વિસ્તારવાળી છે' એમ કહેવું. [૩૮-૯]

બીજાની બાબતમાં કાંઈ સંદોષ પ્રવૃત્તિ કરેલી જાણી હોય, કરાતી જાણી હોય, કે કરાવાની છે એમ જાણ્યું હોય, તો પણ તે બાબતમાં મુનિએ દોષ લાગે તેવું કાંઈ ન બોલવું. [૪૦]

'બહુ સારું કયું,' 'બહુ સારું પકાવ્યું,' 'ખૂબ કાપ્યું,' 'ખૂબ લઈ ગયો,' 'તદ્દન મરી ગયો,' 'બરાબર પૂરો થયો,' કે 'અતિ સુંદર' એમ ન બોલવું. પરંતુ કામ પ્રસંગે બોલવાની જરૂર પડે તો, 'પ્રયત્નપૂર્વક કયું' છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક પકાવ્યું છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક કાપ્યું છે,' 'પ્રયત્નપૂર્વક મુશોભિત કયું' છે,' કે 'ઊંડો ખડાર થયો છે' એમ બોલવું. [૪૧-૨]

'સર્વોત્તમ,' 'અમૂલ્ય,' 'અનુપમ,' 'ન વેચાય તેવું,' 'ન કહી શકાય તેવું,' 'ન ગમે તેવું' એવું પણ ન બોલવું. 'બધું હું કહીશ,' કે 'આ બધું કહેજે' એમ પણ ન બોલવું. પરંતુ બધે પ્રસંગે અસંભવ વગેરે કારણે જૂઠા ન પડાય તે રીતે વિચારીને

શબ્દપ્રયોગ કરવો. વેપારની ચીજોની બાબતમાં ‘ઠીક ખરીદું,’ ‘ઠીક વેચું,’ ‘ન ખરીદવું,’ ‘આ લઈલો,’ કે ‘આને રહેવા દો’ એમ ન બોલવું. વેપારની લેવડદેવડની ચીજ બાબત બોલવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે સસ્તી, મોંઘી, ખરીદવા જેવી, વેચવા જેવી વગેરે વસ્તુઓ બાબત નિર્દોષ^૧ વાણી બોલવી. [૪૩-૬]

સાધુએ ગૃહસ્થને, ‘બેસો’, ‘આવો’, ‘કરો,’ ‘સૂવો,’ ‘ઊભા રહો’, ‘જાઓ’ એમ ન કહેવું. લોકમાં ઘણા અસાધુ પુરુષો સાધુ કહેવાય છે, પરંતુ નિર્ગ્રંથે અસાધુને સાધુ ન કહેવો; સાધુને જ સાધુ કહેવો. એટલે કે, જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાયુક્ત તથા સંયમ અને તપમાં પરાયણ એવા પ્રયત્નશીલ પુરુષને જ સાધુ કહેવો. [૪૭-૯]

દેવ, મનુષ્ય કે પશુપક્ષીની લડાઈમાં ‘અમુકનો જય થાઓ,’ ‘અમુકનો ન થાઓ’ એવું ન બોલવું. પવન, વૃષ્ટિ, ઠંડી, ગરમી, ક્ષેમ, સુકાળ, અને નિર્વિઘ્નતા એ બધાં ‘ક્યારે થશે,’ કે ‘ન થાઓ’ એમ ન બોલવું. મેઘ, આકાશ કે મનુષ્યની બાબતમાં ‘દેવ’ શબ્દ ન વાપરવો. વાદળ ચડી આવ્યું હોય તો ‘ઇંદ્રદેવ આવ્યા’ એમ ન કહેવું; પરંતુ ‘વાદળ

૧. જેમકે, ‘અમને સાધુને આ બાબતમાં બોલવાનો અધિકાર નથી’ એમ કહેવું — હરિઃ. અથવા તો અતિશયોક્તિ વગેરે ન થાય તે રીતે બોલવું.

ભેગું થયું' એમ કહેવું. તેવી જ રીતે આકાશને પણ અંતરિક્ષ, કે 'ગુહ્યાનુચરિત' (સુરો વડે સેવાયેલું) એમ કહેવું. રિદ્ધિયુક્ત માણસ દેખી તેને રિદ્ધિમાન કહેવો. જે વાણીથી કોઈના દોષનું અનુમોદન થાય તેવી વાણી, કે નિશ્ચયાત્મક વાણી, કે બીજાને પીડા કરનારી વાણી, ક્રોધથી, લોભથી, ભયથી કે હસતાં હસતાં પણ ન કહેવી. [૫૦-૪]

જે મુનિ પોતાની વાણી શુદ્ધ છે કે નહિ તેનો વિચાર કરી, દુષ્ટ વાણીનો પરિત્યાગ કરે છે, તથા પરિમિત અને દોષરહિત એવું વિચારીને બોલે છે, તે સત્પુરુષોમાં પ્રથમ પામે છે. ભાષાના દોષો અને ગુણોનો જરાબર વિચાર કરી, દુષ્ટ વાણીનો હંમેશાં ત્યાગ કરવો. છયે પ્રકારના જીવવર્ગોની બાબતમાં હંમેશાં આત્મનિઘ્રી રહેનાર સાધુ પરિણામે સુંદર તથા સામાના મનનું રંજન કરે એવી વાણી બોલે. જે મુનિ વિચારીને બોલે છે, જેની ઇન્દ્રિયો સુનિગૃહિત છે, જેણે ક્રોધાદિ વિકારોનો નિરોધ કર્યો છે, તથા જે સર્વત્ર અનાસક્ત છે, તે પૂર્વજન્મમાં કરેલું પાપ ખંખેરી નાખીને આ લોક તથા પરલોકને સુધારે છે, એમ હું કહું છું.^૧ [૫૫-૭]

૧. આ અધ્યયન પણ આચારાંગ સૂત્રના બીજા શ્રુતરેકંબના ચોથા 'ભાષા' અધ્યયન જેવું છે. જુઓ આ માળાનું 'આચારધર્મ' પુસ્તક, પા. ૧૩૨ ઇ.

આચારસંગ્રહ

ગુરુશરણુ

આપણું જીવિત અધ્રુવ છે, અને આયુષ્ય પરિમિત છે; માટે જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત થવાય નહીં, રોગો વધે નહીં, અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ કાયમ હોય, ત્યાં સુધી ભોગોમાંથી નિવૃત્ત થઈ, સિદ્ધિમાર્ગનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, તથા પોતાનું બળ, સામર્થ્ય, શ્રદ્ધા અને આરોગ્ય તપાસી, તથા ક્ષેત્ર અને કાળ વિચારી, આત્માને ધર્મમાં યોજવો. [૩૪-૬]

આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ્ઞ ગુરુને વિનય અને આત્મનિગ્રહપૂર્વક સેવવા, તથા તેમને પદાર્થોનો નિર્ણય પૂછવો. ગુરુની સમક્ષ મુનિએ હાથ, પગ અને કાયાનું સંયમન કરી, તથા ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, એકાગ્રતાપૂર્વક બેસવું. તેમને છેક પડખે ન બેસવું, તેમની છેક આગળ ન બેસવું, તેમની છેક

પાછળ ન બેસવું, કે પગ ઉપર પગ ચડાવીને ન બેસવું. તે કાંઈ કહેતા હોય ત્યારે વગર પૂછ્યે વચ્ચે ન બોલી બેઠવું; તેમની ખીઠ પાછળ તેમની નિંદા ન કરવી. તેમજ તેમની પાસે માયાવીપણે અસત્ય ન બોલવું. જેનાથી તેમને અપ્રીતિ થાય, કે જેથી તે ગુસ્સે થાય, તેવું પોતાનું જ અહિત સાધનાનું કાંઈ તેમની સામે ન બોલવું. પરંતુ, પોતે જ્ઞેયું હોય તેવું, પરિમિત, અસંદ્ધિગ્ધ, અને પ્રતિપૂર્ણ, એવું વચન સ્પષ્ટ રીતે, પરિચિત રીતે, તથા વાચાળતા અને ઉદ્દેગ વિના બોલવું. શીખવતી વખતે બોલવામાં ગુરુની કાંઈ ભૂલ થઈ જાય, તો તેથી તેમને ઉપકાસ ન કરવો. [૪૪-૫૦]

પોતે કાંઈ અનાચાર કર્યો હોય, તો શિષ્યે ગુરુ આગળ તેને છુપાવવો નહિ. શિષ્યે હંમેશાં નિર્મળ ચિત્તવાળા, પ્રગટભાવી, અનાસક્ત, તથા ઇન્દ્રિયો

૧. મૂળમાં ગુરુના વિશેષણ તરીકે, ‘આચારાંગ અને પ્રજ્ઞસિ (ભગવતીસૂત્ર) જ્ઞાનુનારા અને દષ્ટિવાદ શીખતા એવા ગુરુની’ એમ છે. દીક્ષામાં જ્ઞાનુન્યું છે કે, ‘આચારાંગ જ્ઞાનુનારા’ એટલે જેને લિંગ વર્ગરેનું જ્ઞાન છે તેવો; અને ‘પ્રજ્ઞસિ જ્ઞાનુનારા’ એટલે એટલે વિશેષણસહિત લિંગાદિ જ્ઞાનુનારા. “દષ્ટિવાદ શીખતો” એટલે પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, લોપ, આગમ, વર્ણ, વિહાર, માલ, કારક વર્ગરે જ્ઞાનુનારા. દષ્ટિવાદની બાળતમાં ‘શીખતો’ એમ કહ્યું છે, કારણકે દષ્ટિવાદ ભણેજ્ઞાનામાં તો જ્ઞાન અને અપ્રમાદ એટલાં બધાં હોય કે તેની ભૂલ જ ન થાય.—હરિઃ

અને પ્રમાદને જીતનારા થવું. જાણતાં કે અજાણતાં પોતાનાથી કાંઈ અપરાધ થઈ જાય, તે આત્માને શીઘ્ર (કબૂલાત, પ્રાયશ્ચિત્તાદિથી) તેમાંથી વારી લઈ, ફરી તેમ ન કરવું. શિષ્યે ગુરુના વચનને કદી વંધ્ય ન થવા દેવું; અર્થાત્ વાણીથી તેનો સ્વીકાર કરી, કાયાથી તેનો અમલ કરવો. [૩૧-૩]

આ પ્રમાણે મુમુક્ષુ શિષ્યે ગુણી પુરુષો^૧ પ્રત્યે વિનય આચરવો; પોતાનું શીલ નિશ્ચલ રાખવું; અને કાચબાની પેઠે પોતાનાં અંગોનું યથાવત્ સંયમન કરી તપ અને સંયમમાં પરાક્રમી થવું. તેણે નિદ્રાને વશ ન થવું, હાસ-પ્રહાસનો ત્યાગ કરવો, તથા વાર્તાલાપનો^૨ છંદ છોડી, સ્વાધ્યાયમાં રત રહેવું. તેણે ઉત્સાહપૂર્વક આજસનો ત્યાગ કરી, મન-વાણી-કાયાના સમગ્ર વ્યાપારોને હંમેશાં શ્રમણધર્મના પાલનમાં યોજવા. એ પ્રમાણે શ્રમણધર્મમાં સતત યુક્ત રહેનાર ભિક્ષુ સર્વોત્કૃષ્ટ લાભ પ્રાપ્ત કરે છે. [૪૧-૩]^૩

૧. મૂળ : 'રત્નાવિક' । આરિવડપી રત્ન જેના પાને વધુ છે — એટલે કે જ્ઞાની — વડીલ.

૨. મૂળ : 'સિયઃકથા' ।

૩. આ વિભાગ ઉત્તરાખ્યયન સૂત્રના પ્રથમ 'વિનય' અધ્યયનને ધણી મળતો આવે છે. જુઓ આ માળાનું 'અંતિમ ઉપદેશ' પુસ્તક પા. ૩-૬.

કષાયજન્ય

જૈનશાસ્ત્રનું શ્રવણ કર્યાબાદ તેણે રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરવો. તેણે કદી ગુસ્સે ન થઈ જવું કે ઇદ્રિયોને સુખકારક વિષયોમાં આસક્તિ ન કરવી. શરીરની પણ દયા ખાવાને બદલે તેણે દારુણ અને કડક શસ્ત્રો સહન કરવા. ભૂખ, તરસ, ખરબચડી જમીન, ઠંડી, ગરમી, કંટાળો, ભય વગેરે પરિપહોને તેણે અહીનપણે સહન કરવા. કારણ કે દેહદમન મહાક્ષણ આપનારું છે. તેણે કદી બીજાનો તિરસ્કાર ન કરવો, કે પોતાની બડાઈ ન કરવી. પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞાનનો, જાતિનો, કે તપસ્વીપણાનો તેણે ગર્વ ન કરવો. કંઠમાં, પોતાનું હિત ઇન્છનારા મુમુક્ષુએ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચારે દોષોનો ત્યાગ કરવો. ક્રોધથી પ્રીતિ નાશ પામે છે; માન વિનયનો નાશ કરે છે; માયા (છળકપટ)થી મિત્રતા તૂટી જાય છે, અને લોભ સર્વનો નાશ કરે છે. શાંતિ વડે ક્રોધને હણવો; મૃદુતાથી માનને હણવું; સરળતાથી માયાને જીતવી; અને લોભને સંતોષથી જીતવો. ઉચ્છ્રંખલ થયેલા ક્રોધ અને માન, તથા વૃદ્ધિંગત થયેલાં માયા અને લોભ એ ચારે મહિન વૃત્તિઓ^૧ પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળની સિચક છે. [૨૫-૭,૩૦,૩૭-૪૦]

૧. મૂળ : 'કૃણાઃ કષાયાઃ' ।

શિક્ષાચર્યા

સાધુએ નિર્દોષ શિક્ષાવૃત્તિથી જ આજીવિકા ચલાવવી. ગૃહસ્થોને નક્ષત્ર, સ્વપ્ન વગેરેનું શુભાશુભ ક્ષણ કહી બતાવીને, વશીકરણાદિ યોગો બતાવીને, નિમિત્ત ઉપરથી ભૂત-ભવિષ્ય કહી બતાવીને, વીંછી વગેરેના મંત્રનો પ્રયોગ કરીને, કે દવાદારૂ વગેરે કરીને તેણે આજીવિકા ચલાવવા કદી ન ઇચ્છવું. તે બધામાં પ્રાણીહિંસા રહેલી જ છે. શિક્ષાવૃત્તિમાં પણ કેટલાક આવશ્યક વિધિનિષેધોનું કદી ઉલ્લંઘન ન કરવું. ગૃહસ્થને ઘેર અન્નપાન માગવા માટે ગયા પછી ઈંદ્રિયાદિને નિગ્રહમાં રાખી, ઉચિત સ્થળે ઊભા રહેવું, પરિમિત બોલવું, તથા રૂપવાન સ્ત્રીઓ કે તેવા બીજા વિષયોમાં મન ન પરોવવું. ગૃહસ્થને ઘેર શિક્ષા માગવા જતાં તેને કાને ઘણી વાતો પડશે, કે ઘણી વસ્તુઓ તેની નજરે ચડશે, પણ એ બધું દેખેલું-સાંભળેલું તેણે બીજાને ન કહેવું. તેમાંય ખાસ કરીને બીજાને આઘાત થાય તેવું તો કાંઈ જ ન કહેવું. તે ઉપરાંત ગૃહસ્થનાં છોકરાં રમાડી-કરીને તેમજ બીજા પણ કોઈ પ્રકારે ગૃહસ્થ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ બાંધવાનો પ્રયત્ન તેણે હરગિજ ન કરવો. શિક્ષાત્રની બાબતમાં પણ ‘આ સ્વાદિષ્ટ છે,’ ‘આ નીરસ છે,’ ‘આ સારું છે’ કે ‘આ ખોટું છે,’ તથા ‘આજે સારું મળ્યું’ કે ‘ન મળ્યું’ એવું

બધું કોઈ પૂછે કે ન પૂછે તો પણ ન કહેવું. સારું સારું ખાવાની લાલચમાં શ્રીમંતોને ઘેરજ ભિક્ષા માગવા ન જવું; તેમજ વધારે પડતી વાચાળતા ન કરવી. પરંતુ કાંઈક અંશે જ્ઞાત અને કાંઈક અંશે અજ્ઞાત એવાં ઘરો પ્રત્યે ભિક્ષા માટે જવું.^૧ સદોષ^૨ વસ્તુ મળી હોય તો પણ ન ખાવી. અને નિર્દોષ વસ્તુ પણ સાધુને માટે જ ખરીદી હોય, તેને ઉતારે જ આણી હોય કે તેને ઉદ્દેશીને તૈયાર કરેલી હોય તો તેનો ઉપભોગ પણ ન કરવો. સંયમી ભિક્ષુ એક કણ જેટલો પણ સંઘરો ન કરે; પરંતુ ભિક્ષામાં મળેલી વસ્તુઓ વડે જીવનારો થઈ, ગૃહસ્થાદિમાં કમળપત્રની પેઠે અસંખ્ય રહી, ચરાચર જીવોનું સંરક્ષણ કરનારો બને. સૂર્ય અસ્ત પામે અને ફરી ઊગે તે દરમિયાન તમામ આહારસામગ્રીને મનથી પણ તેણે ન ઇચ્છવી. આહાર થોડો આપનારનો તિરસ્કાર ન કરવો; પરંતુ પોતાના પેટને નિયંત્રમાં રાખવું. તેમજ આહાર બિલકુલ ન મળે તો પણ ગમે તેમ ન બોલવું. ટૂંકમાં, તેણે સ્થિરાત્મા, અપભાષી અને મિતભોક્તા બનવું. લૂણુંસૂકું ગમે તેવું મળે તેનાથી પોતાનો નિર્વાહ ચલાવવો; જે મળે તેનાથી સંતુષ્ટ રહેવું;

૧. મૂળ : 'ઉંછં ચરેત્.'

૨. મૂળ : 'અપ્રાસુક' એટલે કે સજીવ.

થોડાની જ ઇચ્છા કરવી, અને થોડાથી જ તૃપ્ત થવું.
[૧૯-૨૫ ૨૮-૯]

નિઃસંસર્ગપણું

ભિક્ષુએ પોતાને માટે નિર્માણ થયેલા મકાનમાં કદી ન રહેવું; પરંતુ બીજા માટે તૈયાર થયેલા^૧ તેમજ મળ-મૂત્રાદિ ત્યાગવાની ભૂમિયુક્ત, તથા સ્ત્રીઓ, પશુઓ અને નપુંસકો વિનાના સ્થળે ઉતારો કરવો. કેઈ સ્થળે પોતે એકલો ઉતર્યો હોય, તો ત્યાં સ્ત્રીઓને ધર્મકથા (પણ) કદી ન કહેવી. તેણે ગૃહસ્થોનો સંસર્ગ ન કરવો પરંતુ સાધુઓનો કરવો. કેઈ વખત ગૃહસ્થીઓનો સંસર્ગ કરવો જ પડે, તો પણ તેણે સ્ત્રીઓનો સંસર્ગ તો કદી ન કરવો. જેમ કૂકડાના બચ્ચાને બિલાડીનો ભય હંમેશાં રહેલો છે, તેમ બ્રહ્મચારી સાધુને સ્ત્રીશરીરનો ભય રહેલો છે. સાધુએ અસંકૃત સ્ત્રી તરફ કે તેના ચિત્ર તરફ પણ નજર ન કરવી; કદાચ નજર પડી જાય, તો પણ સૂર્ય તરફથી જેમ નજર પાછી ખેંચી લે, તેમ તેના ઉપરથી નજર ફેરવી લેવી. જેના હાથપગ કપાઈ ગયા હોય એવી સો વર્ષની (વૃદ્ધ) સ્ત્રીનો સંસર્ગ પણ સાધુએ ન કરવો. શારીરિક ટાપટીપ, સ્ત્રીનો

૧. એ જ વિશેષણ પથારી, આસન વગેરે વસ્તુઓને માટે પણ સમજવું.

સંસર્ગ, અને રસહાર અન્નપાન, એ વસ્તુઓ આત્મ-
ગવેષી મનુષ્ય માટે તાલપુટ^૧ વિષ જેવી છે. સ્ત્રીનાં
મનોહર અંગો તથા ઉપાંગો, તેમજ તેનાં મધુર
વચનો તથા કટાક્ષો તરફ સાધુએ ખ્યાલ ન કરવો.
કારણ કે એ વસ્તુ કામરાગની વૃદ્ધિ કરનારી છે.
બુદ્ધિમાન પુરુષે મનોહર પદાર્થો જોઈ તેઓમાં રાગ
ન કરવો, તથા અચુંદર પદાર્થો તરફ દ્વેષ ન કરવો;
કારણ કે, ભૌતિક પદાર્થોનાં પરિણામો અનિત્ય છે.
તેવાં અનિત્ય પરિણામોમાંથી તૃપ્તિ દૂર કરી,
અંતરાત્મામાં શીતળ થઈને વિહરવું. [પર-૬૦]

અહિંસા

પૃથ્વી વગેરે જીવવર્ગોની મન-વાણી-કાયાથી
હિંસા ન થાય તે રીતે ભિક્ષુએ વર્તવું. એમ કરનારો
સાધુ જ સાચો સંયમી છે. તેણે જમીન, ભીંત,
શીલા, ઢેકું વગેરે પૃથ્વીકાયોને ભાગવા નહિ કે
ખોતરવા નહિ; સજીવ^૨ પૃથ્વી ઉપર બેસવું નહિ;
રજવાળા આસન ઉપર બેસવું નહિ, અને બેસવું
હોય તો લૂછી સાફ કરીને તેમજ માલિકની પરવાનગી

૧. આતંત્રિય તાળવું ફેંટા નાખે તેવું.

૨. સજીવ એટલે અન્ય જીવજંતુયુક્ત પૃથ્વી એવા જ અર્થ
ન સમજવો; પરંતુ પૃથ્વી ખોતે જ જ્યાં સુધી અગ્નિ આદિથી
નિર્જીવ ન થઈ હોય ત્યાં સુધી સજીવ કહેવાય છે.

મેળવીને બેસવું. તે જ પ્રમાણે તેણે તાણું ઠંડું પાણી, કરા કે બરફને ઉપયોગમાં ન લેવાં. પોતાનું શરીર પાણીવાળું થયું હોય તો તેને લૂછવું નહિ કે ઘસવું નહિ. તે જ પ્રમાણે અંગારા, અગ્નિ, જ્વાળા, કે સળગતું ખોરિયું વગેરેને તેણે સંકેરવાં નહિ, ખોરવાં નહિ કે ખુઝાવવાં નહિ. તે જ પ્રમાણે વીંજણા વગેરેથી પોતાને કે બીજાને પંખો ન નાખવો. તે જ પ્રમાણે તૃણ, વૃક્ષ, ફલ કે મૂળને છેદવાં નહિ, સજીવ બીજને મનથી પણ ઇચ્છવાં નહિ તથા છોડવાઓવાળી જગા ઉપર, બીજ ઉપર, હરિયાળી ઉપર, લીલ^૧ ઉપર કે ટોપ ઉપર કદી ઊભા ન રહેવું. તે જ પ્રમાણે બે ઇન્દ્રિયવાળાં વગેરે જંગમ (ત્રસ) પ્રાણીઓની પણ તેણે વાણી કે કર્મથી હિંસા ન કરવી. દયાધિકારી સાધુએ તો નજરે ન પડે તેવાં નીચેનાં આઠ પ્રકારનાં સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓને પણ બચાવવાં :

૧. ઝાકળ, ધૂમસ, ઓસ વગેરેનાં સૂક્ષ્મ બિંદુઓ.
૨. વડ-ઊંમરો વગેરેનાં સૂક્ષ્મ ફૂલ.
૩. કુંથવા વગેરે સૂક્ષ્મ જંતુઓ.
૪. સૂક્ષ્મ ફીડિયારાં.
૫. ચોમાસામાં થતી સૂક્ષ્મ લીલ, ફૂગ વગેરે.
૬. ડાંગર વગેરે બીજોનું સૂક્ષ્મ મૂળ.
૭. જમીન જેવા

૧. મૂળમાં: ‘હદક’ છે. તેનો અર્થ ગ્રીકમાં ‘અનંત-વનસ્પતિવિશેષ’ કર્યો છે.

વર્ણના નવા ફૂટતા અંકુર. ૮. માખી વગેરેનાં સૂક્ષ્મ ઈંડાં. સંયમી સાધુએ આ સૂક્ષ્મ જીવોનું સ્વરૂપ સમજીને, ઇંદ્રિયોને નિગ્રહમાં રાખી, અપ્રમાદીપણે તેમને જોઈ-તપાસીને જ જોસવું, ઊભા રહેવું કે સૂવું. તેણે પોતાનાં પાત્ર, કંબળ, શય્યા, પથારી, આસન વગેરેને કાળજીપૂર્વક જોવાં-તપાસવાં; તથા લીંટ, બળખો અને મળ-મૂત્ર પણ નિર્જીવ સ્થળે જ જોઈ-તપાસીને નાખવાં. આમ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મ સર્વ ભૂત-પ્રાણીઓની હિંસામાંથી વિરત થઈ સાધુએ સમગ્ર જગતને (હિંસાદિ દોષથી કર્મેને અધીન બની નરકાદિ ગતિમાં ભમ્યા કરનારું) વિચારવું. [૧-૧૮]

ભિક્ષુ જે ઉત્તમ શ્રદ્ધા વડે પ્રવ્રજિત થયો હોય, તે શ્રદ્ધાનું તેણે આચાર્યસંમત મહાવ્રતો આદિ ગુણોની બાબતમાં યત્નપૂર્વક અનુપાલન કરવું. તપ, સંયમ અને સ્વાધ્યાયને સદા આચરનારો તે સાધુ ઇંદ્રિયો, વિકારો વગેરે શત્રુસેનાથી નિરુદ્ધ થવા છતાં, તપ વગેરે પોતાની શસ્ત્રસામગ્રીથી બરાબર પૂરો પડે છે. સ્વાધ્યાય અને સદ્ધ્યાનમાં રત, વિકારો વગેરેમાંથી પોતાનું રક્ષણ કરનાર, નિર્મળ અંતઃકરણયુક્ત તથા તપ આદિમાં પરાયણ એવા તે સાધુનો પૂર્વ જન્મનો કર્મભળ, અગ્નિથી સોનાનો મેલ જેમ નાશ પામી જાય તેમ નાશ પામી જાય

છે. પરિષદોનો જય કરનારો, નિતેન્દ્રિય, વિદ્યાવાન,
 મમત્વ વિનાનો, તથા અક્રિયન એવો તે સાધુ કર્મ-
 રૂપી વાદળ દૂર થતાં, મેઘ વિના શરદ ઋતુનો
 ચંદ્ર જેમ શોભે, તેમ શોભે છે, એમ હું કહું છું.
 [૬૧-૪]

વિનય

૧.

ગર્વ, ક્રોધ, માયા અને પ્રમાદને કારણે જે શિષ્ય ગુરુ સાથે રહીને વિનય નથી શીખતો, તેની તે ઊણુપ વાંસના ક્ષણની માફક તેના પોતાના જ નાશનું કારણ થાય છે. [૧]

જેઓ ગુરુને મંદ જાણીને, કે નાની ઉમરના જાણીને, કે ઓછું લાણેલા જાણીને તેમની અશ્રદ્ધા-પૂર્વક અવહેલા કરે છે, તેઓ તેમનું અનુસરણ કયાંથી કરી શકવાના? પ્રકૃતિથી કેટલાક પુરુષો મંદ હોય છે; તથા કેટલાક નાની ઉમરના પુરુષો શાસ્ત્રજ્ઞાન અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિયુક્ત હોય છે. પરંતુ નાના હો કે મોટા હો, મંદબુદ્ધિવાળા હો કે તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા હો, પરંતુ જે ગુરુ આચારવાન છે, તથા ગુણુનિષ્ઠ

છે, તેમનું અપમાન કરવું એ અગ્નિની પેઠે પોતાના સદ્ગુણોને ભસ્મીભૂત કરવા જેવું છે. જેમ ઝેરી^૧ નાગને નાનો જાણી કોઈ તેની છેડતી કરે, એ પોતાનો જ નાશ વહોરવા જેવું છે, તેમ ગુરુની અવહેલા કરનારો મંદભાગી પુરુષ જન્મમરણનો ચક્રાવો જ વહોરી લે છે. ઝેરી નાગ ગુસ્સે થાય તો બહુ તો જીવિતનો નાશ કરે; પરંતુ આચાર્ય અપ્રસન્ન થાય તો બોધિનો જ નાશ થાય અને પરિણામે અનંત જન્મ-મરણ કરવા પડે. જીવિતની ઇચ્છાવાળો હોઈને સળગતા અગ્નિમાં પ્રવેશ કરે, કે મહાઝેરી નાગને છંછેડે, કે હલાહલ વિષનું ભક્ષણ કરે, તેના જેવું ગુરુને અપ્રસન્ન કરનાર શિષ્યનું વર્તન છે. અરે, અગ્નિમાં પ્રવેશવા છતાં અગ્નિ ન બાળે, ઝેરી નાગ ચિડાવા છતાં ન કરડે, કે હલાહલ ખાવા છતાં પણ ન મરાય—એ બધું બનવું કદાચિત્ સંભવિત પણ છે; પરંતુ ગુરુની અવહેલા કરીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ તો અશક્ય વસ્તુ છે. માટે મોક્ષ-સુખાભિલાષીએ ગુરુની કૃપા પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. [૨-૧૦]

અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણ જેમ વિવિધ પ્રકારની આહુતિઓ અને મંત્રો વડે અભિષિક્ત અગ્નિને

૧. મૂળ : 'આશીવિષઃ'—જેની દાદમાં (આશી) ઝેર છે તેવો.

નમસ્કાર કરે છે,^૧ તેમ અનંતજ્ઞાની શિષ્યે પણ ગુરુની વિનયપૂર્વક શુશ્રૂષા કરવી. જેની પાસેથી ધર્મપદો શીખ્યા હોઈએ, તેના પ્રત્યે વિનયથી વર્તવું જોઈએ, તથા હંમેશાં માથું નમાવી, હાથ જોડી, મન-વાણી-કાયાથી તેનો સત્કાર કરવો જોઈએ.^૨ મુમુક્ષુ જીવને વિશુદ્ધ કરનાર લજ્જા, દયા, સંયમ, બ્રહ્મચર્ય વગેરે ગુણોનો જે ગુરુ મને સતત ઉપદેશ આપે છે, તે ગુરુને હું પણ સતત પૂજું. જેમ રાત્રી પૂરી થયા બાદ સૂર્ય સંપૂર્ણ ભરતક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે, તેમ આચાર્ય પણ પોતાના શાસ્ત્રજ્ઞાનથી, ચારિત્રથી અને બુદ્ધિથી સંપૂર્ણ પદાર્થોનું સ્વરૂપ પ્રકાશિત કરે છે. દેવોની મધ્યે ઇંદ્ર જેમ વિરાજે છે, તથા જેમ કાર્તિકીપૂર્ણિમાની રાત્રે^૩ નક્ષત્રો અને તારાગણોથી વીંટળાયેલો ચંદ્ર વાદળ વિનાના

૧. આગળ ઉદ્દે. ૩-૧માં આ ઉપમા વધુ સ્પષ્ટ છે: “અગ્નિ-હોત્રી જેમ જ્વળનો રહી અગ્નિની શુશ્રૂષા કર્યા કરે છે, તેમ.”

૨. સરખાવો સૂત્રકૃતાંગ, શ્રુત ૦ ૨. અધ્ય ૦ ૭, ગૌતમના શબ્દો: ‘હૈ! આયુષ્મન! કોઈ શિષ્ય શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પાસે ધર્મયુક્ત એક પણ આચાર્ય સુવાક્ય સાંભળવાનું કે શીખવાનું મળતાં આપણને આપણી બુદ્ધિથી વિચારતાં એમ લાગે કે, આજે આમણે મને ઉત્તમ યોગ-જ્ઞમના સ્થાને પહોંચાડ્યાં, તો આપણે પેલા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણનો આદર કરવો જોઈએ, પૂજ્યબુદ્ધિથી તેને નમસ્કાર કરવો જોઈએ તથા તેની ઉપાસના કરવી જોઈએ.’

૩. મૂળ: ‘કૌમુદીયોગયુક્ત’

નિર્મળ આકાશમાં શોભે છે, તેમ સાધુઓની વચમાં આચાર્ય શોભે છે. જ્ઞાનાદિ રત્નોની ખાણરૂપ, તથા ધ્યાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ, શીલ અને બુદ્ધિ વડે મોક્ષરૂપી મહાવસ્તુની આકાંક્ષા રાખનારા આચાર્યેનિ, તેમની પાસેથી તે ઉત્તમ રત્નો પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા ધર્માભિલાષી^૧ શિષ્યે વિનયથી આરાધવા જોઈએ તથા પ્રસન્ન કરવા જોઈએ. ગુરુ-સેવા બાબત આ બધા ઉપદેશો સાંભળીને મુમુક્ષુએ આચાર્યની પ્રમાદ-રહિતપણે શ્રદ્ધા કરવી. તેમ કરનારો શિષ્ય અનેક ગુણોની આરાધના કરીને અંતે સર્વોત્તમ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે, એમ હું કહું છું. [૧૧-૭]

૨

મૂળમાંથી જેમ વૃક્ષનું થડ થાય છે; થડમાંથી શાખાઓ થાય છે; શાખાઓમાંથી પ્રશાખાઓ થાય છે; પ્રશાખાઓમાંથી પાન થાય છે; અને પછી પુષ્પ ફળ અને રસ થાય છે; તેમ, ધર્મરૂપી વૃક્ષનું મૂળ વિનય^૨ એટલે કે કેળવણી છે. તેના વડે શીઘ્ર કીર્તિ તથા સંપૂર્ણ શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે; અને

૧. 'જ્ઞાનાદિ વડે બીજું કંઈ ફળ ન ઇચ્છનારા'—ટીકા.

૨. 'વિનય'નો અર્થ માત્ર સહ્યતા કે નમ્રતા નથી; 'જેનાથી આત્માને સિદ્ધિ પ્રત્યે દોરવામાં આવે (વિનીયતે) તે વિનય' એવો વ્યાપક અર્થ અહીં છે. જુઓ આ પ્રકરણને અંતે નોંધ.

અંતે કળના રસરૂપ મોક્ષ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. પણ જેવો જે મનુષ્ય ક્રોધી, મદમત્ત, અપ્રિયવક્તા, માયાવી, અને શઠ હોઈ, અવિનીત^૧ રહે છે, તે પ્રવાહમાં તણાતા કાષ્ટની પેઠે સંસારપ્રવાહમાં તણાયા કરે છે. ગુરુ વિવિધ ઉપાયો વડે વિનય અથવા સંસ્કાર આપવાનો પ્રયત્ન કરે છતાં જે મૂર્ખ ઊલટો ગુસ્સે થાય છે, તે પોતાને હાથે દિવ્ય લક્ષ્મીને જ લાકડી વડે પાછી કાઢે છે. [૧-૪]

હાથી, ઘોડા વગેરે સવારીનાં પ્રાણીઓમાં પણ જેઓ સુવિનીત હોય છે, તેઓને આભૂષણ, માવજત વગેરે કેટલી બધી ઋદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તથા તેઓ યશસ્વી થઈ કેલું સુખ ભોગવે છે; પરંતુ જે પ્રાણીઓ અવિનીત હોય છે, તેમની પાસે સામાન્ય ગદ્દાવૈતરું જ કરાવવામાં આવે છે; અને માવજત, આહાર વગેરેની બાબતમાં પણ તેઓ દુઃખ જ ભોગવે છે. તે પ્રમાણે જગતમાં જે સ્ત્રીપુરુષો સુવિનીત નથી હોતાં, તેઓને વધ-બંધનાદિ^૨ દુઃખો જ ભોગવ્યા

૧. કેળવાયેલ-સંસ્કારી નહીં એવો. જુઓ પા. ૧૦૪, નોં. ૨.

૨. મૂળમાં તેમની વિગતો આ પ્રમાણે આપી છે : તેમના શરીર ઉપર ચામુક વગેરેના પ્રહારના સોળ પડે છે; તેમની નાક વગેરે શુદ્ધિયા દાપેલી હોય છે; લાડી, તરવાર વગેરેના મારથી, કંઠાર વચનોથી તેમ જ બ્રૂખતરસથી તેઓ દુર્બળ, કુરુણ અને પરવશ બનેલાં હોય છે.

કરવાં પડે છે; પરંતુ સુવિનીત સ્ત્રીપુરુષો ઋદ્ધિ અને યશ પ્રાપ્ત કરી સુખી થાય છે. દેવોમાં પણ જેઓ સુવિનીત હોય છે, તેઓ ઇંદ્રાદિ પદ પ્રાપ્ત કરી, ઋદ્ધિ અને યશ યુક્ત બને છે, તથા સુખ ભોગવે છે; અને જેઓ અવિનીત હોય છે, તેઓ દાસ-નોકર વગેરેની સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી, દુઃખ ભોગવે છે.^૧ [૫-૧૧]

જે શિષ્યો આચાર્યો અને ઉપાધ્યાયોની સેવા કરે છે, તથા તેમનું કહ્યું કરે છે, તેઓની કેળવણી^૨ જ, પાણીથી સિંચાયેલાં વૃક્ષોની જેમ વધે છે. આ લોકમાં ઉપભોગ પ્રાપ્ત કરવા માટે હુન્નર-કારીગરી શીખવા ઇચ્છતા ગૃહસ્થ વર્ગના લોકો અને સુકુમાર શરીર-વાળા ગર્ભશ્રીમંતો પણ ગુરુને પૂજે છે, સત્કારે છે, નમે છે અને તેમની આજ્ઞામાં રહે છે; તેમજ ઘોર વધ-બંધન અને દારુણ પરિતાપ પણ સહન કરે છે. તો પછી અત્યાંત હિતરૂપ મોક્ષ તથા તેના સાધનરૂપ શાસ્ત્રજ્ઞાનની કામનાવાળો ભિક્ષુ આચાર્યના વચનનું ઉદ્ભવન કેવી રીતે કરી શકે? [૧૨-૬]

૧. દેવોમાં પણ સ્વામી, મંત્રી, પુરોહિત, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, સૈનિક, દાસ, અંત્યજ જેવા વર્ગો હોય છે. તે માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ’ પુસ્તક, પા. ૧૦૯; તથા તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૪-૪.

૨. મૂળ: ‘શિક્ષા.’ ‘બ્રહ્મભાગ્યવેદનાલક્ષણા — ભણવા અને આચારમાં મૂકવારૂપી.’ — ટીકા.

શિષ્ય હંમેશાં પોતાની શર્યા, આસન અને સ્થાન ગુરુ કરતાં નીચાં રાખે; ચાલતી વખતે પણ તેમની પાછળ, બહુ દૂર નહીં તેમજ બહુ જલદી નહીં એવી રીતે ચાલે; ગુરુના ચરણમાં નમસ્કાર પણ નીચો નર્મીને જ કરે; તથા કાંઈ પૂછવું-કરવું હોય ત્યારે પણ નીચો નર્મીને અંજલિ જોડે. તેમના દેહને પોતાનો દેહ, કે પોતાનું વસ્ત્રાદિ અડી જાય, તો ‘મારો અપરાધ ક્ષમા કરો; ફરીથી તેમ નહીં થાય’ એમ કહે. ગળિયા બળદને પરોણા વડે વારંવાર મારવામાં આવે છે, ત્યારે તે રથને વહન કરે છે; તેમ હુણ્દિ શિષ્ય પણ આચાર્ય વારંવાર ટોક્યા કરે ત્યારે જ તેમણે કહેલું કરે છે. પરંતુ બુદ્ધિશાળી શિષ્ય તો કાળ, ગુરુની ઇચ્છા, અને તે પૂરી કરવાનો યોગ્ય વિધિ એ બધું વિવિધ ઉપાયોથી^૧ પોતાની મેળે જ જાણી લઈ તેનો અમલ કરે છે. [૧૭-૨૦]

અવિનીત પુરુષોને વિપત્તિ છે; અને સુવિનીત પુરુષોને સૌ રૂડાં વાનાં છે, એમ જે બરાબર જાણે છે, તે જ સુશિક્ષિત થઈ શકે છે. જે ભિક્ષુ કોપી, ઋદ્ધિ અને ગૌરવમાં અભિનિવેશવાળો, ચુગલીખોર, કુકર્મ કરવામાં સાહસિક, હલકા લોકોનું કહ્યું કરનારો,

૧. ઉદ્દેશ. ૩-૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘તેમની નજર, કે ઇચ્છિત જોઈને.’ તેનો શિષ્ય બધાનો પૂજ્ય બને છે, એટલું ત્યાં વધારે છે.

ધર્મજ્ઞાન વિનાનો, વિનય જેવી વસ્તુ જ ન જાણનારો, તથા એકલપેટો છે, તેનો મોક્ષ નથી; પરંતુ જે ભિક્ષુ સદ્ગુરુની આજ્ઞામાં રહે છે, જે ધર્મનું રહસ્ય સમજ્યો છે, તથા જે વિનયની બાબતમાં કુશળ છે, તે આ હસ્તર પ્રવાહને તરી જાય છે, તથા કર્મેનો ક્ષય કરી, સિદ્ધિરૂપી ઉત્તમ ગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૧-૩]

૩

જે શિષ્ય સતત જાગ્રત રહી આચાર્યની શુદ્ધિ કરે છે, અને તેમની દૃષ્ટિ કે ઇશારામાત્રથી તેમની મરજી સમજી લઈ, તેનો અમલ કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧]

ગુરુ પાસેથી આચારાદિનું જ્ઞાન સાંભળવા ઇચ્છનારે હંમેશાં વિનયી થવું. પછી જ્યારે તેમનો ઉપદેશ મળે, ત્યારે જે રીતે તેમણે ઉપદેશ્યું હોય તે પ્રમાણે આચરણ કરવાનો ઇરાદો રાખી, જે શિષ્ય ગુરુનો અપરાધી નથી બનતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૨]

પોતાનાથી જ્ઞાનમાં અને સંયમમાં અધિક પુરુષ પ્રત્યે જે વિનય અને નમ્રભાવ દાખવે છે — પછી ભલે તે ઉંમરમાં નાનો હોય, વળી જે સત્યવાદી છે, વંદન-શીલ છે, તથા આજ્ઞાકારી છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૩]

જે ભિક્ષુ અપરિચિત લોકોને ઘેરથી થોડું થોડું વિશુદ્ધ^૧ ભિક્ષાન્ન હંમેશાં માગી લાવીને, સંયમ-જીવનમાં ઉપયોગી એવા શરીરના નિભાવને અર્થે જ ખાય છે; અને તે પણ ન મળે તો દિલગીર નથી થતો, કે મળે તો ખુશી નથી થઈ જતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૪]

પથારી, શય્યાસ્થાન, આસન, અન્ન અને પાન વધારે મળતાં હોય છતાં અલ્પ ઇચ્છા રાખી જે જરૂર પૂરતું જ લે છે, અને એ રીતે થોડાથી જ સંતુષ્ટ રહે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૫]

ઉત્સાહી મનુષ્ય ધન વગેરેની આશાથી લોઢાના કાંટા પણ સહન કરી લે છે; પરંતુ નિરીહ હોવા છતાં કઠોર વાણીરૂપી કાંટા જે સહન કરી લે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. કારણ કે લોઢાના કાંટા તો ભોંકાય ત્યારે જ એકાદ ક્ષણ દુઃખ આપે છે, તેમ જ તેમને સહેલાઈથી ખેંચી પણ શકાય છે; પરંતુ કઠોર વાણીરૂપી ગ્રાહ્ય ભોંકાયા પછી તેને દૂર કરવું મુશ્કેલ છે; તેમ જ તેનું વેર જન્મોજન્મ પહોંચે છે અને દુર્ગતિઓરૂપી મહાભયનું કારણ થઈ પડે છે. કઠોર-વાણી કાનમાં પેસતાં જ દૌર્ભાગ્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

૧. ભિક્ષાના દોષો વિનાનું. તેમના વર્ણન માટે બુદ્ધે આ માળાનું 'યોગશાસ્ત્ર' પુસ્તક પા. ૧૪૭ દેવ.

જિતેન્દ્રિય થઈને જે પરમ શૂરવીર ભિક્ષુ તેના પ્રહારોને ધર્મખુદ્ધિથી^૧ સહન કરી લે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૬-૮]

જે ભિક્ષુ પીઠ પાછળ કેાઈની નિંદા નથી કરતો, પ્રત્યક્ષમાં પણ વિરોધ ઊભો થાય તેવી, તેમ જ નિશ્ચયાત્મક^૨ કે સામાને અપ્રિય લાગે તેવી વાણી નથી બોલતો, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૯]

જે ભિક્ષુ આહારાદિમાં લુબ્ધ નથી; છળકપટ કે કુટિલતા વિનાનો છે; યુગલીખોર નથી; કશું ન મળે તો દીન બની જતો નથી; બીજા પાસે પોતાનાં વખાણ કરાવતો નથી કે પોતે બીજા આગળ પોતાનાં વખાણ કરતો નથી; તથા જેને નટ-નૃત્ય વગેરેનું કુતૂહલ નથી, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૦]

‘ગુણો વડે જ સાધુ થવાય છે, અને દુર્ગુણો વડે જ અસાધુ થવાય છે; માટે સાધુગુણોનો સ્વીકાર કરવો અને અસાધુગુણોનો ત્યાગ કરવો’ એમ જે પોતાની જાતને સમજાવે છે. તથા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી, સમભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૧]

૧. ‘અશક્તિ વગેરેને કારણે નહીં; પરંતુ સહન કરવું એ ધર્મરૂપ છે, એમ માનીને’—ટીકા.

૨. ભવિષ્યને લગતી બાબતોમાં ‘હું આમ કરીશ જ’ એ પ્રમાણે.

નાનો કે મોટો, સ્ત્રી કે પુરુષ, સાધુ કે ગૃહસ્થ, કોઈની પણ અવજ્ઞા ન કરવી કે તિરસ્કાર ન કરવો. એ પ્રમાણે માન અને ક્રોધનો જે ત્યાગ કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૨]

પૂજા—સત્કારાદિથી સંમાનિત કરેલા જે આચાર્યો પોતાનું જ્ઞાનદાનાદિથી સંમાન કરે છે; તેમ જ પિતા જેમ કન્યાને પાળી-પોષી યોગ્ય કુલમાં ઠેકાણે પાડે છે, તેમ જે આચાર્યો પોતાને યોગ્ય માર્ગે સ્થાપિત કરે છે, તેવા માનાહં તપસ્વી આચાર્યોનું જે જિતેન્દ્રિય તથા સત્યપરાયણ ભિક્ષુ સંમાન કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૩]

તેવા ગુણસાગર ગુરુનો સદુપદેશ સાંભળી જે બુદ્ધિમાન ભિક્ષુ તે પ્રમાણે આચરણ કરે છે, તથા પંચ-મહાવ્રતના પાલનમાં તત્પર થઈ, મન—વાણી—કાયાનું અનિષ્ટમાંથી રક્ષણ કરે છે, તેમ જ ક્રોધ-લોભ-માન અને માયારૂપી ચાર કષાયોને દૂર કરે છે, તે બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૧૪]

એ પ્રમાણે સતત ગુરુસેવા કરનારો મુનિ શાસ્ત્રજ્ઞાન તથા તેના અનુભવમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરી, પૂર્વે બાંધેલી કર્મરજ બંધેરી નાખી, પ્રકાશયુક્ત તથા અનુપમ એવી સિદ્ધગતિ પ્રાપ્ત કરે છે. [૧૫]

મેં આ પ્રમાણે સાંભળ્યું છે. ભગવાન મહાવીરે એવું કહ્યું છે કે : જિતેન્દ્રિય પુરુષો વિનય, શ્રુત^૧, તપ અને આચાર એ ચાર સમાધિસ્થાનોમાં^૨ પોતાની જાતને યોજે છે. [૧]

તેમાં વિનયસમાધિના પાછા ચાર પ્રકાર છે : ૧. ગુરુ કહે ત્યારે સાંભળવાની ઇચ્છા રાખવી. ૨. તેને બરાબર સમજવું. ૩. તે પ્રમાણે આચરણ કરવું. ૪. અને તે બાબતનો મદ ન કરવો. [૨]

તે જ પ્રમાણે શ્રુતસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે : ૧. મને શાસ્ત્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૨. હું એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈશ એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૩. શુદ્ધ ધર્મ જાણીને તેમાં હું મારી જાતને સ્થાપિત કરીશ, એ ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. ૪. તથા શુદ્ધ ધર્મમાં જાતે નિયત થયા પછી બીજાને પણ તેમાં સ્થાપિત કરી શકીશ એવા ખ્યાલથી અધ્યયન કરવું. [૩]

તપસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે : ૧. ઇહલૌકિક ક્ષણની ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૨. પારલૌકિક ક્ષણની

૧. 'શ્રુત' એટલે શાસ્ત્ર.

૨. 'સમાધિ' એટલે પરમાર્થતઃ આત્માનું હિત. મુખ, સ્વાસ્થ્ય. ---દીન.

ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૩. કીર્તિ અને પ્રશંસા^૧ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી તપ ન કરવું. ૪. અને કર્મનાશ સિવાય બીજા કશા હેતુથી તપ ન કરવું. એ પ્રકારે કર્મનાશ સિવાય બીજા કશા ક્ષણની આશા વિના જે ભિક્ષુ હંમેશાં વિવિધ પ્રકારના ગુણોયુક્ત તપમાં રત રહે છે, તે પોતાનાં જૂનાં પાપ ખંખેરી નાખે છે. [૪]

તેજ પ્રમાણે આચારસમાધિના પણ ચાર પ્રકાર છે :

૧. ઇહલૌકિક ક્ષણની ઇચ્છાથી આચાર ન પાળવો; ૨. પારલૌકિક ક્ષણની અપેક્ષાથી આચાર ન પાળવો; ૩. કીર્તિ અને પ્રશંસા^૧ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી આચાર ન પાળવો; ૪. અને અહિંત લગવાને કહેલા હેતુ સિવાય (એટલે કે મોક્ષના પ્રયોજન સિવાય) બીજા હેતુથી આચાર ન પાળવો. જે ભિક્ષુ જિનવચનોમાં રત હોય; બડબડિયો ન હોય; પ્રતિપૂર્ણ હોય; અત્યંત મોક્ષાર્થી હોય; ઇન્દ્રિયનિગ્રહી હોય અને મોક્ષસાધક હોય, તે આચારસમાધિયુક્ત કહેવાય. [૫]

૧ જૂનમાં તેને માટે કીર્તિ, વર્ણ, શબ્દ અને શ્લોક -- એવા શબ્દો છે. કીર્તકાર તેમના અર્થ કરતાં જણાવે છે કે, બધી દિશાઓમાં આપેલો યશ તે કીર્તિ; એક દિશામાં આપેલો યશ તે વર્ણ; અર્ધી દિશામાં આપેલો તે શબ્દ; અને તે સ્થાનમાં જ આપેલો (સ્થાનિક) યશ તે શ્લોક.

ઉપર જણાવેલ ચારે સમાધિઓને સેવનારો ભિક્ષુ વિશુદ્ધ અને સ્થિરચિત્ત બની, પોતાને માટે વિપુલ, હિતકર સુખયુક્ત અને કલ્યાણકારી સ્થાન તૈયાર કરે છે; જન્મમરણમાંથી મુક્ત થાય છે; અને આ શરીરનો^૧ ત્યાગ કરી, કાં તો શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે; અથવા થોડુંઘણું કર્મ ભોગવવું બાકી રહ્યું હોય તો મહાકલ્પિશાળી દેવ થાય છે, એમ હું કહું છું. [૬-૭]

નોંધ :

વિનીત અને અવિનીત : ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં (અ. ૧૧) વિનીત અને અવિનીતનાં જે લક્ષણ જણાવ્યાં છે, તે ટૂંકમાં અહીં આપ્યાં છે. વિશેષ માટે જુઓ આ માળાનું ‘અંતિમ ઉપદેશ પુસ્તક’ પા. ૫૩.

‘જેણે શાસ્ત્રનો મર્મ જાણ્યો નથી, જે અહંકારી છે, જે લુબ્ધ છે, જે ઇન્દ્રિયનિગ્રહી નથી, તથા જે નિરંતર લપલપ કર્યા કરે છે, તે (ઘણું, બણ્યો હોય તોય) વિનીત ન કહેવાય.

નીચેનાં પાંચ કારણથી સાચું શિક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી :

માન, ક્રોધ, પ્રમાદ, રોગ અને આળસ.

નીચેનાં આઠ કારણથી માણસ સુશિક્ષિત કહેવાય છે :
તે હસનશીલ નથી હોતો; સતત ઇન્દ્રિયનિગ્રહી હોય છે;

૧ મૂળ : ‘इत्यंस्थं’—આ, આવું એવો અપદેશ કરી શકા તેવું.

બીજને ચોટ લાગી જાય તેવું બોલતો નથી; સુશીલ હોય છે; દુરાચારી નથી હોતો; રસલંપટ નથી હોતો; સત્યમાં રત હોય છે; તથા ક્રોધી નથી હોતો.

ત્રીચેના ૧૪ દોષોવાળો મુનિ અવિનીત કહેવાય છે અને તે નિર્વાણ પામી શકતો નથી : તે વારંવાર ગુસ્સે થઈ જાય છે; તેનો ક્રોધ ઝટ શમતો નથી; કાઈ તેની સાથે મિત્રતાની રીતે બોલવા જાય, તો પણ તેનો તિરસ્કાર કરે છે; શાસ્ત્ર ભણીને અભિમાન કરે છે; બીજના દોષોની ખાદણી કરે છે; મિત્રો ઉપર પણ ગુસ્સે થઈ જાય છે; પોતાના પ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભૂંડું બોલે છે; કાઈ પણ આગ્રતમાં ઝટ સોગંદ ખાય છે; મિત્રનો પણ દ્રોહ કરે છે; અહંકારી હોય છે; હુબ્ધ હોય છે; ઇન્દ્રિયનિગ્રહી નથી હોતો; એકલપેટો હોય છે; અને અધાને અપ્રીતિકર હોય છે.

ત્રીચેનાં પંદર કારણથી બુદ્ધિમાન માણસ મુનિનીત કહેવાય છે : તે અનુદ્યત હોય છે; આંપક્ષો નથી હોતો; કપટી નથી હોતો; કટૂહલી નથી હોતો; કાઈનો તિરસ્કાર નથી કરતો; તેનો ક્રોધ ઝટ ઊતરી જાય છે; મિત્રતાથી વર્તનાર પ્રત્યે તે સહભાવ રાખે છે; શાસ્ત્ર ભણીને તે અભિમાન નથી કરતો; અહંકારી નથી હોતો; કાઈની ખાતરણી નથી કર્યા કરતો; મિત્રો ઉપર ગુસ્સે નથી થતો; અપ્રિય મિત્રનું પણ પીઠ પાછળ ભલું જ બોલે છે; ટંટોદ્રિસાદ નથી કરતો; જાતવાન^૧ હોય છે; તથા એકાગ્ર હોય છે.

૧. જાતવાન બળદની પેઠે બાંચકેસો ભાર વહન કરનારો.

ઉપસંહાર

જ્ઞાની પુરુષોના ઉપદેશથી સંસારત્યાગ કર્યા બાદ હંમેશાં તીર્થંકર વગેરે તત્ત્વજ્ઞાનીઓનાં વચનોમાં જ લીન રહેવું; અને તે પ્રમાણે જ વર્તવું. જે લિક્ષુ એક વખત વિષયભોગોનો ત્યાગ કર્યા બાદ ફરીથી સ્ત્રીઓને વશ નથી થતો, અર્થાત્ ઓકેલું પાછું નથી પીતો, તે જ સાચો લિક્ષુ છે. [૧]

સાચા લિક્ષુએ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરનાં વચનોમાં શ્રદ્ધા કરવી, તથા પાંચે મહાવ્રતોનું બરાબર પાલન કરીને કર્મબંધનનાં પાંચ મુખ્ય દ્વારો બંધ કરી દેવાં. એટલે કે, તેણે અહિંસાનું સૂક્ષ્મતાથી પાલન કરવું; અને છયે જીવવર્ગોને પોતાના સમાન ગણી તેમનો વધ ન થાય તે માટે કાળજી રાખવી: જેમકે, તેણે

પૃથ્વીને ખણવી નહીં કે ખણાવવી નહીં; ઠંડું પાણી પીવું નહીં કે પિવરાવવું નહીં; તીક્ષ્ણ શસ્ત્રરૂપ અગ્નિ સળગાવવો નહીં કે સળગાવરાવવો નહીં; પંખા વગેરે વડે પવનને વીંજવો નહીં કે વીંજાવવો નહીં; હરિયાળીને છેદવી નહીં કે છેદાવવી નહીં; બીજોનો હંમેશાં ત્યાગ કરવો; સજીવ વસ્તુઓનું ભક્ષણ ન કરવું; તેમ જ અન્ન સંધતાં પૃથ્વી, તૃણ, અને કાષ્ટ વગેરેમાં રહેલા સ્થાવર-જંગમ જીવોનો વધ થતો હોવાથી, પોતાને ઉદ્દેશીને તૈયાર થયેલો આહાર ખાવો નહીં, તેમ જ સંધવો-સંધાવવો નહીં^૧. [૨-૫]

એ પ્રમાણે અપરિગ્રહ સુધીનાં પાંચે મહાવ્રતો તેણે કાળજીપૂર્વક પાળવાં. તેણે ધન, સોનું, રૂપું વગેરેનો ત્યાગ કરવો; તેમ જ, ગૃહસ્થો સાથેનો સંજંધ, ક્રોધ, લોભ, માન અને માયાનો પણ ત્યાગ કરી, બુદ્ધનાં વચનમાં નિત્ય પ્રયત્નશીલ રહેવું. તેણે અમૂઢપણે એવી સમ્યક્ શ્રદ્ધા રાખવી કે, જ્ઞાન, તપ અને સંયમ એ જ સાચો માર્ગ છે. જે ભિક્ષુ મન-વાણી-કાયાને નિયંત્રિત કરી, તપ વડે પુરાણાં પાપોને ખંખેરી નાખે છે, તે જ સાચો ભિક્ષુ છે. તેણે વિવિધ ખાન-પાન મેળવીને, ‘કાલે કે પરમ-

૧. મૂળમાં બધે છેવટે એવો સંજંધ જોડાયો છે કે, ‘એમ જે ન કરે તે સાચો ભિક્ષુ છે.’

દિવસે કામ આવશે' એમ માની તેનો સંગ્રહ કરવો નહીં કે કરાવવો નહીં, પરંતુ બીજા સાધર્મિકોને પોતે મેળવેલાં અન્નપાનમાં ભાગ પડાવવાનું નિમંત્રણ આપીને ખાવું; અને ખાઈને સ્વાધ્યાયમાં જ રત થવું. [૬-૮]

સત્ય વાણી બોલવાની સાથે જ તેણે કલેશ ઊભો કરે તેવી વાણી ન બોલવી; તેમ જ અનુદ્યત ઇન્દ્રિય-વાળા તથા રાગાદિરહિત થઈને કોઈની ઉપર ગુસ્સો ન કરવો. સાચો ભિક્ષુ હંમેશાં સંયમમાં જ લવલીન રહે છે તથા અનાકુલપણે વિચરે છે. માન્ય પુરુષોનો તે કદી અનાદર નથી કરતો. સાચો ભિક્ષુ બીજાનાં મર્મવેધી વાગ્યાણો તેમ જ તિરસ્કાર સહન કરે છે; તથા અત્યંત ભયજનક શબ્દો કે અદૃહાસ્યો બંનેનાં સુખદુઃખ સમાનરૂપે સહન કરી લે છે. [૬-૧૧]

તેણે બીજાં વિધ્નો કે સંકટોને પણ તેવી જ રીતે સહન કરી લેવાં. સ્મશાનમાં કોઈ તપક્રિયા^૧ અંગીકાર કરીને બેઠો હોય, તો ત્યાંની ડરામણી પરિસ્થિતિ દેખીને તે ડરી જાય નહીં; પરંતુ વિવિધ ગુણ અને તપમાં નિરંતર રત રહી, શરીરની પણ પરવા ન કરે. તેણે પોતાના શરીરની અભિકાંક્ષા ન રાખવી; તેમજ કોઈ તિરસ્કાર કરે, મારે, કે કાપે તો પણ

૧. મૂળ : 'પ્રતિમા'. ભિક્ષુની ૧૨ પ્રતિમાઓ માટે જુઓ આ માળાનું 'સંયમધર્મ' પુસ્તક, પા. ૨૦૦-૧.

પૃથ્વી જેવા સહનશીલ થવું. તેણે કળની આકાંક્ષા ન રાખવી તથા અકુતૂહલી થવું. બધાં સંકટોને શરીરથી પણ^૧ સહન કરી લઈ, તેણે પોતાના આત્માનો જન્મમરણના ચક્રમાંથી ઉદ્ધાર કરવો. જન્મમરણને મહા બયરૂપ જાણી, ભિક્ષુએ શ્રમણમાર્ગમાં જણાવેલા તપમાં સ્થિત થવું. સાચો ભિક્ષુ હાથ, પગ, વાચા અને ઇન્દ્રિયોનો સંયમ કરે; આત્મા (—ના પ્રશસ્ત ધ્યાન) માં જ રત થાય; તથા તે ધ્યાનનું સંપાદન કરનારા ગુણોમાં સ્થિત થઈ, શાસ્ત્ર અને તેના અર્થનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે. [૧૨-૫]

તે વસ્ત્રાદિ સામગ્રીમાં અનાસક્ત રહે, અન્નાદિમાં અલુબ્ધ રહે, તથા ઊંચાં-નીચાં બધાં ઘરોમાંથી અપરિચિતપણે થોડું થોડું અન્ન માગી લાવે. તે કશું ખરીદે નહીં, વેચે નહીં, કે સંઘરે નહીં; તથા સર્વ પ્રકારના સંગોમાંથી વિરત થાય. જે ભિક્ષુ અચપળ છે; રસોમાં આસક્તિ વિનાનો છે; ભિક્ષાવૃત્તિથી જીવે છે; જીવનની અભિકાંક્ષા વિનાનો છે; ઋદ્ધિ, સત્કાર અને પૂજનનો ત્યાગ કરનારો છે; એકાગ્રચિત્ત છે; તથા કામના વિનાનો છે, તે જ સાચો ભિક્ષુ છે. [૧૬-૭]

૧. ‘માત્ર મનથી કે વાળીથી નહીં’, પરંતુ શરીરથી પણ.’
—ટીકા.

ઠરેકને પોતાનાં પુણ્ય-પાપ જાતે ભોગવવાનાં છે એમ જાણી, તેણે ‘સામો માણસ કુશીલ છે’ એમ ન બોલવું; તેમજ જેથી બીજાને કાંઈ ગુસ્સો થાય તેવું પણ ન બોલવું. પોતામાં કાંઈ ગુણાદિ હોય તેનો તેણે ગર્વ ન કરવો. ટૂંકમાં, તેણે જાતિ, રૂપ, લાલ, વિદ્યા વગેરે સર્વ મહોનો^૧ ત્યાગ કરી, ધર્મધ્યાનમાં^૨ જ રત રહેવું. [૧૮-૯]

તે મહામુનિએ હંમેશાં આર્યોએ જણાવેલા શુદ્ધ ધર્મમાર્ગનો જ ઉપદેશ કરવો; તથા જાતે ધર્મમાં સ્થિત થઈ, બીજાને પણ તેમાં સ્થાપિત કરવા. સર્વ પ્રકારના કુશીલનો તથા હાસ્ય-પ્રહાસ્યનો^૩ તેણે ત્યાગ કરવો. એ પ્રમાણે નિત્ય હિતકર એવા મોક્ષમાર્ગમાં સ્થિત થયેલો તે ભિક્ષુ આ અપવિત્ર અને અનિત્ય એવા દેહવાસનો ત્યાગ કરી, તથા જન્મમરણનું બંધન ત્યાગી, અપુનરાગમનવાળી સિદ્ધગતિને પામે છે, એમ હું કહું છું. [૨૦-૧]

૧. જાતિ, કુલ, રૂપ, તપ, શ્રુત (શાસ્ત્રજ્ઞાન), લાલ, ઐશ્વર્ય, અને પ્રજ્ઞા એ આઠને લગતા આઠ મહ છે.

૨. ધાર્મિક વિષયોનું કે, શાસ્ત્રમાં જણાવેલ પ્રકારે ધ્યાન કરવું તે ધર્મધ્યાન. ધર્મધ્યાન શબ્દના પારિભાષિક અર્થ વગેરે માટે જુઓ આ માળાનું ‘યોગશાસ્ત્ર’ પુસ્તક, પા. ૧૦૭.

૩. મૂળમાં ‘હાસ્યકુહક.’

નોંધ

મૂળમાં આ અધ્યયનનું નામ ‘સભિક્ષુ’ છે. ભદ્રબાહુ-સ્વામી પોતાની નિર્યુક્તિમાં (૩૨૯) જણાવે છે કે, આ અધ્યયનમાં ‘સભિક્ષુ’ શબ્દનો ‘સ’ અક્ષર, નિર્દેશ તેમજ પ્રશંસા બંને અર્થોમાં લાગુ પડે છે. ‘જે બાબતો દશવૈકાલિકમાં કર્તવ્ય તરીકે જણાવી છે, તેમનું યથાશક્તિ પાલન કરવા માટે જે મુમુક્ષુ ભિક્ષાચર્યા સેવે છે (પેટ ભરવા નહિ), તે જ (સાચો) ભિક્ષુ છે,’ એ નિર્દેશનો અર્થ થયો. અને ‘જે ભિક્ષુ બીજા પેટભરા અને ગુણરહિત પરિવારજનોની પેટે આચરણ ન કરતાં આ શાસ્ત્રના સારભૂત છેલ્લા અધ્યયનમાં જણાવેલ ગુણોયુક્ત થાય છે, તે સદ્ ભિક્ષુ છે,’ એ પ્રશંસાનો અર્થ થયો. [૩૩૦-૧]

ભિક્ષુ શબ્દનું નિરુક્ત નિર્યુક્તિમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે :

જે સાધુ શાસ્ત્રજ્ઞાનયુક્ત થઈ, બાહ્ય અને આંતર તપ વડે આઠ પ્રકારના કર્મને ભેદી નાખે છે (મિનત્તિ), તે ભિક્ષુ છે. [૩૪૨]

અથવા તો માત્ર ભિક્ષા વડે જેની આજીવિકા છે, તે ભિક્ષુ કહેવાય. [૩૪૪]

અહીં પણ પ્રથમ અધ્યયનમાં ‘શ્રમણ’ શબ્દના પર્યાયો આપ્યા હતા તે પ્રમાણે ‘ભિક્ષુ’ શબ્દના પર્યાયો નિર્યુક્તિમાં આપ્યા છે. અહીં નીચેના પર્યાયો વધારે છે :

બ્રાહ્મણ : વિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી હોવાથી.

સાધુ : નિર્વાણસાધક યોગ સાધતો હોવાથી. [૩૪૭]

નિર્યુક્તિમાં ભિક્ષુનાં 'લિંગો' એટલે કે લક્ષણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યાં છે :

‘સંવેગ’ : એટલે કે મોક્ષસુખની અભિલાષા; ‘નિર્વેદ’ : એટલે કે સંસારવિષયક અણુગમો; ‘વિષયવિવેક’; ‘સુશીલ-સંસર્ગ’ (સત્સમાગમ); ‘આરાધના,’ એટલે કે મોક્ષમાર્ગનું સેવન (અથવા અંતકાળે અન્નાદિનો ત્યાગ કરવો તે); તપ, જ્ઞાન, દર્શન (શ્રદ્ધા), ચારિત્ર, વિનય, ક્ષાંતિ, માર્દવ, ઋણુતા, વિમુક્તતા (અનામક્રિત), અદીનતા, તિતિક્ષા અને આવશ્યક પરિશુદ્ધિ (આવશ્ય કરવાનાં કર્તવ્યો પરિપૂર્ણ રીતે કરવાં તે). [૩૪૮-૯]

ઉપસંહાર કરતાં બદ્ધબાહુસ્વામીએ જણાવ્યું છે કે :

જો ભિક્ષુ ગુણરહિતો ભિક્ષુ ગિણ્હૃદ ન હોઈ સો ભિક્ષુ ।

વર્ણેણ જુત્તિસુવર્ણગં વ અસર્હ ગુણનિહિમ્મિ ॥ ૩૫૬ ॥

‘જે ભિક્ષુ ચિત્તસમાધિ વગેરે ભિક્ષુગુણો વિનાનો છે, તે માત્ર ભિક્ષા ખાવાથી ભિક્ષુ થઈ શકતો નથી. જેમ અનાવટી સોનું સોનાનો રંગ માત્ર ધારણ કરવાથી તેના બીજા ગુણો વિના સોનું થઈ શકતું નથી તેમ.*

* ઉપરની ગાથામાં સોનાના ગુણો નીચે પ્રમાણે જણાવ્યા છે : વિષનો ધાત કરવાને સમર્થ, રસાયણરૂપ, માંગલિક, વાળી શકાય તેવું, સારયુક્ત, અગ્નિથી ન બળે તેવું, અને કટાય નહિ તેવું. (આ ઉપરાંત ‘તપાવે ત્યારે જમણી તરફ વળતું,’ (પ્રદક્ષિણાવર્ત) એવું વિશેષણ પણ છે.)

સમીક્ષાંજનો ઉપદેશ

ખંડ ૨ જો

પૂર્તિઓ

રતિવાક્ય^૧

હૈ સાધુ ! સંસારત્યાગ કર્યા બાદ ઠંડી વગેરે શારીરિક દુઃખો કે કામવાસના વગેરે માનસિક દુઃખો ઉત્પન્ન થવાથી તને તારા સંયમમાર્ગમાં ઉદ્વેગ થાય, અને તેનો ત્યાગ કરવાનો તને વિચાર આવે, તો તેમ કરતા પહેલાં નીચેનાં ૧૮ પદો ઉપર બરાબર વિચાર કરજે. કારણ કે તે પદો ઘોડાની લગામ જેવાં, હાથીના અંકુશ જેવાં અને વહાણના સઠ જેવાં છે.

તે આ પ્રમાણે છે :

૧. ધર્મમાં રતિ-પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનાર વાક્યો. આ તથા પછીનું એ બે અધ્યયનો ‘ચૂડા’ (પૂર્તિ)રૂપ છે. મૂળ સૂત્રમાં જે વસ્તુઓ ગૃહીત હોય, પરંતુ સીધી કાઢી ન હોય, તેનો સંગ્રહ તે ચૂડા.

૧. આ અધમ કાલમાં^૧ મહામુશ્કેલીએ આ-
જીવિકા ચલાવી શકાય તેમ છે.^૨

૨. ગૃહસ્થીઓના કામભોગો પણ અસાર તેમ
જ અત્પ્રકાલિક હોય છે.

૩. મનુષ્યો પણ બહુ કપટી બની ગયા છે.

૪. અત્યારનું (સંયમી જીવનનું) આ દુઃખ
પણ હંમેશ રહેવાનું નથી.

૫. ભિક્ષુપણું છોડીને ગૃહસ્થાશ્રમમાં જતાં હીન
લોકોની પણ ખુશામત કરવી પડશે.

૬. ઓકેલું ફરી પીવું પડશે.

૭. હલકી ગતિને હાથે કરી સ્વીકારવા જેવું થશે.

૮. પુત્ર-સ્ત્રી વગેરે પાશોમાં બંધાયેલા ગૃહસ્થને
મોક્ષધર્મની પ્રાપ્તિ કે તેનું પાલન દુર્લભ છે.

૯. વિવિધ રોગો તેના વિનાશનું કારણ થઈ
પડે છે.^૩

૧. મૂળમાં ‘દુષ્પમા’ શબ્દ છે. તેના પારિભાષિક અર્થ માટે
જીવ્યા પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૧.

૨. હરિભદ્રસૂરિ જણાવે છે કે, જે હત્તમ ભોગો મેળવી
શકવાના ન હોય, તે પછી દુગતિના કારણરૂપ ગૃહસ્થાશ્રમમાં
પાછા જઈને પણ શો લાભ ?

૩. ‘સાધુ તો એવા મારક રોગો આવતાં અન્નાદિનો ત્યાગ
કરી સુખે શરીરનો અંત લાવી શકે; પરંતુ ગૃહસ્થને તો પોતાનાં
સ્ત્રી-પુત્રના ભરણપોષણની ચિંતા રહેતી હોવાથી, તેને માટે રોગાદિ
ભારે વિનાશરૂપ થઈ પડે છે.’

૧૦. વિવિધ સંકલ્પો પણ તેના વિનાશનું કારણ થઈ પડે છે.

૧૧. ગૃહસ્થને ખેતી, વેપાર, ઢારઢાંખર વગેરેની અનેક ચિંતાઓ કરવાની હોય છે; જ્યારે ભિક્ષુને તે બાબતની નિરાંત હોય છે.

૧૨. ગૃહસ્થાશ્રમ બંધનરૂપ છે; જ્યારે ભિક્ષુ-જીવન મુક્તિરૂપ છે.

૧૩. ગૃહસ્થાશ્રમ સર્વોપ^૧ છે; જ્યારે ભિક્ષુ-જીવન નિર્વોષ છે.

૧૪. ગૃહસ્થોના કામભોગો પડાવી લેવાની ઇચ્છા બહુ લોકો કરતા હોય છે.^૨

૧૫. ગૃહસ્થ સ્ત્રી-પુત્રાદિને માટે વિવિધ કર્મો કરે છે, પરંતુ પોતાનું પાપ-પુણ્ય તો દરેકને પોતે જ ભોગવવું પડે છે, તેમાં કોઈ ભાગ પડાવતું નથી.

૧૬. મનુષ્યોનું આયુષ્ય દાસની આણી ઉપર ચોટેલા પાણીના બિંદુ જેવું અત્યંત ચંચલ છે.^૩

૧. હિંસાદિ કરવાં પડતાં હોવાથી.

૨. એટલે કે ચોરો, રાત્નઓ વગેરે ગૃહસ્થના ધન-સ્ત્રી વગેરે ભોગો પડાવી લેવા ઇચ્છા કરતા હોય છે. તેથી, સમઢીના હાથમાં માંસનો લોચો આવતાં બધા કાગડાઓ તેની પાછળ દરી વળે છે, અને તેને ચાંચો મારી હેરાન કરી મૂકે છે, તેવી ગૃહસ્થની દશા હોય છે.

૩. એટલે કે, સાધુ ભોગ ભોગવવા ગૃહસ્થાશ્રમી થાય, પરંતુ

૧૭. મેં ખરેખર પૂર્વે બહુ પાપકર્મ કર્યું હશે !^૧

૧૮. એ બધાં જે પાપકર્મ મેં પૂર્વે આચર્યાં છે, તેમને ભોગવીને જ કે તપથી તેમનો ક્ષય કરીને જ તેમાંથી છૂટું થઈ શકાશે; એમ ને એમ નહીં જ છુટાય !

શ્લોકો

અનાયં બુદ્ધિવાળો, તથા ભોગોમાં આસક્ત એવો મૂઢ ભિક્ષુ જ્યારે ધર્મનો ત્યાગ કરે છે, ત્યારે તે ભવિષ્યકાળનો વિચાર નથી કરતો. [૧]

પરંતુ સર્વ ધર્મોમાંથી પરિભ્રષ્ટ થઈ ગૃહસ્થી બન્યા બાદ, તે મૂર્ખ મનુષ્ય સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વી પર પડેલા ઇંદ્રની જેમ દુઃખી થાય છે. [૨]

પ્રથમ તો તે બધાનો વંદનીય હતો, પૂજ્ય હતો તથા માન્ય હતો; પરંતુ પછી તે અવંદનીય, અપૂજ્ય અને અમાન્ય બની જાય છે; તથા સ્થાનભ્રષ્ટ થયેલા દેવની જેમ, રાજ્યભ્રષ્ટ થયેલા રાજાની જેમ,

ભોગો ભોગવવાના શરૂ થાય ત્યાર પહેલાં જ તે કદાચ મરી જાય, અને બધી વાસના અધૂરી જ રહી જાય; અથવા ભોગો પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા માંડે, અને તે પ્રાપ્ત થાય ત્યાર પહેલાં જ તેને મરવાનું થાય.

૧. ‘જેથી, મારા આત્માનું કલ્યાણ કરનારા સંયમમાર્ગમાં આનંદ થવાને બદલે મને આમ અણુગમે થયો છે, અને મારા આત્માનું અધઃપતન કરનારા વિષયભોગો તરફ આકર્ષણ થયું છે.’

અને ક્ષુદ્ર ગામડામાં આવી પડેલા નગરશેઠની જેમ પસ્તાય છે. [૩-૫]

વળી જ્યારે યૌવનાવસ્થા પૂરી થવાથી તે વૃદ્ધ બને છે, ત્યારે પોતાને વીંટળાયેલા કલેશકારી સ્ત્રી-પુત્રાદિ કુટુંબની દુશ્વિતાઓથી હણાઈને તથા મોહપરંપરામાં ગૂંચવાઈને, તે ગલ ગળેલા માછલાની જેમ કે કાઢવમાં ખૂંતેલા હાથીની જેમ બહુ દુઃખી થાય છે. [૬-૮]

તે વખતે તેને વિચાર આવે છે કે, ‘જો હું જિનેશ્વર ભગવાને ઉપદેશેલ સાધુજીવનમાં રત રહ્યો હોત, તો આજે તો હું શાસ્ત્રજ્ઞાની તથા શુદ્ધ ચિત્તવાળો આચાર્ય બન્યો હોત !’ આમ સંયમમાર્ગમાં રત મહર્ષિઓનું દેવલોક સમાન સુખદ સાધુજીવન, અને સંયમમાર્ગથી કંટાળી ધર્મત્યાગ કરનારા પુરુષોનું મહાનરક સમાન ગૃહસ્થજીવન દેખી, બુદ્ધિમાન પુરુષે સાધુજીવનમાં જ રત રહેવું. [૯-૧૧]

ધર્મથી બ્રહ્મ થયેલા અને તપોલક્ષ્મીથી રહિત બનેલા તે દુરાચારી મનુષ્યનો પછીથી, હોલવાઈ ગયેલા અને તેજ વિનાના બનેલા યજ્ઞના અગ્નિની માફક તથા ઘોર વિષવાળા પરંતુ ઝેરી દાઢ કાઠી લીધેલા નાગની માફક કુશીલ પુરુષો પણ તિરસ્કાર કરે છે. ધર્મથી વ્યુત થઈ, અધર્મ સેવનારા અને લીધેલ વ્રતનું ખંડન કરનારા તે મનુષ્યને આ

જન્મમાં અધર્મ, અપયશ, અપકીર્તિ, અને હલકા લોકોમાં પણ બદનામી પ્રાપ્ત થાય છે; તથા મૃત્યુ બાદ હલકી ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આમ, આવેગ-યુક્ત^૧ ચિત્ત વડે ભોગો ભોગવીને, તથા અનેક પ્રકારનો અસંયમ આચરીને તે અનિષ્ટ તેમજ દુઃખ-પૂર્ણ એવી નરકયોનિ પામે છે, તથા તેને ફરી ધર્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થવું પણ મુશ્કેલ રહેતું નથી. [૧૨-૪]

“અરે ! અત્યંત દુઃખયુક્ત તથા કલેશપૂર્ણ એવા નરકયોનિના જીવના ‘પદ્યોપમ’ અને ‘સાગરોપમ’^૨ વર્ષો જેટલા લાંબા કાળના શારીરિક તેમજ માનસિક દુઃખનો પણ અંત આવે છે; તો પછી મારું આ અલ્પકાલિક માનસિક દુઃખ (થોડા વખતમાં) નષ્ટ થઈ જશે એમાં શું અસંભવિત છે ? અત્યારે મને ભોગપિપાસાને લીધે સંયમમાં અરતિ થઈ છે; પરંતુ એ ભોગપિપાસા કાંઈ નિત્ય નથી; યૌવનાવસ્થા પૂરી થતાં તેનો અંત આવવાનો જ છે. અને ધારો કે આ શરીર કાયમ રહે ત્યાં સુધી પણ તેનો અંત ન આવ્યો, તોપણ આયુષ્ય પૂરું થતાં તો તેનો અંત આવશે જ !” આ પ્રમાણે જે સાધુ પોતાના આત્માને દૃઢ કરે છે, તે કાંઈ વિધન આવતાં

૧. મૂળમાં તો ‘પ્રસહ્ય’ છે. ‘ખુશી રીતે;’ ‘બળાત્કારપૂર્વક’ એવા પ્રસહ્ય (અન્યથા)નો અર્થ થાય છે.

૨. તેમના અર્થ માટે જુઓ પ્રકરણને અંતે ટિપ્પણ નં. ૨.

દેહનો ત્યાગ કરશે, પણ ધર્માજ્ઞાનો ત્યાગ નહીં કરે;
અને તેવા દૃઢનિશ્ચયી પુરુષને પછી ઇંદ્રિયો પણ
વિચલિત કરી શકતી નથી — ગમે તેવા પ્રબળ
પવનો સુદર્શન (મેરુ) પર્વતને ચલિત નથી કરી
શકતા તેમ. આમ વિચારી, ખુદ્ધિમાન પુરુષ
જ્ઞાનાદિના વિવિધ ઉપાયો સમજી લઈ, મન-વાણી
અને કાયાને નિશ્ચલમાં રાખી, જિનોએ ઉપદેશેલા
માર્ગમાં સ્થિત થાય, એમ હું કહું છું. [૧૫-૮]

ટિપ્પણી

૧. દુષ્પમા કાઠ : જેના કાળચક્રના બે ભાગ પાડે છે :
૧. દરેક શુભ આયતમાં હાનિ પામતો (નીચે જતો) અને
અને ૨. દરેક શુભ આયતમાં વૃદ્ધિ પામતો (ઉપર જતો.)
પહેલાને અવસર્પિણી કહે છે; અને બીજાને ઉત્સર્પિણી કહે છે.
તે દરેકના પાછા છ ભાગ પાડવામાં આવ્યા છે. તે ‘ આરા ’
કહેવાય છે. અવસર્પિણીના આરા આ પ્રમાણે છે : સુખમા-
સુખમા, સુખમા, સુખમાદુઃખમા, દુઃખમાસુખમા, દુઃખમા,
અને દુઃખમાદુઃખમા. ઉત્સર્પિણીના છ આરા તેનાથી ઊલટા
છે. અવસર્પિણીમાં સુખ વગેરે ઘટતાં જાય છે, અને
ઉત્સર્પિણીમાં વધતાં જાય છે.

ઉપર જણાવેલા દરેક આરાનું અનુક્રમે માપ આ
પ્રમાણે છે :

પહેલો આરો ૪ x (૧ કરોડ x ૧ કરોડ) સાગર વર્ષ
બીજો આરો ૩ x (” ”) ”

ત્રીજો આરો ૨ x (" ") " "
 ચોથો આરો ૧ x (" ") " " માં ઓછાં
 ૪૨,૦૦૦ વર્ષ.

પાંચમો આરો ૨૧,૦૦૦ વર્ષ.

છઠ્ઠો આરો ૨૧,૦૦૦ વર્ષ.

‘સાગર’ વર્ષના અર્થ માટે જુઓ નીચે દિપ્પણ નં. ૨.

૨. ‘પલ્લોપમ’ અને ‘સાગર’ વર્ષો :

સંખ્યાથી નહીં પણ ઉપમાથી જ સમજી શકાય તેવી વર્ષોની એક ગણતરીને ‘પલ્લોપમ’ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, યોજન પ્રમાણ લાંબા પહોળા ને ઊંડા ખાડાને ત્રીણામાં ત્રીણા વાળના ટુકડાઓથી ઠાંસીને ભરે, અને તેમાંથી દર સો વર્ષે એક એક ટુકડો કાઢે. એ રીતે તે ખાડો ખાલી થતાં જે વખત લાગે, તે ‘આદરઅદ્ધા પલ્લોપમ’ કહેવાય. તે વાળના દરેક ખંડને અસંખ્યાતા કહી, સો સો વર્ષે એક એક ખંડ કાઢવામાં આવે; તેવી રીતે તે ખાડો ખાલી થાય તેટલો કાળ તે ‘સૂક્ષ્મ અદ્ધા પલ્લોપમ’ કહેવાય. તેવાં ૧૦ x (૧ કરોડ x ૧ કરોડ) પલ્લોપમ વર્ષો = ૧ સાગર વર્ષ થાય.

તેવાં ૧૦ x (કરોડ x કરોડ) સાગર વર્ષોની એક અવસર્પિણી (જુઓ ઉપર દિપ્પણ નં. ૧) થાય; અને તેટલાં જ બીજાંની એક ઉત્સર્પિણી થાય. (વધુ માટે ‘લોકપ્રકાશ’ના પ્રારંભનો ભાગ જુઓ.)

એકાંતચર્યા

કેવલી ભગવાન પાસેથી^૧ સાંભળેલી કેટલીક બાબતો અહીં કહેવામાં આવે છે; તે સાંભળીને પુણ્યશાળી મનુષ્યોની ધર્મમાં શ્રદ્ધા થાય છે.

લૌકિક મનુષ્યસમુદાય તો સંસારપ્રવાહના વહેણમાં વિષયાદિના ઉપભોગ પ્રતિ જ વળેલો છે; પરંતુ જેનું લક્ષ્ય સંસારપ્રવાહથી ઊલટી બાજુ પર ચોટ્યું છે, તેવા મુમુક્ષુએ તો તે વહેણમાં ન વળતાં

૧. સ્થૂલભદ્રસ્વામીની બહેનના મનનું સમાધાન થતું ન હોવાથી, તેમના ગુણોથી ખેંચાયેલી દેવતા તેમને સીમન્ધરસ્વામી પાસે આકાશમાર્ગે લઈ ગઈ; ત્યાં તેમના મનનું સમાધાન કર્યા બાદ સીમન્ધરસ્વામીએ ઉપરાંતમાં આ 'ચૂડા' (પૂર્તિ) પણ તેમને શીખવી, એવી પરંપરા છે. વધુ માટે જુઓ ઉપોદ્ધાત પા.૬, ૪૦.

ઊલટે વહેણે જ પોતાની જાતને પ્રવર્તાવવી. નીચે વહેણે જવું હમેશાં સહેલું હોય છે, તેથી જન-સમુદાય તો વિષયાદિની પ્રવૃત્તિરૂપ નીચલે વહેણે તણાવામાં જ સુખ માને છે. તેનાથી ઊલટું, સાધુ પુરુષો સંયમમાં જ સુખ માને છે. કારણ કે નીચલે વહેણે તો સંસારસમુદ્રમાં જવાનું છે; અને ઊલટે વહેણે જ તેમાંથી બચવાનું છે. માટે જ્ઞાનાદિ પ્રાપ્ત કરવામાં પરાક્રમશીલ, સંયમી, તેમજ સમાધિયુક્ત એવા સાધુએ લિક્ષુચર્યા^૧, અહિંસાદિ વ્રતો, તેમજ આહારશુદ્ધિ વગેરે ગુણો^૨ તથા તેમનું યથાસમય પાલન વગેરે નિયમો ઉપર જ લક્ષ રાખવું. [૨-૪]

એક ઠેકાણે કાચમ ન રહેવું, મકાનમાં ન રહેવું, અનેક ઠેકાણેથી માગીને લિક્ષા મેળવવી^૩, અપિરિચિત ઠેકાણેથી જ જોઈતી વસ્તુઓ માગવી, એકાંત સ્થાનનું જ સેવન કરવું, થોડામાં થોડી સાધનસામગ્રી રાખવી, અને કલહનો ત્યાગ કરવો, એ ઋષિઓની ઉત્તમ વિહારચર્યા કહેવાય છે. લિક્ષુએ લિક્ષા માગવા

૧. તેનું સ્પષ્ટીકરણ તરત પછી (શ્લોક ૫ માં) જ છે.

૨. એ 'ગુણો'ના 'મૂલ' અને 'ઉત્તર' એવા ભેદો વગેરે માટે જુઓ આગળ અધ્યયન ૬, પા. ૭૬, નોંધ ૧.

૩. મૂળમાં તેને 'સમુદાનચર્યા' કહી છે.

માટે રાજકુલ કે જમણુવાર જેવાં ધમાલવાળાં સ્થાનો તણ દેવાં; જ્યાં સાધુઓનું અપમાન થતું હોય, તેવાં સ્થાનો તણ દેવાં; નજરે જોયેલાં આહાર-પાણી જ લેવાં; તથા ખરડાયેલા હાથે અને વાસણે આપેલાં જ^૧ લેવાં. તેણે મદ્ય અને માંસનો ત્યાગ કરવો; ખીજની વિભૂતિનો દ્વેષ ન કરવો; પુષ્ટિકારક વસ્તુઓનો ચોટે ભાગે^૨ ત્યાગ કરવો; વારંવાર ધ્યાન^૩ કરવું, અને સ્વાધ્યાયમાં પ્રયત્નશીલ રહેવું. એક ઠેકાણે ચાતુર્માસાદિ કર્યા પછી નીકળતી વખતે પોતે વાપરેલાં શયન, આસન, મુકામ, સ્વાધ્યાયભૂમિ વગેરેની બાબતમાં મમત્વ રાખી, ‘હું ફરી પાછો આવું ત્યારે આ વસ્તુઓ મને જ આપજો’ એવો નિશ્ચય દાતા પાસે ન કરાવવો; તેમજ કોઈ પણ ગામ, કુલ, નગર, કે દેશ પ્રત્યે મમત્વ ન કરવું. ગૃહસ્થના મુકામમાં રહેતી વખતે પણ તેણે તેની સેવાચાકરી કે અભિવાદન, તથા વંદન કે પૂજન ન કરવાં. [૫-૯]

૧. સાફ હાથે ને વાસણે આપે તો જ લેવાનો આગ્રહ રાખે, તો કાંતો આપનારને પોતાનાં વાસણ અને હાથ ઘોઈને આપવું પડે, અથવા ઘોયેલા વાસણને ભિક્ષુને આપ્યા બાદ ફરી ઘોવું પડે. અને એ ઘોવા-કરવામાં પાણીની નકામી હિંસા થાય.

૨. કોઈ પ્રયોજન હોય તો જુદી વાત છે.

૩. મૂળમાં, સ્થિર થઈ ધ્યાન કરવારૂપી, ‘કાયોત્સર્ગ’ છે.

હંમેશાં તેણે કલેશરહિત^૧ પુરુષોની સોબતમાં રહેવું, જેથી ચારિત્રની હાનિ ન થાય. પરંતુ જે પોતાનાથી ગુણમાં અધિક અથવા સમાન એવો કુશળ સોબતી ન મળે, તો કામોમાં અનાસક્ત રહી, પાપોને ત્યાગતા એકલા જ વિચરવું^૨. [૬-૧૦]

લિક્ષુએ એક જ ઠેકાણે ચોમાસામાં ચાર મહિના, કે બીજી ઋતુમાં એક મહિનો જ રહેવું; અને તરત જ બીજી વાર તે જ ઠેકાણે પાછો ચાતુર્માસ વગેરે ન કરવાં. લિક્ષુએ હંમેશાં શાસ્ત્રમાં બતાવેલ માર્ગે જ આચરણ કરવું. [૧૧]

રાત્રીના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં હંમેશાં પોતાની જાતનું નિરીક્ષણ કરવું કે, ‘મેં શું કર્યું છે; મારે હજી શું કરવાનું બાકી છે; મારાથી થાય તેવું હું શું નથી કરતો; કયો દોષ બીજાઓ મારામાં જુએ છે; કયો દોષ મને પોતાને દેખાય છે; અને કયો

૧. કામ, ક્રોધ, લોભ વગેરે કલેશોથી રહિત. તૃષ્ણા આરંભ, સંસ્કાર, વર્ગોરથી દુઃખનું નિમિત્ત થાય તેવી વૃત્તિ ‘કલેશ’ કહેવાય.

૨. ટીકાકારે એક શ્લોક ટાંકીને જણાવ્યું છે કે : ઝેરી નાગો સાથે કે શઠ શત્રુઓ સાથે ફરવું એ સારું છે, પરંતુ અધર્મયુક્ત, અપક્વ અને અજ્ઞાની એવા મિત્રો સાથે રહેવું એ સારું નથી. કારણ કે નાગ ગુરસે થાય તો, તેમ જ શત્રુ પણ લાગ દેખે તો, આ જન્મમાં એક જ વાર હણે, પરંતુ દુરાચારી પુરુષની સોબતથી તો આ લોકમાં તેમ જ પરલોકમાં એમ બંને ઠેકાણે વારંવાર હણાવું પડે છે.

દોષ હું જાણુવા છતાં ત્યાગતો નથી. ' આ જાતનું
 ખરાબર નિરીક્ષણ કરનારો સાધુ આગામી દોષનું
 નિવારણ કરી શકે છે. જે બાબતમાં તેને મન-
 -વાણી-કાયાથી ક્યાંક દુરાચરણ થયેલું લાગે, તે
 બાબતમાં તે તરત પોતાની જાતને ઠેકાણે લાવી દેઃ
 જાતવાન અશ્વ લગામની સૂચનાને ઝટ સ્વીકારી, ઠેકાણે
 આવી જાય છે તેમ. જે જિતેન્દ્રિય અને ધૃતિમાન
 સાધુ આ પ્રમાણે આત્મનિરીક્ષણની પ્રવૃત્તિ કરે છે,
 તે જગતમાં 'જાગતો' છે; અને તે જ સંયમીજીવન
 જીવે છે એમ કહેવાય. સર્વે ઇન્દ્રિયોને વિષયોમાંથી
 નિવૃત્ત કરી, આત્માનું નિરંતર રક્ષણ કર્યા કરવું
 જોઈએ; કારણ કે તેનું જો રક્ષણ ન કર્યું, તો તે
 જન્મમરણને માર્ગે વળે છે; અને તેનું ખરાબર રક્ષણ
 કર્યું હોય, તો તે સર્વ દુઃખોમાંથી મુક્ત થાય છે,
 એમ હું કહું છું. [૧૨-૬]

સુભાષિતો

ધર્મ

ધર્મો મંગલમુક્ષિટું અહિંસા સંજમો તવો ।

દેવા વિ તં નમંસંતિ જસ્સ ધર્મો સયા મળો ॥

ધર્મ એ પરમ મંગલ છે. અહિંસા, સંયમ અને તપશ્સી ધર્મમાં જોનું મન સદા લાગેલું છે, તેને દેવો પણ નમસ્કાર કરે છે. [૧-૧]

કહં નુ કુજ્ઞા સામણ્ણં જો કામે ન નિવારણ ।

પણ પણ નિસીદંતો સંકપ્પસ્સ વસં ગચ્છાં ॥

જો માણસ મંકલ્પોને વશ થઈ, ડગલે ને પગલે થાકીને બેસી જાય છે, તથા કામોનું નિવારણ કરતો નથી, તે શ્રમણપણું શી રીતે આચરી શકે ? [૨-૧]

આયાવયાહિ ચય સોગમહં

કામે કમાહી કમિયં સુ દુક્કમં ।

છિદાહિ દોસં વિળણ્જ રાગં

એવં સુહી હોહિસિ સંપરાણ ॥

તપ વડે શરીરને કસીને શરીરની સુકુમારતા દૂર કરે. એ રીતે જોણે કામેને ઓળંગ્યા છે, તેણે દુઃખસમુદ્રને પણ ઓળંગ્યો સમજવો. જોણે પદાર્થો પ્રત્યેના રાગદ્વેષ દૂર કર્યા છે, તે આ સંસારમાં સુખી થાય છે. [૨-૫]

કહં ચેર કહં ચિદ્દે કહમાસે કહં સણ ।

કહં મુંજંતો માસંતો પાવં કમ્મં ન બંધઈ ॥

જયં ચેર જયં ચિદ્દે જયમાસે જયં સણ ।

જયં મુંજંતો માસંતો પાવં કમ્મં ન બંધઈ ॥

કેમ ચાલવું, કેમ ઊભા રહેવું, કેમ બેસવું, કેમ સૂવું, કેમ ખાવું, અને કેમ બોલવું, જેથી પાપકર્મ ન બંધાય ?

કાળજીપૂર્વક^૧ ચાલવું, કાળજીપૂર્વક ઊભા રહેવું, કાળજીપૂર્વક બેસવું, કાળજીપૂર્વક સૂવું, કાળજીપૂર્વક ખાવું, અને કાળજીપૂર્વક બોલવું; તો પાપકર્મ નહિ બંધાય. [૫, ૭-૮]

સવ્વમૂઅપ્પમૂઅસ્સ સમ્મં મૂયાઈ પાસઓ ।

પિહિઆસવસ્સ દંતસ્સ પાવં કમ્મં ન બંધઈ ॥

સર્વ ભૂતપ્રાણીઓને પોતાની યરાયર ગણુનારા અને જોનારા તથા ઇન્દ્રિયનિગ્રહપૂર્વક હિંસાદિ પાપકર્મો ન આચરનારા મનુષ્યને પાપકર્મ બંધાવું નથી. [૫-૯]

૧. અહીં પ્રયત્નપૂર્વક જીવવિરાધના ન થાય તે રીતે વર્તવાનું સમજવું.

પદ્મં નાણં તડ દયા એવં ચિદ્દુહ સવ્વસંજણ ।

અન્નાણી કિં કાહી કિંવા નાહી છેઅપાવગં ॥

પ્રથમ જ્ઞાન, અને પછી દયા, એ સંયમી પુરુષની સ્થિતિ છે. જે અજ્ઞાની છે, તે શું આચરે, તથા હિત-અહિત કેમ કરીને જાણે? [૫-૧૦]

સોચ્ચા જાણહ કલ્હાણં સોચ્ચા જાણહ પાવગં ।

ઉમયંપિ જાણણ્ સોચ્ચા જં છેયં તં સમાયરે ॥

જ્ઞાની પાસેથી સાંભળીને જ કલ્યાણ તેમ જ પાપ જાણી શકાય છે. તે અને જ્ઞાની પાસેથી જાણીને, જે કલ્યાણકારી હોય, તે આચરવું. [૫-૧૧]

સુહસાયગસ્સ સમણસ્સ સાયાઉલગસ્સ નિગામસાહસ્સ ।

ઉચ્છોલણાપહોઅસ્સ દુલ્હા સુગઈ તારિસગસ્સ ॥

તવોગુણપહાણસ્સ ઉજ્જુમઈ સ્વંતિસંજમરયસ્સ ।

પરીસહે જિણંતસ્સ સુલ્હા સુગઈ તારિસગસ્સ ॥

સુખાસ્વાદક, સુખૈશી, ઊંચણૈશી, તેમ જ ધો-માંજ કર્યા કરનારા શ્રમણને સુગતિ દુર્લભ છે; પરંતુ તપોધન, સરણ શુદ્ધિવાળા, ક્ષમાવાન, સંયમમાં પરાયણ તથા મુશ્કેલી-ઓથી ન દળાનારા શ્રમણને સુગતિ સુલભ છે. [૫, ૨૬-૭]

અહિંસા

સવ્વે જોવા વિ ઇચ્છંતિ જીવિંતં ન મરિજ્જિંતં ।

તમ્હા પાણવહં ઘોરં નિગંથા વજ્જયંતિ ણં ॥

સર્વે જીવો જીવવા ઇચ્છે છે; મરવા ઇચ્છતા નથી. માટે નિર્ઘ્નિથો ઘોર એવી જીવહિંસાનો ત્યાગ કરે છે. [૬,૨,૧૧]

સત્ય

મુસાવાઓ ડ લોગમ્મિ સઙ્ગસાહ્હિં ગરિહિઓ ।

અવિસ્સાસો અ મૂઆણં તમ્હા મોસં વિવજ્જણ ॥

આ લોકમાં સર્વ સાધુપુરુષોએ અસત્યવચનની નિંદા કરી છે. વળી તે બધાં ભૂતપ્રાણીઓના વિશ્વાસનો ભંગ કરવારૂપ છે; માટે અસત્યનો ત્યાગ કરવો. [૬,૨,૧૨]

તહેવ ફરુસા માસા ગુરુમૂઓવઘાઈણી ।

સઙ્ગાવિ સા ન વત્તવ્વા જઓ પાવસ્સ આગમો ॥

મોટા જીવનું દિલ દુખાય એવી કઠોર વાણી સાચી હોય તોપણ ન બોલવી, કારણ કે તેથી પાપબંધન જ થાય છે. [૭-૧૧]

અહમચર્ય

અબંમચરિયં ઘોરં પમાયં દુગ્ધિદ્ધિઅં ।

નાયરંતિ મુળી લોણ મેઆયયણવજ્જિણો ॥

મૂલમેયમહમ્મસ્સ મહાદોસસમુસ્સયં ।

તમ્હા મેહુણસંસગ્ગં નિગ્ગંથા વજ્જયંતિ ણં ॥

મૈથુનને સર્વ પ્રમાદનું મૂલ, અસેવ્ય, અધર્મનું મૂળ કારણ, મહાદોષોનો સમૂહરૂપ, ઘોરકર્મોના હેતુરૂપ તથા સર્વ પ્રકારના ચારિત્રને છિન્નભિન્ન કરનારું જાણી, નિર્ઘ્નિથો તેની સરસા પણ જતા નથી. [૬,૨,૧૫-૬]

વિભૂસા इत्थिसंसर्गो पणीअं रसभोजणं ।

नरस्सत्तगवेसिस्स विसं तालउडं जहा ॥

શારીરિક ટાપટીપ, સ્ત્રીના સંસર્ગ અને રસદાર અન્નપાન એ વસ્તુઓ આત્મગવેષી મનુષ્યને માટે તાલપુટ^૧ વિષ જેવી છે. [૮-૫૭]

हृत्थपायपलिच्छिन्नं कण्णनासविगप्पिअं ।

अवि वाससयं नारिं बंभयागे विवज्जण ॥

જેના હાથ-પગ કપાઈ ગયા હોય, તથા જેનાં નાક-કાન બેડાળ થઈ ગયાં હોય, એવી સો વર્ષની સ્ત્રીના પણ સાધુએ સંસર્ગ ન કરવો. [૮-૫૬]

અપરિચ્છ

न सो परिग्गहो वुत्तो नायपुत्तेण ताइणा ।

मुच्छा परिग्गहो वुत्तो इअ वुत्तं महेसिणा ॥

સંયમ અને લજ્જાના નિર્વાહાર્થે રાખેલી આવશ્યક વસ્તુઓને જ્ઞાતપુત્ર ભગવાને પરિચ્છ નથી ગણી; પરંતુ આસક્તિ-મમતાને જ પરિચ્છ ગણેલ છે. [૬,૨,૨૧]

રાત્રીભોજનત્યાગ

अहो निच्चं तवोकम्भं सव्वबुद्धेहिं वणिणअं ।

जाव लज्जासमा वित्ती एगभत्तं च भोजणं ॥

સર્વ તીર્થંકરોએ આ હંમેશનું તપકર્મ કેવું વર્ણવી બતાવ્યું છે કે, નિર્વાહ પૂરતું જ દેહનું પાલનપોષણ, અને દિવસ દરમ્યાન જ ખાઈ લેવું ! [૬,૨,૨૩]

૧. હાથમાં પકડતાં જ તાળવું ફેાડી નાખે તેવું વિષ.

અમ્રમાઠ

જરા જાવ ન પીડેઈ ત્રાહી જાવ ન વડૂઈ ।
જાવિદિઆ ન હાયંતિ તાવ ધમ્મં સમાયેરે ॥

જ્યાં સુધી વૃદ્ધાવસ્થાથી પીડિત થયા નથી, રોગો વધ્યા નથી, અને ઇન્દ્રિયોની શક્તિ કાયમ છે, ત્યાં સુધી ધર્મનું આચરણ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો. [૮-૩૬]

કપાલચળય

કોહો અ માળો અ અણિગ્ગહોઆ
માયા અ લોમો અ પવહ્ઠમાળા ।
ચત્તારિ એ કસિળા કસાયા
સિંચંતિ મૂલાઈં પુણ્ઠમ્મવસ્સ ॥

હિંમુખલ થયેલા ક્રોધ અને માન, તથા વૃદ્ધિંગત થયેલાં માયા અને લોભ એ ચાર મલિન વૃત્તિઓ પુનર્જન્મરૂપી વૃક્ષના મૂળની સિંચક છે. [૮-૪૦]

કોહો પીઈં પળાસેઈ માળો વિળયનાસળો ।
માયં મિત્તાળિ નાસેઈ લોમો સવ્વવિળાસળો ॥

ક્રોધથી પ્રીતિ નાશ પામે છે, માન વિનયનો નાશ કરે છે, માયા મિત્રોનો નાશ કરે છે અને લોભ સર્વનો નાશ કરે છે. [૮-૩૮]

ઉવસમેળ હળે કોહં માળં મદવયા જિળે ।
માયા ચજ્જવમાવેળ લોમં સંતોસઓ જિળે ॥

શાંતિ વડે ક્રોધને હણવો, મૃદુતાથી માનને જીતવું,
માયાને ઋણુતાથી જીતવી, અને લોભને સંતોષથી જીતવો.
[૮-૩૬]

ગુરુનો સહવાસ

इहलोगपारत्तहिअं जेणं गच्छइ सुग्गइं ।

बहुस्सुअं पज्जुवासिज्जा पुच्छिज्जत्थविणिच्छयं ॥

આ લોક અને પરલોકમાં હિતકર એવા ધર્મનું જ્ઞાન
મેળવવા માટે શાસ્ત્રજ ગુરુને વિનય અને આત્મનિઃશ્ચલપૂર્વક
સેવવા; તથા તેમને પદાર્થોના નિર્ણય પૂછવો. [૮-૪૪]

अमोहं वयणं कुज्जा आयरिअस्स महप्पणो ।

तं परिगिज्झ वायाण कम्मुणा उववायण ॥

શિષ્યે ગુરુના વચનને કદી વંધ્ય ન થવા દેવું; વાણીથી
તેનો સ્વીકાર કરી, કાયાથી તેનો અમલ કરવો. [૮-૩૩]

रायणिणसु विणयं पउंजे धुवसीलयं सययं न हावइज्जा ।

कुम्मुव अल्लीणपल्लीणगुत्तो परक्कमिज्जा नवसंजमंमि ॥

ગુણી પુરુષની સોખતમાં રહેતી વખતે તેમના પ્રત્યે
વિનય જાળવવો, પોતાનું શીલ નિશ્ચલ રાખવું, અને કાચખાની
પેઠે પોતાનાં અંગપ્રત્યંગોનું નિયમન કરી, તપ અને સંયમમાં
પરાક્રમી થવું. [૮-૪૧]

थंभा व कोहा व मयप्पमाया गुरुस्सगासे विणयं न सिक्खे ।

सो चेव उ तस्स अभूइभावो फलं व कीअस्स वहाय होइ ॥

ગર્વ, ક્રોધ, માયા અને પ્રમાદને કારણે જે શિષ્ય ગુરુ સાથે રહીને વિનય નથી શીખતો, તેની તે ગિણીય વાંસના ફળની માફક તેના પોતાના જ નાશનું કારણ થાય છે. [૯-૧]

જેણ વંધં વહં ધોરં પરિઆવં ચ દારુણં ।

સિક્સ્વમાણા નિઅચ્છંતિ જુત્તા તે લલિહંદિયા ॥

તેઽવિ તં ગુરું પૂઝંતિ તસ્સ સિપ્પસ્સ કારણા ।

સક્કારંતિ નમંસંતિ તુટ્ટા નિદેસવત્તિણા ॥

કિં પુણં જે મુઅગ્ગાહી અણંતહિઅકામણ ।

આયરિઆ જં વણ મિક્કવૂ તમ્હા તં નાહવત્તણ ॥

સુકુમાર શરીરવાળા ગર્ભશ્રીમંતો પણ લૌકિક દુનર-કારીગરી શીખવા માટે માર-પીટ અને દારુણ પરિતાપ સહન કરે છે, ગુરુને પૂજે છે, તથા તેની આજ્ઞામાં રહે છે; તે પછી અનંત હિતરૂપ મોક્ષ તથા તેના સાધનરૂપ શાસ્ત્રજ્ઞાનની કામનાવાળો ભિક્ષુ આચાર્યના વચનનું ઉલ્લંઘન કેવી રીતે કરી શકે ? [૯,૨,૧૪-૬]

વિવત્તી અવિણીઅસ્સ સંપત્તો વિણિઅસ્સ ય ।

જસ્સેયં દુહઓ નાયં સિક્સ્વં સે અભિગચ્છહ ॥

અવિનીત પુરુષોને વિપત્તિ છે અને સુવિનીત પુરુષોને સૌ રૂડાં વાનાં છે, એમ જે બરાબર જાણે છે, તે જ સુશિક્ષિત થઈ શકે છે. [૯,૨,૨૧]

ગુણેહિ સાહ્ અગુણેહિઽસાહ્ ગિણ્હાહિ સાહ્ ગુણ મુંચઽસાહ્ ।

વિઆણિઆ અપ્પગમપ્પણં જો રાગદોસેહિ સમો સ પુજ્જો ॥

ગુણો વડે જ સાધુ થવાય છે અને દુર્ગુણો વડે જ અસાધુ થવાય છે. મારે સાધુગુણોનો સ્વીકાર કરવો અને અસાધુગુણોનો ત્યાગ કરવો; એમ પોતાની જાતને સમજાવી, તથા રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરી, જે સમભાવ પ્રાપ્ત કરે છે, તે શિષ્ય બધાનો પૂજ્ય બને છે. [૯,૩,૧૧]

આત્મનિરીક્ષણ

જો પુનરત્તાવરસ્તકાલે સંપેહણ અપ્પગમપ્પગેણં ।

કિં મે કહં કિં ચ મે કિચ્ચસેસં કિં સક્કણિજ્જં ન સમાયરામિ ॥

જસ્સેરિસા જોગ જિહંદિઅસ્સ ધિર્દમ્મો સપ્પુરિસસ્સ નિચ્ચં ।

તમાહુ લોણ પહિબુદ્ધજીવી સો જીઅર્હ સંજમજીવિણં ॥

જે સાધક રાત્રીના પ્રથમ અને અંતિમ પ્રહરમાં હંમેશાં આત્મનિરીક્ષણ કરે છે કે, મેં શું કર્યું છે, મારે હજી શું કરવાનું બાકી છે, અને મારાથી થાય તેવું શું હું હજી નથી કરતો, તે જિતેન્દ્રિય અને ધૃતિમાન પુરુષ જ જગતમાં 'જગતો' છે અને તે જ સંયમીજીવન જીવે છે એમ કહેવાય. [ચૂડા ૨,૧૨,૧૫]

સૂચિ

અગંધન, સાપ ૧૩

અગ્નિજીવ ૩૪-૫,૪૪,૭૫,૯૮

અગ્નિહોત્રી ૧૦૨

અપરિગ્રહ ૭૩

અભયકુમાર ૨૪

અરિષ્ટનેમિ ૧૪,૨૪

અસત્ય ૩૮,૮૧

અસ્તેય ૭૩

અહિંસા ૧,૭૨,૯૭

આચાર ૧,૨૬,૩૨,૭૧-૨

આચારસમાધિ ૧૧૩

આચારસંગ્રહ ૬૦ ૬૦

આતાપના ૩૧

આત્મનિરીક્ષણ (જીઓ એકાંતચર્યા)

આશીવિષ, સાપ ૧૦૨

ઉગ્રસેન ૧૬,૨૪

એકાંતચર્યા ૧૩૩

કામ ૨૦

કિલ્બિષિકદેવ ૬૬

કેવલજ્ઞાની ૪૮

ગંધન, સાપ ૧૬

ગુરુ ૧૦૧

ગૃહસ્થાશ્રમ ૧૨૬-૭

ચોરી ૩૯,૭૨-૩

જમણવાર ૮૬

જળજીવ ૩૪-૫,૪૩,૭૫,૯૮

જીવ, છ પ્રકારના ૩૪

—અને અજીવ ૪૬

જ્ઞાતપુત્ર ૭૩

જ્ઞાન, અને દયા ૪૬

—અને દર્શન ૪૮

તપ ૧

તપસમાધિ ૧૧૨

તાલપુટ વિષ ૯૭

ત્રસ જીવ ૩૫-૬, ૪૫, ૭૬, ૯૯

દયા, અને જ્ઞાન ૪૬

દર્શન, અને જ્ઞાન ૪૮

દુઃખમહાળ ૧૩૧

ધર્મ ૧

નાલિકા છૂત ૨૭

નિર્ગ્રંથ ૩૦, ૭૧

પરિગ્રહ ૪૧, ૭૩

પરીષદ ૩૧, ૧૦૦

પદ્યોપમ વર્ષ ૧૩૦, ૧૩૨

પૃથ્વી જીવ ૩૪-૫, ૪૩, ૭૪, ૯૭

પ્રતિમા ૧૧૮

પ્રભવ્યર્થ ૭૩

ભિક્ષા ૧, ૫૧, ૫૫, ૭૬-૭, ૯૪, ૧૩૪

ભિક્ષુ ૧૦૮ ૪૦, ૧૧૬

ભોગરાજ ૧૬, ૨૪

મદ્ય ૬૪

મહાચાર ૬

મહાવ્રત ૩૭ ૪૦, ૧૧૭

માછલી ૬૨

માંસ ૬૨

મૈત્રુન ૪૦, ૭૩

રતિવાક્ય ૧૨૫

રથનેમિ ૧૪, ૨૪

રાજમતી ૧૪, ૨૪

રાત્રીભોજનત્યાગ ૪૧, ૭૪

વનસ્પતિ જીવ ૩૫, ૪૪, ૭૫, ૯૮

વાણી, ની શુદ્ધિ અને પ્રકાર ૮૦

૪૦, ૧૦૯, ૧૧૮

વાયુ જીવ ૩૪-૫, ૪૪, ૭૫, ૯૮

વિનય ૧૦૧ ૪૦

વિનયસમાધિ ૧૧૨

વેશ્યા ૫૩

શિષ્યધર્મ (જુઓ વિનય)

શૈલેશી દશા ૪૮

શ્રમાળુ ૧૨, ૧૭, ૭૦

શ્રુતસમાધિ ૧૧૨

સત્ય ૭૨

સમુદ્રવિનય ૧૬, ૨૪

સંમૂર્ધિમ જીવ ૩૫

સંયમ ૧, ૪૬

સાગરોપમ વર્ષ ૧૩૦, ૧૩૨

સાધુ ૨, ૪૭

સિદ્ધિગતિ ૪૮

સ્ત્રી ૧૨, ૧૬, ૫૭, ૭૦, ૭૭, ૮૨, ૯૪,

૯૬

રેનાન ૭૮

હિંસા ૩૭, ૭૨

શ્રી પૂજાર્થ જૈનગ્રંથમાલા

૧. સુત્તનિપાત ૧-૦-૦
એ સુપ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ
૨. ભગવાન બુદ્ધના પચાસ ધર્મસંવાદ ૧-૦-૦
'મન્નિઝમનિકાય'ના પ્રથમ ૫૦ સંવાદો
૩. ભગવાન મહાવીરની ધર્મકથાઓ ૧-૦-૦
'નાયાધર્મકહાસુત'નો ગુજરાતી અનુવાદ
૪. ભગવાન મહાવીરના દશ ઉપાસકો ૦-૮-૦
'ઉવાસગદસાસુત'નો ગુજરાતી અનુવાદ
૫. જૈન દષ્ટિએ બ્રહ્મચર્યવિચાર ૦-૫-૦
૬. સન્મતિપ્રકરણ [સમૂળ, સટિપ્પણ અનુવાદ] ૧-૮-૦
૭. જિનાગમકથાસંગ્રહ [પ્રાકૃત વ્યાકરણ, કાશી, ટિપ્પણો સાથે] ૧-૪-૦
૮. શ્રીમદ્ની જીવનયાત્રા [શ્રીમદ્ રાજચંદ્રની જીવનકથા] ૦-૮-૦
૯. શ્રી રાજચંદ્રનાં વિચારરત્નો ૦-૧૨-૦
તેમનાં લખાણોમાંથી વિષયવાર તારવેલા ઉતારા
૧૦. મહાવીરસ્વામીનો સંયમધર્મ ૧-૦-૦
'શ્રી સૂત્રકૃતાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ
૧૧. મહાવીરસ્વામીનો આચારધર્મ ૦-૧૨-૦
'શ્રી આચારાંગસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ
૧૨. બુદ્ધચરિત [મૂળ પાલિ ગ્રંથોને આધારે] ૧-૪-૦
૧૩. મહાવીરસ્વામીનો અંતિમ ઉપદેશ ૧-૦-૦
'શ્રી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર'નો છાયાનુવાદ
૧૪. શ્રી કુંદકુંદાચાર્યનાં ત્રણ રત્નો ૦-૮-૦
પ્રવચનસાર, સમયસાર અને પંચાસ્તિકાયસારસંગ્રહ
૧૫. યોગશાસ્ત્ર [શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત] ૧-૦-૦
૧૬. શ્રી ભગવતી-સાર [પંચમ અંગનો છાયાનુવાદ] ૨-૦-૦
૧૭. જગતનો આવતી કાલનો પુરુષ ૦-૧૨-૦
શ્રી. રાધાકૃષ્ણનના સુપ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ
તેમના જીવનચરિત્ર તથા ટિપ્પણો સહિત

